

TIEN JAAR IN DE MINAHASSA, 1909-1919

door

Joh. H. Duyverman

Bewerkt door dr. Chr.G.F. de Jong

Inhoud

Woord vooraf	1
Verantwoording	xi
Inleiding	xiii
De memoires: enkele inleidende opmerkingen	xxv
De memoires	1
Bijlage I: hulppredikers in de Minahassa en hun ressorten	147
Bijlage II: ressorten in de Minahassa met hun hulppredikers	152
Glossarium	156
Afkortingen	160
Literatuur	161
Register	164

Woord vooraf

Op een rondreis door Indonesië hoorde in Amoerang (Minahassa) een ouderling mijn naam: “Duyverman, Duyverman? Vroeger heeft hier een pendeta Duyverman gewerkt. Wacht, ik laat u ons doopboek zien”. Daar stond hij en stond het in levende lijve. Lange rijen dopelingen met steeds de naam van mijn vader erachter, Johannes Hendrik Duyverman. Hij woonde en werkte in dat ressort van de toenmalige Protestantische Kerk in Nederlandsch-Indië (of Indische Kerk) samen met mijn moeder – en hun vier kinderen – van 1909 tot 1919. Hoe kom je daar verzeild?

Hij werd in Leiden geboren op 31 augustus 1880 in een eenvoudig gezin. Zijn vader leefde met de toen bekende leuze: Als je voor een dubbeltje geboren bent, word je nooit een kwartje. Maar daar wilde hij niet van weten. Hij werd valet bij een rijke jonker. Daar zag hij dat rijkdom niet gelukkig hoeft te maken en hij werd “gegrepen”: de dienst aan de ene HEER. Maar zijn drang om verder te komen bleef: broeder in “Meer en Bosch”, het tehuis voor epileptici in Haarlem. Met hulp van enkele predikanten studeerde hij voor godsdienstonderwijzer. Als verpleger leerde hij mijn moeder kennen, Judik Arendina Jeswiet, een diacones in het Diaconessenhuis het Haarlemse Huis. Ze was op 18 maart 1876 in Watergraafsmeer geboren. Toen ze elf jaar was stierf haar vader. Haar leven was karig, doch ze ontplooidde zich in de ziekenverpleging. Vader volgde in 1907 en 1908 de zendingsopleiding van de Nederlandse Zendingsvereniging in Rotterdam, die gevestigd was in “Schooneberg”, het zendingshuis. Hij meldde zich voor de Indische Kerk en is daar later een fervent dienaar van geweest. “In de zending is het een rommeltje. In de Protestantse Kerk weet je waar je aan toe bent”. Ze werden in 1909 uitgezonden en sindsdien is Moeder altijd “de vrouw van” geweest, maar wat voor een vrouw! De eerste standplaats was Ratahan, aan de zuidoostkust van de Minahassa. Dat was maar kort. Dan volgde overplaatsing naar Maoembi, een warm malaria-gat. Moeder was er voortdurend ziek. Twee zoontjes stierven, de graven liggen er nog, de overige vier in de Minahassa geboren kinderen, drie jongens en een meisje, bleven leven. Op doktersadvies volgde overplaatsing naar het koele Taratara, de hoofdplaats van het gelijknamige ressort. De daar geboren kinderen zijn in leven gebleven. Vader wierp zich op de landstaal: het Tomboeloe. Na verloop van tijd werd hij geroepen om op Rote, een eilandje bij Timor, leiding te geven aan de Stovil (School Tot Opleiding Van Inlandse Leraars). Hij ging onder protest: weg taalstudie. En het begon net leuk te worden: als ik me niet vergis is de Heidelbergse Catechismus nog in het Tomboeloe gedrukt. Maar waar, o waar zou een exemplaar zijn?

Na een korte periode van verlof in Nederland vertrok hij – wegens de gezondheid van Moeder – alleen naar Saumlaki, een hulppredikerspost in de Tanimbar-eilanden. Vandaar werd hij in 1922 overgeplaatst naar het ressort Saporua. In 1924 werd hij benoemd tot directeur van de Stovil te Batoegantoeng op Ambon. In 1928 ging hij met vervroegd pensioen (na 19 in plaats van 20 dienstjaren) en repatrieerde. In Nederland had hij nog evangelist kunnen worden in Bellingwolde, maar alles wat

in hem was verzet tegen: hij, die ressorten had geleid zo groot als de provincie Utrecht, met het alleenrecht van sacramentsbediening, beheerder van een groot aantal scholen, het recht onderwijzers te benoemen en ontslaan, hij zou onder een predikant moeten werken zonder doop, zonder avondmaal? Nooit.

Na terugkeer in Nederland vestigde hij zich in Bennekom, waar hij zijn tijd doorbracht met een grote moestuin, 100 kippen en het compileren van bestaande Maleise woordenboeken tot één groot geheel. Later hielp hij ook bij het Leger des Heils. In Bennekom moet hij ook de volgende verhalen uit hun Minahassische jaren hebben geschreven, die ik veel later uit zijn nagelaten papieren in handen kreeg.

Tenslotte verhuisden ze naar Den Haag. Moeder is daar gestorven in 1952, vader in 1954.

M.E. Duyverman
Oosterbeek, voorjaar 2005

Verantwoording

Joh. Duyverman is van 1909 tot 1928 hulpprediker van de Indische Kerk in Nederlands-Indië geweest, waarvan de eerste 10 jaar in de Minahassa, Noord-Celebes. Aan zijn belevenissen in de Minahassa heeft hij deze memoires gewijd, die hij te boek stelde na terugkeer in Nederland. Het getypte manuscript telt 175 pagina's (A4-formaat) en is gedateerd: Bennekom, 21 juni 1931.

In deze moderne uitgave van zijn memoires is de spelling ongemoeid gelaten, zowel van het Nederlands als van het Maleis. Wat het Maleis betreft, betekent het dat de oude oe, tj, dj en j, waarvoor in het huidige Indonesisch resp. u, c, j en y gebruikt worden, bewaard zijn gebleven. Om verwarring bij de lezer te voorkomen, is wat geografische namen betreft deze oude spelling ook gebruikt in de Inleiding, die aan de memoires voorafgaat, en in de voetnoten en bijlagen.

Door de bewerker zijn twee bijlagen opgenomen, waarin alle hulppredikers en hun standplaatsen in de Minahassa vermeld worden.

Gegevens over in de memoires genoemde personen worden, voor zover die niet in de bijlagen gegeven zijn, in voetnoten vermeld, korthedshalve echter alleen bij eerste voorkomen. Men raadplege hiertoe het register. Onleesbare tekst is met [— —] aangegeven. Voor in de tekst voorkomende vreemde woorden zij de lezer naar het Glossarium op p. 156 verwezen.

Dr Chris G.F. de Jong

[kaart]

Inleiding

De zending en de Indische Kerk in Noord-Celebes

Voor een goed verstaan van Duyverman's memoires is het nodig iets te zeggen over land en volk van de Minahassa, alsmede over de geschiedenis en organisatie van het kerkelijk leven aldaar in de koloniale tijd.

De Minahassa was (is) het meest het noordelijke deel van Celebes. In oppervlak is het gebied ongeveer gelijk aan de provincies Zuid-Holland en Zeeland tezamen. Aan het begin der twintigste eeuw behoorde het gebied bestuurlijk tot de residentie Menado, kerkelijk tot de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië, ook de Indische Kerk genaamd.¹ Het christendom gaat er terug tot de VOC-tijd. De eerste zendeling die na 1800 de streek bezocht, was Joseph Kam, die namens het Nederlands Zendinggenootschap (NZG) van 1815 tot zijn dood in 1833 op Ambon en omliggende eilanden werkte. Sindsdien was de Minahassa het zendingsterrein van het NZG. In 1831 werden twee zendelingen voor het gebied aangewezen,² waarbij het genootschap op verzoek van de Indische Kerk en naar het voorbeeld van Ambon de verzorging van de inlandse christengemeenschappen op zich nam. Andere zendelingen arriveerden en het aantal kerkelijke gemeenten werd uitgebreid. De eerste zendelingen troffen er tevens twaalf gouvernementsvolksscholen aan, die door hen in beheer werden overgenomen, om in 1868 weer door het gouvernement aan de zending onttrokken te worden. Daarnaast groeide ook het aantal eigen volksscholen van het NZG, via 50 in 1842 tot 140 eind jaren zeventig, waarna hun aantal in enkele jaren weer terugliep tot 97 in 1882, onder meer omdat het gouvernement niet naliet zelf ook scholen te openen.³ Aldus ontstonden in de Minahassa twee soorten scholen: de scholen van het gouvernement enerzijds en anderzijds de particuliere scholen van het NZG en enkele andere instanties zoals cultuurondernemingen, waarbij de eerste soort scholen bij de bevolking het meeste aanzien genoot.

Tussen 1875 en 1885, toen het protestants-christelijk volksdeel van de Minahassa met omstreeks 80.000 zielen zo'n 80% van de bevolking omvatte,⁴ trok het NZG zich uit de Minahassa terug en droeg de geestelijke verzorging der gemeenten aan de Indische Kerk over, waarbij het gouvernement de financiering van het kerkelijk leven op zich nam.⁵ De meeste in de Minahassa aanwezige zendelingen traden in dienst van de Indische Kerk (en daarmee van de overheid) als hulppredikers der tweede klasse, dat wil zeggen als hulppredikers die speciaal bestemd waren voor

1 Midden-Celebes, Gorontalo en de Sangir- en Talaud-eilanden van de residentie Menado, die geheel of gedeeltelijk ook tot het ressort van de predikant van Menado behoorden, blijven hier buiten beschouwing.

2 Graafland, *De Minahassa*, I, 87.

3 *Maandberichten*, jrg. 115 (1913) 133-138. Voor de verschillende schooltypen, zie Van Randwijck, *Handelen*, II, bijlage vii.

4 Coolsma, *Zendingseeuw*, 592.

5 Van Boetzelaer, *De Protestantse Kerk*, 352-355.

de verzorging der niet-Europese gemeenten. Met andere woorden, hun bevoegdheid de sacramenten te bedienen en diensten te leiden was tot deze gemeenten beperkt. De Indische Kerk nam aldus de plaats van het NZG in, dat met geldgebrek kampte en bovendien tot de overtuiging was gekomen in een dermate gekerstende samenleving niet meer nodig te zijn.⁶ Een uitzondering hierop vormden de volkscholen van de zending, wier aantal in 1911 was toegenomen tot 163 (met 10.506 leerlingen)⁷ en nog verder toenam tot ruim 180 in 1917.⁸ Ook hield het in eigen beheer de Kweekschool voor Inlandse Onderwijzers en Gemeente-voorgangers⁹ en de speciaal voor de dochters der hoofden en aanzienlijken bestemde meisjesschool te Tomohon.¹⁰ Dat gold ook voor de drukkerij in Menado.¹¹

De leiding van het kerkewerk in de Minahassa lag formeel in handen van de kerkeraad van de Indische Kerk te Menado, die onder voorzitterschap stond van de “Predikant-voorzitter” of “Voorzitter”: tot 1928 verenigde de predikant van Menado in zich de functies van gemeentepredikant en voorzitter van de conferentie van hulppredikers. Duyverman heeft er twee meegemaakt: Krol¹² en Broers.¹³ De eerste was de hulppredikers en de zending welgezind¹⁴ en aan hem bewaarde hij overwegend goede herinneringen. Aan de tweede slechte.

De Indische Kerk in de Minahassa telde eind 1905 174.000 zielen. Het aantal Europeanen was gering en bedroeg slechts 859 zielen, de leden van het militaire garnizoen inbegrepen. Het aantal Minahassische christenen in het ressort Menado (de hoofdplaats Menado) bedroeg 6.433 zielen, van wie 989 lidmaten. Ze werden verzorgd door drie inlandse leraars, die hun werk deden onder direct toezicht van de predikant van Menado. Daarnaast zwaaide deze laatste de scepter over tien hulppredikers, die de dagelijkse leiding hadden van het kerkelijke dienstwerk in de overige ressorten van de Minahassa. In die kwaliteit fungeerde de predikant-

6 *Maandberichten*, jrg. 116 (1914) 130-139.

7 *Ibidem*, jrg. 114 (1912) 21.

8 *Ibidem*, jrg. 119 (1917) 59.

9 Deze was geopend in 1852 te Sonder, verhuisde in 1855 naar Tanawangko en was vanaf 1886 gevestigd in Koeranga/Tomohon). Behalve in de theoretische vakken kregen de leerlingen (vanaf 1881) ook les in vakken als vlechten en houtbewerking. Graafland, *De Minahassa*, I, 90; Kroeskamp, *Early schoolmasters*, 145-226; Coolsma, *Zendingseeuw*, 582.

10 Deze was geopend in 1881. Louwerier, “De meisjesschool te Tomohon”; Kroeskamp, *Early schoolmasters*, 265-274; Graafland, *De Minahassa*, I, 95; Coolsma, *Zendingseeuw*, 598-599.

11 Voor de situatie in 1911, zie “Minahassa”, in: *Maandberichten*, jrg. 113 (1911) 145-149.

12 J.A.Th. Krol; 1857-1924; 1894 predikant te Ambon; 1895 te Menado; 1905 verlof, gevolgd door eervol ontslag; 1908 te Menado; 1913 te Batavia; 1917 te Menado; 1922 eervol ontslag, gepensioneerd.

13 J.A. Broers; 1862-1957; 1902 predikant te Kediri; 1909 te Banda; 1912 verlof; 1913 te Pekalongan; 1913 te Menado; 1917 te Soerabaia; 1922-1924 verlof, gevolgd door eervol ontslag; 1927 predikant te Modjokerto; 1928 te Meester Cornelis; 1932 eervol ontslag.

14 *Maandberichten*, jrg. 110 (1908) 133.

voorzitter tevens als tussenpersoon voor de correspondentie van de hulppredikers met het bestuur van de Indische Kerk (Kerkbestuur) in Batavia.

Naast Menado telde kerkelijk Minahassa tien ressorten, die alle door een hulpprediker werden geleid: Airmadidi (ult. 1905: 21.445 zielen van wie 6.550 lidmaten), Tondano (resp. 26.631 en 10.823), Langowan (resp. 34.241 en 11.166), Tomohon (resp. 7.488 en 2.603), Sonder (resp. 19.219 en 4.790), Amoerang (resp. 12.801 en 3.636), Tanawangko/Taratara¹⁵ (resp. 9.436 en 1.441), Ratahan (resp. 10.115 en 2.032), Koemeleboeai (resp. 11.574 en 2.414) en Maoembi (11.519 en 1.734). Deze kerkelijke ressorten of afdelingen vielen meestal niet of slechts gedeeltelijk samen met de bestuursdistricten en omvatten vaak kerkelijke gemeenten in meerdere van dergelijke districten.¹⁶

Het personeel: hulppredikers, inlandse leraars en goeroe djemaat

De meeste dorpen in de Minahassa beschikten over een eigen kerkgebouw en kerkeraad. Deze inlandse kerkeraden deden hun werk onder toezicht van de centrale kerkeraad te Menado. Behalve in plaatsen waar een gouvernementsschool was, deden de kerken tevens dienst als schoolgebouwen of, omgekeerd, werd er in de scholen gekerkt. Het was de taak van de hulppredikers, door Duyverman soms ook met de term *pendeta* aangeduid, om leiding te geven aan het kerkewerk in hun ressort. Hiertoe bezochten zij alle gemeenten twee maal per jaar, doch indien nodig kwamen ze er vaker. Ze waren veel onderweg, preekten, bedienden de sacramenten, leidden begrafenis, bevestigden huwelijken, beslechtten conflicten en adatkwesties, leidden zangkoren, hielden de ledenadministratie bij, waren voorzitter van kerkelijke commissies, clubs en verenigingen, onderhielden contacten met het gouvernement en verrichtten allerlei andere voorkomende kerkelijke werkzaamheden.

De leiding der plaatselijke gemeenten lag in de handen van de inlandse leraars, die meestal (zo ook door Duyverman) met hun oude naam van *penolong indjil* (evangeliehelper) of kortweg met *penolong* (helper) werden aangeduid. Ze waren opgeleid aan de in 1886 opgerichte Stovil te Tomohon.¹⁷ Ze hadden in de regel naast hun hoofdgemeente ook een aantal bijgemeenten onder hun hoede. Ze verrichtten hun werkzaamheden onder het toezicht van de hulppredikers. Deze leraars waren alleen bestemd voor het gemeentewerk, ze waren niet belast met het schoolonderwijs. Inlandse leraars mochten de sacramenten niet bedienen, al kon hun het

15 Bij gouvernementsbesluit van 6 okt. 1903, nr 33, werd de hulpprediker in dit ressort, die tot dan toe in Tanawangko gestaan had, Taratara als standplaats aangewezen. *Algemeen verslag 1903*, 50.

16 Getallen ontleend aan *Algemeen verslag 1905*, 110-170.

17 Kroeskamp, *Early schoolmasters*, 233-234; Graafland, *De Minahassa*, I, 96.

recht daartoe in bijzondere omstandigheden wel verleend worden.¹⁸ Doch dat gebeurde zelden. Ze vergaderden eenmaal in de maand met hun hulpprediker, waarbij ze dan tevens de collectegelden afdroegen.

Tenslotte waren er *goeroe djemaat*, een ambt dat eveneens in het laatste kwart der negentiende eeuw ontstaan was. In 1878 gaf het gouvernement toestemming in herderloze gemeenten een geschikt gemeentelid aan te stellen, bijvoorbeeld een al of niet gepensioneerde onderwijzer of een ouderling, voor het leiden van de godsdienstoefeningen, zondagsschool en catechisatie. Deze *goeroe djemaat* ontvingen voor hun diensten van hun gemeente een bescheiden vergoeding. Ze werden echter gezien als tijdelijke noodhulpen, daar de voorkeur van de meeste gemeenten, zeker van de al wat oudere en gevestigde, uitging naar een eigen inlandse leraar. Later voegde zich hier een aantal lagere, meestal onbezoldigde en theologisch ongeschoolde kerkelijke functionarissen bij, die al of niet op tijdelijke basis werden aangesteld naar de behoefte zich voordeed, zoals de *goeroe angkat*, de godsdienstleraar en de *oetoesan indjil*.¹⁹

Na de eeuwwisseling kwam de vraag aan de orde in hoeverre het streven naar autonomie der inlandse gemeenten – binnen het grotere verband van de Indische Kerk – nog ruimte liet voor de *penolong* en *goeroe djemaat* en of die niet dienden plaats te maken voor een nieuw soort ambtsdragers, de inlandse predikers. Dat zouden inlandse leraars moeten zijn, die het recht hadden de sacramenten te bedienen.²⁰ Tegen het eind van de Nederlandse tijd kwamen deze laatsten er, zij het niet zonder slag of stoot. Vanaf 1939 werden de hulppredikers vervangen door volledig bevoegde Indische predikanten, bij voorkeur te rekruteren onder de abiturienten van de Hogere Theologische School te Buitenzorg (Bogor).²¹

Dit alles betekent dat ten tijde van Duyverman in de Minahassa drie rangen onder de voorgangers der inlandse gemeenten bestonden: de hulpprediker, de inlandse leraar of *penolong*, en de meest talrijke van dit drietal, de *goeroe djemaat*.

Goeroe-genootschap

Behalve deze functionarissen, die in dienst waren van of hun werk verrichtten binnen het kader van de Indische Kerk, waren er de door het NZG betaalde onderwijzers, gewoonlijk “goeroe-genootschap”, “goeroe-zending” of kortweg *goeroe* genoemd. Dit waren onderwijzers, wier voornaamste bezigheid het was leiding te

18 Art. 11 van *Bepalingen, betreffende de opleiding, den werkkring en de verplichtingen der Inlandsche Leeraars bij de Inlandsche Christengemeenten in Ned.-Indië*, in *Verzameling van Bescheiden en Voorschriften*, 162-164.

19 Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 447.

20 *Samenvattend Rapport van de Notulen der Kringvergaderingen gehouden in de Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië*, II, 23.

21 Locher, *Kerkorde*, 86.

geven aan de NZG-scholen.²² Hoewel ze buiten het verband van de Indische Kerk stonden, verrichtten ze, sinds 1881, waar nodig ook wel kerkelijke diensten.²³ Een deel van deze *goeroe* was opgeleid aan de Kweekschool voor Inlandse Onderwijzers en Gemeente-voorgangers van het NZG, waar zij voorbereid werden voor hun werk in het onderwijs en in de gemeenten, zij het vooral voor het eerste. Een belangrijk deel van hen had echter weinig of geen opleiding genoten: van de achttien genootschapsonderwijzers, die bij Duyverman's komst in het ressort Taratara werkzaam waren, hadden slechts twaalf de Kweekschool bezocht.²⁴

Net als de inlandse leraars deden ook de genootschapsonderwijzers hun werk onder toezicht van de hulpprediker van het ressort waarin zij werkzaam waren, behalve de inlandse leraar van Menado, die verantwoording schuldig was aan de predikant-voorzitter die daar de genootschapsschool beheerde. Hoewel deze overlapping van taken en bevoegdheden niet betekende dat de verstandhouding tussen het NZG en de Indische Kerk geheel van zorgen vrij was,²⁵ hield ze wel in dat plaatsing, overplaatsing, ontslag en dergelijke zaken, die in feite alleen het NZG aangingen, de verantwoordelijkheid waren van de hulpprediker voor zover het zijn ressort betrof. Waren er andere ressorten bij betrokken, dan werden zulke zaken via correspondentie afgedaan dan wel geregeld op de jaarlijkse vergadering van de Minahassische Zendingvereiniging, die gewoonlijk gehouden werd op de dag na het sluiten van de conferentie van hulppredikers.

In 1914 werd het aantal zendingsscholen (in de Minahassa en op de Sangir- en Talaud-eilanden) uitgebreid, toen het gouvernement vijf van zijn 60 scholen aan het NZG overdroeg. Daaronder was de school in Taratara, op dat moment Duyverman's standplaats. De overige 55 bij deze "conversie" betrokken gouvernementsscholen werden aan de inlandse districten overgedragen, iets wat het NZG overigens bepaald niet betreurde, zelfs van harte toejuichte.²⁶ Want niet alleen zendingsscholen maar ook districtsscholen waren een volksbelang bij uitnemendheid. Ze werden door het NZG beschouwd als een betere manier om de bevolking bij haar eigen ontwikkeling te betrekken dan wanneer het volksonderwijs, zoals tot dan toe (deels) het geval was, in handen van het gouvernement was.²⁷ Van belang was hierbij echter wel de persoon van de *hoekoem*, de inlandse hoofden. Voor de kerk

22 Over hoe het op deze scholen toeging, zie: J.G. de Haan, "Een praatje over Genootschapsscholen in de Minahassa", in: *Maandberichten*, jrg. 110 (1908) 203-210.

23 Coolsma, *Zendingseeuw*, 597.

24 J.G. de Haan a. [?], 30/1/1915, KAB 380.

25 Van Randwijck, *Handelen*, 624.

26 *Maandberichten*, jrg. 116 (1914) 134-135.

27 Tegen het eind van de vooroorlogse periode waren er in de Minahassa een chr. MULO, een aantal Hollands-Inlandse Scholen (HIS), een chr. vakschool, zeven gesubsidieerde vervolgscholen, 162 gesubsidieerde volksscholen, twaalf ongesubsidieerde vervolgscholen en 40 ongesubsidieerde volksscholen. Hier werd lesgegeven door 344 gesubsidieerde en 57 ongesubsidieerde onderwijzers. *Handboek*, 188. Over het inlands onderwijs van het NZG, zie ook Van Randwijck, *Handelen*, 486-531, 625-629.

althans maakte het verschil of deze post door een protestant dan wel door een rooms-katholiek bezet werd. Ook hiervan verhaalt Duyverman.

Overige taken en werkzaamheden der hulppredikers

Andere belangrijke functies waartoe de hulppredikers in de Minahassa geroepen konden worden, waren die van secretaris van de inlandse schoolcommissie, (tot aan 1916) beheerder der scholen van het NZG, en gedelegeerde en daarmee kluishouder van de Spaarbank Minahassa, die in 1895 door resident E.J. Jellesma, zoon van NZG-zending J.E. Jellesma, was opgericht.²⁸ Net als bij hun voorgangers, de NZG-zendingen, was verder een belangrijk onderdeel van de werkzaamheden der hulppredikers de medicijnverstrekking aan de bevolking. Die bood niet alleen de mogelijkheid voor het onderhouden van contacten van de kerk met de bevolking, maar ook vanuit maatschappelijk oogpunt was die medische zorg van groot belang. Het aanbod van medische hulp was beperkt. Er waren in de Minahassa drie artsen, onder wie een Europeaan die aan het hospitaal te Menado verbonden was; verder was er een hospitaal in Tondano en een hulpziekenhuisje in Sonder met twee Nederlandse verpleegsters. Tenslotte was er een polikliniek in Kawangkoan. Het nut van dit al was beperkt, daar de drempelvrees van de bevolking voor dergelijke instellingen in het algemeen groot was.²⁹

Van de door Van Randwijck gesignaleerde spanningen, die in het tweede decennium van de twintigste eeuw in de Minahassa tussen enerzijds de hulppredikers van de Indische Kerk en anderzijds de nog overgebleven zendingsarbeiders van het NZG (de schoolopziener, de leiding van de Kweekschool, de meisjesschool te Tomohon, de ambachtsschool te Wasian (Kakas; 1906)³⁰ en het hulpziekenhuis) blijkt in Duyverman's memoires niets.³¹ Integendeel, de enige keer dat de meisjesschool te Tomohon genoemd wordt, lijken de betrekkingen vriendelijk. Over dr S. Schoch, de directeur van de Kweekschool,³² is hij ronduit lovend.

28 Graafland, *De Minahassa*, I, 97.

29 Het in 1907 geopende hulpziekenhuis te Sonder ging uit van een Minahassische vereniging genaamd "Karapatan Sonder". Het NZG stelde twee zending-diaconessen beschikbaar. Zie "Een paar mededeelingen van Br. S. Schoch te Sonder"; "Het Ziekenhuis te Sonder (Minahassa)".

30 Notten, "Verslag ambachtsschool te Kakas, Minahassa"; dossier betreffende deze school in ARvdZ 113/36/14.

31 Van Randwijck, *Handelen*, 624.

32 Dr. S. Schoch; 1873-1912; 1903 hulpprediker te Sonder; 1908 verlof; 1909 dir. Kweekschool voor Inlandse Onderwijzers en Gemeente-voorgangers te Koeranga/Tomohon, tevens hulpprediker in het ressort Tomohon. Zijn "In Memoriam" in: *Maandberichten*, jrg. 114 (1912) 108-109.

Talen

In de Minahassa werden naast het Maleis acht talen gesproken,³³ die in kerkelijke kring aanvankelijk weinig aanzien genoten. Doch kort na 1900 werden ze dankzij het werk van dr Nic. Adriani,³⁴ die van 1902 tot 1905 te Sonder verbleef, “herontdekt”, waarna gepoogd werd ze binnen de kerk in ere te herstellen. De drijvende kracht hierachter was dr J.W. Gunning (1862-1923), sedert begin 1897 directeur van het Zendelinghuis en secretaris van het NZG te Rotterdam. Ten aanzien van de Minahassa hoopte Gunning dat ooit eens in een of meer van de landstalen gepreekt zou kunnen worden.³⁵

Hoewel van deze plannen weinig terecht is gekomen, zijn ze toch niet geheel zonder gevolg gebleven. Al sedert de negentiende eeuw stonden verschillende catechisatieboekjes en ander christelijk lesmateriaal in een of meer lokale talen ten dienste van de kerkelijke gemeenten. Het oudste was een catechisatieboekje van zendeling A. Mattern uit 1841, geschreven in het Tomboeloe, de taal die in Taratara, Duyverman’s derde en laatste ressort, werd gesproken.³⁶ Het werd herdrukt in 1905. Tevens bezat men voor catechisatie en onderwijs een aantal in lokale talen gestelde leesboekjes en andere gedrukte teksten van uiteenlopende aard.³⁷

Ook Duyverman heeft het gebruik van de lokale talen in de kerk bevorderd. Tussen 1911 en 1918 vertaalde hij de catechismus in het Tomboeloe. Verder stimuleerde hij het gebruik van oude Minahassische zangen en dansen in de kerk, waarbij hij de pre-christelijke inhoud verving door bijbelse thema’s en gedachten. Zijn naam dient derhalve te worden toegevoegd aan het rijtje bevorderaars en beoefenaars van de landstaal in de Minahassa, die Adriani in een brief aan Gunning noemde: dr S. Schoch, J. ten Hove en J.G. de Haan.³⁸

De roomse-katholieke missie

De roomse missie herleefde in Nederlands-Indië in 1848.³⁹ Begin jaren vijftig werden enkele Minahassers op Java gedoopt. In 1853 bezocht een Nederlandse priester de Minahassa, waar hij 120 rooms-katholieken aantrof, die hoofdzakelijk

33 Althans volgens Noorduin, *A critical survey*. Adriani, “De Minahassische talen”, 132, telde er tien.

34 Dr. Nic. Adriani; 1865-1926; 1887 letterenstudie te Leiden; 1893 gepromoveerd; 1894 vertrokken naar Ned.-Indië in dienst van het NBG als bijbelvertaler; 1895-1902 te Poso (M.-Celebes); 1902-1905 in de Minahassa (N.-Celebes) in gouvernementdienst; 1905-1906 te Koekoe (ten zuiden van Poso, M.-Celebes); 1908 te Tentena (M.-Celebes); 1914-1919 met verlof in Nederland; 1919 terug naar M.-Celebes, alwaar overleden te Poso. Zie Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, II, 28-67.

35 Van Randwijck, *Handelen*, 624-625.

36 Over het Tomboeloe, zie G.K. Nieman, N.P. Wilken, *Bijdragen tot de kennis der Alfoerische taal in de Minahasa*. Deel I; Rotterdam: M. Wijt & Zonen, 1866.

37 Zie Adriani, “Minahassische talen”, en daarin de literatuurlijst op pp. 160-166.

38 Van Randwijck, *Handelen*, 625.

39 Steenbrink, *Catholics in Indonesia*, 45.

afkomstig waren uit de Flippijnen en in de buurt van Menado woonden. In 1868 doopte een bezoekende priester van de orde der Jezuïeten 254 Minahassers, een daad die niet alleen binnen de Indische Kerk en de zending maar ook in de hoogste regeringskringen in Batavia verontwaardiging wekte.⁴⁰ In de volgende jaren bezochten priesters regelmatig de streek en doopten daar Minahassers, meestal een paar honderd per bezoek.⁴¹

Het aantal rooms-katholieken groeide hierdoor gestaag. Hoewel door het gouvernement bepaald was dat de bezoekende priesters zich tot de verzorging van rooms-katholieken dienden te beperken – “dubbele zending” was in Indië tot 1927 officieel verboden⁴² – nam hun aantal toe van enkele honderden zielen in de jaren zestig via 4.000 in 1884 en 6.800 in 1903 tot 40.000 in 1950. Vanaf 1886 verbleef een priester permanent in Menado ter verzorging van de parochie aldaar; in 1888 voegde een tweede zich bij hem, in 1898 gevolgd door enkele Nederlandse nonnen, die er in 1907 een meisjesschool openden.⁴³

In 1874 werden in Tomohon en Kakaskassen, en het jaar daarop in Taratara en Tomboelan de eerste vier roomse volksscholen geopend. Dit aantal groeide gestaag tot dertien in 1890 en 26 in 1905. De eerste Minahassische onderwijzers, meestal gewezen huispersoneel der priesters, werden opgeleid aan een rooms-katholieke instelling te Semarang op Java. In 1901 werd echter in de Minahassa te Woloan, gelegen aan de weg van Tomohon naar Taratara, een school geopend, bestemd voor de opleiding van jongens tot onderwijzers en catechisten (lekehulpers van de missionarissen).⁴⁴ Deze school stond in Duyverman’s tijd onder leiding van een Nederlandse pastoor.

Resumerend kan gezegd worden dat de geschiedenis van de Minahassische christenheid sinds het midden der negentiende eeuw gekenmerkt is door een storende rivaliteit tussen Rome en de Reformatie. Hoewel het resultaat van de roomse missie in verhouding tot de inspanningen beperkt was, heeft die rivaliteit niet nagelaten het godsdienstig leven der inheemse bevolking negatief te beïnvloeden en verwarving en cynisme in de hand te werken. Gezinnen, dorpen en bevolkingsgroepen werden tegen elkaar opgezet en uitgespeeld. De nadelige gevolgen voor de volks-

40 *Ibidem*, hfdst. x. P.A. van der Crab, “Memorie van Overgave van Menado”, 1875, MMK 299.

41 Schouten, *Minahasan metamorphoses*, 109.

42 Art. 123 van het *Regeringsreglement* (1854) (art. 177 van de *Indische Staatsregeling*, 1926), het zgn. “toelatingsvoorschrift”, bepaalde dat van buiten Ned.-Indië komende zendelingen en missionarissen, als mede inheemse missie- en zendingsarbeiders in dienst van Europese of andere buitenlandse zendingscorporaties, voor hun werk over een bijzondere toelating moesten beschikken. Het was bestemd om “dubbele zending” (twee elkaar beconcurrerende corporaties op een “veld”) te voorkomen, doch heeft in dit opzicht in de Minahassa gefaald. Van Randwijck, *Handelen*, hfdst. xix; Schepper, “Om artikel 177 I.S.”.

43 Van Velsen, “Minahassa; Woloan”; Steenbrink, *Catholics in Indonesia*, 200-202.

44 Van Velsen, “Minahassa; Woloan”.

ontwikkeling, die deze kleingeestige strijd om de harten der Minahassers had, treden in Duyverman's memoires herhaaldelijk en helder aan de dag, wat overigens niet wegneemt dat hij er vrij laconiek mee omging.

De inlandse hoofden

Wat het inlands bestuur betrof, bezat de Minahassa aan het begin der negentiende eeuw een grote hoeveelheid hogere en lagere hoofden. Er waren er zoveel, dat in 1825 in sommige streken tweederde van de bevolking een bepaalde vorm van gezag uitoefende. Het gouvernement heeft hier een eind aangemaakt. Een eeuw later waren de belangrijkste hoofden de *hoekoem besar* (districtshoofden), de *hoekoem kedoea* (onderdistrictshoofden) en de negorijhoofden, de *pahendo'n toea* ("genomen tot oudste") of *pamatoea* ("oudste gemaakt"). Deze hoofden behoorden vrijwel allen tot oude adellijke families. De eerste twee werden door het gouvernement aangesteld. Al was de titel der negorijhoofden in Duyverman's tijd vervangen door die van *hoekoem toea*, wat gebleven was en wat in die oude naam tot uiting kwam, was het feit dat deze hoofden door het volk gekozen werden. Hoewel de kandidaten uit een beperkt aantal adellijke familie kwamen, was de verkiezingsstrijd er soms niet minder heftig om.⁴⁵ Ook hier heeft Duyverman zijn rol gespeeld. Duyverman heeft het meerdere malen over de *kepala djaga*. Dat was een wachthoofd, staande onder het negorijhoofd en meestal behorende tot dienst familie. Elke negorij had er twee tot vier. Deze functie was in tijden van oorlog ontstaan doch had in Duyverman's tijd louter een administratieve inhoud. De *kepala djaga* had het toezicht op een "wacht", een deel van een dorp, en verrichtte verschillende diensten voor en namens de *hoekoem toea*.⁴⁶

Johan Duyverman

Als jongeman oefende Johan Duyverman aanvankelijk het ambacht van meubelmaker uit, later diende hij bij een rijke familie in Ellecom. Tijdens het aanhoren van een preek kwam de gedachte bij hem op om zendeling te worden, waarop hij een opleiding volgde voor diacoon in een inrichting te Heemstede. In 1904 deed hij examen ziekenverpleger en in 1906 behaalde hij het diploma godsdienstonderwijzer. Aanvankelijk lag het in de bedoeling dat hij door het in 1854 opgerichte Java-Comité⁴⁷ uitgezonden en als zendeling op Java geplaatst zou worden. Hij werd voor een jaar op proef aangenomen en in Schooneberg geplaatst, het zendingshuis van de Nederlandse Zendingsvereniging (NZV) in Rotterdam. Hij deed er zijn intrede op 2 september 1907. De cursus te Rotterdam duurde negen maanden, director was

45 Zie hierover Domsdorff, "De Minahasische dorpsgemeenschap in haar genetisch verband (1928)".

46 Over deze en andere inlandse bestuursfuncties in de Minahassa, zie: Graafland, *De Minahassa*, I, 59-73; Domsdorff, "De Minahasische dorpsgemeenschap in haar genetisch verband (1928)".

47 Hierover: Van Randwijck, *Handelen*, hfdst. ii.3.c.

S. Coolsma.⁴⁸ In juni 1908 was zijn proefjaar ten einde en werd hij als kwekeling-zending door het Java-Comité in vaste dienst genomen. In september van dat jaar maakte hij echter de overstap naar het hulppredikerschap der Indische Kerk. Op 11 december 1908 legde hij het daartoe vereiste examen af voor de Commissie tot de Zaken der Protestantse Kerken in Nederlands Oost- en West-Indië in Den Haag (de Haagse Commissie), een uit predikanten bestaande overheidscommissie die de belangen van de Indische Kerk behartigde.⁴⁹

Vervolgens vertrok hij naar Indië, waar hij door het bestuur van de Indische Kerk als hulpprediker in de Minahassa geplaatst werd. Tussen 1909 en 1919 heeft hij achtereenvolgens gestaan in de hulppredikersafdelingen Ratahan, Maoemi en Taratara. Nadien diende hij de Indische Kerk nog op enkele andere plaatsen in de Grote Oost, zoals Saumlaki en Ambon.⁵⁰

De hulppredikersafdeling Ratahan, Duyverman's eerste ressort na aankomst in Indië, lag in het zuidoosten van de Minahassa. De gelijknamige hoofdplaats, zijn woonplaats, lag op een hoogte van 300 meter in de zuidoostelijke uitlopers van de Koentoeng I Wailan, een van de hoogste bergmassieven van de Minahassa. Hier van was de Goenoeng Sopoetan, een actieve vulkaan, met bijna 2.000 meter de hoogste top. Duyverman's kerkelijk ressort lag in twee bestuursafdelingen: de onderafdeling Ratahan, behorende tot de afdeling Ratahan, en de westelijk daarvan gelegen onderafdeling Tombatoe, dat behoorde tot de afdeling Tonsawang. Daarnaast behoorde de gemeente Ranoketang-toea in het district Amoerang tot zijn ressort.⁵¹ Zoals overal elders in de Minahassa, voedde de bevolking zich hier met land- en tuinbouw en veeteelt (runderen, paarden, varkens en pluimvee). In Ratahan werden op droge velden gewassen als rijst, maïs en knollen geteeld, terwijl langs de kust een aantal klappertuinen lag. Tombatoe daarentegen was een wat hoger gelegen merengebied, waar op bevoeide velden natte rijst werd verbouwd. Natte rijstvelden vond men ook elders in de Minahassa, zoals in Taratara en Tondano.

De *hoekoem kedoea* van het district Ratahan woonde eerst te Bentenan, een kustdorp, later te Tombatoe, de *hoekoem besar* woonde te Ratahan, wat tevens de woonplaats was van de controleur van de bestuursafdeling Ratahan. Behalve deze

48 S. Coolsma; 1840-1920; 1865-1869 zending op W.-Java; 1869-1873 te Buitenzorg; 1873-1876 bijbelvertaler in dienst van het NBG te Soemedang; 1878-1908 directeur van "Schooneberg", het zendingshuis van de NZV; 1886-1889 bijbelvertaler te Bandoeng. Auteur van *De Zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië*. Utrecht: C.H.E. Breijer, 1901.

49 Best. JC a. J.H. Duyverman, 22/6/1907; Best. JC a. S. Coolsma, 22/6/1907; S. Coolsma a. Best. JC, 3/7/1907; "Extract uit de Notulen v/h Java-Comité inzake J.H. Duyverman", 4/1907-4/1909; stukken in ARvdZ 3/19. Over de opleiding van de NZV, zie Van den End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java*, 30-35.

50 In 1919 werd Duyverman directeur van de Stovil te Baä (Rote); 1920 verlof; 1921 te Saumlaki (Tanimbar); 1922 te Saparoea; 1924 te Ambon, Stovil; 1928 gerepatrieerd.

51 *Algemeen verslag 1903*, 42; *Algemeen verslag 1905*, 140.

laatste waren er verder geen Europeanen. De bevolking was overwegend christelijk: in 1923 waren er in Ratahan slechts 1.794 islamieten en 259 aanhangers van de lokale traditionele religie.⁵² De negentien kerkelijke gemeenten in het ressort werden tijdens Duyverman's verblijf verzorgd door zeven inlandse leraars en een aantal *goeroe djemaat* en onderwijzers.⁵³

Na een jaar (1910) werd Duyverman overgeplaatst naar het ressort Maoembi, gelegen in het noorden van de Minahassa. Zijn woonplaats was Kolongan, een dorp gelegen aan de weg van de hoofdplaats Maoembi naar Airmadidi. Dit bestuursdistrict was in 1887 ontstaan uit de samenvoeging van twee oudere districten. De *hoekoem besar*, woonachtig in de plaats Maoembi, was voor de Nederlanders een belangrijk man. Deze hadden hem in 1892 voor bewezen diensten de eretitel "majoor" verleend, waarmee hij in rang en aanzien op dezelfde hoogte kwam als de *hoekoem besar* van Tomohon, die deze eretitel al in 1888 ontvangen had. In 1892 deelden ook de *hoekoem besar* van Menado en die van Langowan in deze eer. Dit betekent dat er voor de kerk en haar dienaren weinig speelruimte was in haar omgang met de hoofden.⁵⁴

De 34 kerkelijke gemeenten in het ressort Maoembi lagen verdeeld over de bestuursdistricten Maoembi, Menado en Bantik. Er werkten dertien inlandse leraars, alsmede een aantal *goeroe djemaat* en onderwijzers (ult. 1905).⁵⁵ Het aantal islamieten was gering. In tegenstelling tot Ratahan bevonden zich in dit ressort wel enkele kleine rooms-katholieke parochies, zes in getal.

Duyverman's derde en laatste standplaats in de Minahassa (1911) was het omstreeks 1.000 inwoners tellende dorp Taratara, de hoofdplaats van de gelijknamige hulppredikersafdeling. De meeste kerkelijke gemeenten behoorden tot de bestuursdistricten Tomohon, Bantik en Tombariri van de onderafdeling Menado. Wat het inlands bestuur betrof, stonden deze dorpen onder de *hoekoem besar* van Menado. De *hoekoem kedoea* woonde in Duyverman's dagen in Taratara, later in Tanawangko aan de kust. Vrijwel elke negorij had een *hoekoem toea* als dorpsvoofd, wiens inkomsten voornamelijk bestonden uit het collecteloon en de voor de herendiensten betaalde afkoopsommen.

De christenen woonden verdeeld over twintig gemeenten en hun bijgemeenten. Er werkten elf inlandse leraars en een aantal *goeroe djemaat* (ult. 1905).⁵⁶ Daarnaast waren er enkele Europeanen en ruim 2.000 rooms-katholieken, van wie omstreeks de helft in Woloan woonde, waarmee het dorp evenveel protestantse als rooms-katholieke inwoners had. In acht dorpen in het ressort Taratara, waaronder in Taratara zelf, waren rooms-katholieke volksscholen. Het aantal islamieten was er beperkt, evenals het aantal Chinezen: enkele tientallen.

52 Mooij, *Atlas*, 114.

53 *Algemeen verslag 1905*, 140.

54 Graafland, *De Minahassa*, I, 60, 62.

55 *Algemeen verslag 1905*, 158-170.

56 *Ibidem*, 158.

De memoires: enkele inleidende opmerkingen

Het zij verre van de bewerker het werk van Duyverman te willen “duiden” of “uitleggen”. De tekst heeft dat niet nodig. Slechts op een enkele zaak moge hier gewezen worden. Het eerste verhaal in deze verhalenbundel, want dat zijn deze memoires, lijkt helder: het is een beschrijving van de roofofbouw die de bevolking pleegde op haar natuurlijke omgeving door bossen plat te branden, de grond te beplanten om deze na een of twee oogsten te verlaten voor nieuwe ontboste stukken oerwoud. Doch de auteur wil hier meer. Hij grijpt dit thema aan om aan het begin van zijn uiteenzettingen zijn theologische visitekaartje af te geven. Het was zijn bedoeling de lezer duidelijk te maken hoe hij zijn niet-Europese omgeving bezag. Want van de door hem betreunde omgang van de bevolking met haar natuurlijke leefomgeving gaat hij bijna ongemerkt over op de door hem eveneens verfoeide werkwijze van de “oude” zending, die vaak op soortgelijke ruwe wijze omging met de traditionele religie en *adat* van de bevolking.⁵⁷ Werd hij ten aanzien van het gedrag van de bevolking gaandeweg milder – wie arm is heeft weinig keus –, ten aanzien van dat der zending bepaald niet. In zijn protest tegen de geestelijke ontbossing en roofofbouw, die de Europeanen in de Minahassa tot voor kort op de bevolking hadden gepleegd en elders in Indië nog pleegden – alles afnemen zonder er iets gelijkwaardigs en deugdelijks voor in de plaats te geven – klinkt iets van de ethische theologie door. Dit was een theologische stroming die zich sedert het eind van de negentiende eeuw binnen de Nederlandse zending deed gelden en waarmee de namen verbonden zijn van Daniel Chantepie de Saussaye en de bovengenoemde Gunning.⁵⁸ De opleidingen van het NZG en de NZV waren aan het begin der twintigste eeuw weliswaar nog niet gecombineerd, toenadering tussen beide was er wel.⁵⁹ Waren modernistische⁶⁰ en vrijzinnige invloeden binnen de Indische Kerk al sinds de negentiende eeuw niets nieuws,⁶¹ in de persoon van Johan Duyverman

57 Over de Minahassische *adat*, zie H.M. Taulu, *Adat dan Hukum Adat Minahasa*. Tomohon: Jajasan Membangun, 1952; en L. Adam, *Adat Istiadat Sukubangsa Minahasa*. Jakarta: Bhartara, 1976.

58 Zie hierover Van den End, “Tweehonderd jaar Nederlandse zending: een overzicht”.

59 Van den End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java*, 34-35.

60 Zie De Jong, “Een verloren generatie”, 42-43, waarin gewezen wordt op een aantal hulppredikers (M.H. Schippers, J.H.W. van der Miesen en J. ten Hove) omstreeks 1900, die de moderne richting aanhingen.

61 Onder de eerste vrijzinnige predikanten bevonden zich A. van Davelaar (1817-1891; 1844 predikant te Ambon; 1847 te Riau (Sumatra); 1849 tijd. te Rembang en Japara (Java); 1851 te Pasuruan; 1854 te Pasuruan (Java); 1854 te Surakarta (Java); 1854 te Surabaya (Java); 1858 te Batavia; 1867 tijd. te Palembang (Sumatra); 1869 te Semarang (Java); 1874 te Batavia; 1882-1884 te Cirebon (Java)); zie ook Enklaar, “Wawelaar en Van Davelaar”; en Th.C.M. Hanegraat (1822-1868; 1852 predikant te Ambon; 1854 te Rembang (Java); 1856 te Riau (Sumatra); 1857 te Padang (Sumatra); 1862 te Purworejo

vinden we tot op zekere hoogte een vertegenwoordiger van de ethische theologie binnen de Indische Kerk. Het is met name de voor deze stroming zo kenmerkende openheid-binnen-bepaalde-grenzen jegens de inheemse *adat* en cultuur, die niet neerbuigend of paternalistisch was, die als een rode draad door zijn werk loopt. Allerlei zaken en gebeurtenissen passeren in deze verzameling verhalen en anekdotes de revue, waarvan de meeste zijn voorgevallen in Duyverman's directe omgeving. Hij kijkt weinig over de horizon van zijn eigen waarnemingskring heen. Doch juist zijn alledaagse belevenissen geven vaak een veel beter en dieper inzicht in de maatschappelijke en godsdienstige verhoudingen en toestanden – waaronder de betrekkingen met de roomse missie – in de Minahassa van zijn dagen dan in brede streken opgezette beschouwingen zouden kunnen doen.⁶²

Dr. Chr.G.F. de Jong

62

(Java)); over hem zie: D.S. Hoedt aan B.N.J. Roskott, 25/6/1853, ARvdZ 34/5.

Aan beschouwingen, overzichten en jaarverslagen over de zending en de Indische Kerk in de Minahassa in deze jaren is geen gebrek. Men vindt ze in de *Algemene Verslagen van de Protestantsche Kerken in Nederlandsch-Indië* en in periodieken als *Mededeelingen van wege het Nederlandsch Zendelinggenootschap*. *Tijdschrift voor Zendingswetenschap*, het Minahassische blad *Tjahaja Siang*, en in uitgaven van het Nederlands Zendelinggenootschap (NZG) als de *Maandberichten*. Voor een overzicht van de Minahassische kerk- en zendingsgeschiedenis raadplege men Van Randwijck's *Handelen* en Locher's dissertatie. Voor *Tjahaja Siang* ("Glans van den Dag"), een sedert 1868 door N. Graafland te Tanawangko tweemaal per maand uitgegeven krant, zie Graafland, *De Minahassa*, II, 391-394.

Tien jaar in de Minahassa, 1909-1919

Lalang voor rijst

Toen wij in Juli 1909 onze reis deden van Menado naar Ratahan, onze eerste standplaats, en dus dwars door de Minahassa gingen, zagen wij, vooral tusschen Langowan en Ratahan, overal prachtig groene velden. Dat was lalang, een grassoort, dat het meeste op rijst lijkt. Door dien schijn bedrogen, meende ik dat het rijst was en prees ik tegen mijn vrouw de rijkdom van zulke velden. Overal en onafzienbaar.

Het duurde echter niet lang of ik leerde het verschil kennen en stond toen verbaasd dat er zooveel braakland overal lag. Op zoek naar de reden daarvan kwam ik ongeveer het volgende te weten:

Oorspronkelijk waren die velden allemaal bosschen. Aangezien men daar rijk aan grond was of is, kon men elk jaar een nieuw stuk nemen om te bebouwen. De zoogenaamde heele of halve rooibouw dus. Nu is boomen rooien een gevaarlijk en zwaar en moeilijk werk, vooral in Indië met z'n gruwelijke warmte en met de gebrekkige krachten van de Inlanders. Toch doet men dat liever dan een lalang of alang-alang veld bewerken. De hitte op zoo'n veld is nog schroeier en de wortels van die planten zijn bijna onuitroeibaar. Steekt men het in brand, dan bevordert men de vruchtbaarheid slechts. Voor drooge rijsttuinen is die grond zoo goed als weg, onnut, onbruikbaar. En steeds ging men voort met bosschen kappen, liefst zoo oud mogelijk.

Ook zijn en blijven die alang-alang velden een voortdurend gevaar. Eenmaal de brand er in, laait en loeit het almaar verder, alles vernietigend, tot jong hout toe. De branden waren soms zoo erg, dat de rook ervan mijlen ver over zee hing. Een paar maal raakten wij op dienstreis tusschen twee zulke vuren en slechts aan de snelheid onzer paarden hadden wij dan het leven te danken.

Eerst veroordeelde ik dan ook heel sterk het telkens weer kappen van bosch. Men moet dat gezien hebben. Daar lag dan al het hout geveld, tot de grootste en mooiste en kostbaarste boomen toe. Niets werd ervan gebruikt. Men liet het liggen en drogen, stak er dan de brand in. Zonde, jammer en ook niet ongevaarlijk. Daarbij vermeerde men op die manier weer de gelegenheid tot het zich vormen van weer nieuwe alang-alang velden. Troosteloos, hopeloos. Later ben ik, door omstandigheden, door meerdere kennis en beter begrijpen, anders, zachter gaan oordeelen. Om natuurlijke reden. Maar ook om geestelijke. Men wist niet anders en kon – voorloopig – niets anders. Zoo natuurlijk, zoo geestelijk.

Hoe dikwijls hoorde ik niet, zoowel in Holland als in Indië, over de dikke duisternis van het oerwoud, waar de heidenen in leven. Die bosschen moesten omgehouden worden, opdat het licht was enz. Het is een oud, misschien nog niet verlaten standpunt en zienswijze. Nu, wij hebben daarvan op godsdienstig gebied de vruchten gezien. Prachtig groene velden. Een lust voor de oogen, bekorend voor het hart. Maar het waren niet alle rijstvelden. In tegendeel, het meeste was slechts lalang. Oorzaak en gevolg waren hier zoo goed als hetzelfde: rooibouw, min of meer.

Dat bosschen gekapt worden, kan op zichzelf noodig en nuttig zijn. Men zorge dan echter voor een nuttig of doorgaand gebruik. Niet alleen nieuwe tuinen aanleggen en dan weer verlaten voor weer nieuwe tuinen, maar onderhouden, of tenminste nieuwe aanplant van – zoo noodig – andere boomen. Een streek ontbosschen is al gevaarlijk, nadeelig, schadelijk, maar om in plaats van boomen, lalang voor rijst te krijgen, is onverantwoordelijk.

Doch er is hoop, hoe dan ook. Ik heb ook gezien, hoe tenslotte ook weer de alangalang velden werden omgezet in klappertuinen. Een moeizaam werk, met niet in een en hetzelfde jaar vruchten, zooals bij roofofbouw. Doch het ging. Zoo op natuurlijk gebied, zoo op geestelijk. Maar daar zit dan ook de moeite niet in den aanleg, doch in het onderhoud.

Er is door onze pioniers heel wat werk verricht, ook op geestelijk terrein. Daarbij zijn heel wat fouten gemaakt. Ook omdat zij niet anders wisten of konden. Zelf hebben zij er echter later dikwijls de wrange vruchten van geplukt. Hun klachten zijn menigvuldig geweest over de – in hun laatsten tijd, onzen begintijd – oppervlakkigheid op geestelijk gebied der Minahassers.

Als wij – onze vijanden rechters zijnde – van de vele beschuldigingen tegen zendingswerk ingebracht, de vele onbillijke beschuldigingen aftrekken, blijven er nog genoeg over, zij het dan fouten van het verleden, nu niet meer gemaakt. Een ding is zeker: er is van menschen, die onze menschen werden, te veel afgenomen zonder dat zij er iets beters voor in de plaats kregen.

Menschen die men nooit vergeet

Onder de menschen, die wij – mijn vrouw en ik – nooit zullen vergeten behoort allereerst George P. Allereerst ook, omdat wij reeds in het begin van ons werk met hem in aanraking kwamen.

Zoo spoedig mogelijk na aankomst te Ratahan, na een verblijf van een paar dagen in de persinggahan aldaar, betrokken wij onze eerste, eigen woning. Voor het maken van zooveel haast bestonden zeer geldige redenen. Geldelijk stonden wij er heel slecht voor. Een ex-diacones en -diacoon zijn zelden rijk aan aardse goederen. Verder leek of lijkt het nog heel wat voor Hollandsche ooren de bedragen door het Gouvernement verstrekt voor uitrustingskosten en traktementen. Wij zijn dan ook altijd dankbaar geweest, doch konden er de eerste vijf jaren niet mee toekomen. Zoo kregen we, wat ons vreemd was gebleven, in die jaren een hooge schuld, ondanks alle overleg en meer dan gewenschte zuinigheid. Het was toen f 100,- voorlopig traktement en f 150,- gewoon, doch dat kregen wij pas in Augustus, omdat de reizen zooveel tijd nemen en wij een maand op mijn benoeming te Batavia hebben moeten wachten. Als zich toen niet een oud-collega, daar wonende, over ons ontfermd had, waren wij er nooit gekomen.

De persinggahan te Ratahan was of is prachtig gelegen. Het is of zijn verblijfplaatsen van het Gouvernement, allereerst voor ambtenaren, wat Hulppredikers in Indië ook zijn. Wat zijn we er later dikwijls heen gewandeld, om nogmaals te genieten van het verrukkelijke uitzicht. Indien onze middelen het hadden toegelaten, hadden

wij beter gedaan daar wat langer te blijven, want in zoo'n eersten tijd wordt men overstelpt door indrukken en werk. Zeker, het had gebreken: kanjers van ratten liepen er zelfs overdag door de eetzaal en het lag buiten de plaats, maar wij hadden in een totaal vreemde omgeving, met vreemde toestanden en vreemde talen – want men sprak daar de landschtaal en het Maleisch – maar wij hadden onze verzorging en hadden dan al onzen tijd aan ons nieuwe werk kunnen geven.

Hulp hadden wij al. Zooals te doen gebruikelijk is, was de Inlandsch-godsdienstleeraar ons tot de grens van het ressort tegemoetgekomen. Hij had een paar jongemannen bij zich, die gaarne bij ons in huis wilden komen en ons een paar meisjes aanbevolen, voor hetzelfde doel.

Met die hulpen trokken wij na een of twee dagen naar onze woning. Het was wel een Inlandsch, maar toch een goed huis. De ligging was geriefelijk en prachtig van uitzicht. Ook was het, ondanks al onze angst, sterk genoeg om in de kentering de hevige stormen en in September een flinke aardbeving te doorstaan.

Het huis moest natuurlijk schoongemaakt en wat opgeknapt worden. Verf zat er, zoover ik mij herinner, alleen op de deuren en vensters, de rest was – zooals toen overal in Indië – van boven gewit en van onderen gekoolteerd.

Wij werden aardig geholpen. Op echt Inlandsche wijze hadden wij, in een tijd van een oogenblik, een huis vol jongelui. Het waren meest kinderen van “Baas” Jacob, onzen huisheer. Waar zij zoo gauw vandaan kwamen, was ons een raadsel. Ook brachten zij zelf alles mee voor schoonmaak en witten. Maar o die ellende van met ze te moeten praten. Onderling spraken zij Ratahansch, met ons Maleisch, maar ook die taal was ons nog zoo vreemd. Het was ons voortdurend als in een nachtmerrie: de dingen zoo goed weten en niet te kunnen zeggen.

Toen hoorden wij opeens: “Dag meneer”, “Hé, wie is u?” Hij stelde zich voor als George P. Ieder noemde hem altijd George, hoewel hij – wat wij later hoorden – reeds weduwnaar en vader van een kleine jongen was. Het Hollandsch van George was niet schitterend, maar ons Maleisch toen veel minder mooi, dus was het een uitkomst hem als tolk te hebben.

Wat was en bleef dat een aardige jongeman. Wat heeft hij ons altijd prettig geholpen. Mijzelf later bij het koopen van een paard en het leeren rijden. Geheel belangeloos was hij niet, maar minderwaardig waren zijn handelingen nooit. Zoo was het paard van familie van hem en bracht hij ons nog een pleegdochter in huis, waar hijzelf nadere kennis mee had. Zoo bracht hij haar – 's landsch wijs, 's landsch eer – 's nachts bezoeken. Maar verder hebben wij nooit iets van eigenbelang gemerkt. Hij werd niet overvrij, niet indringerig, niet lastig. Nog altijd denken wij aan hem met genoegen en ... weemoed. Had hij voor zichzelf gezorgd, zooals hij dat voor ons deed, dan had hij langer kunnen leven. Ook als hij zich in alles door ons had laten helpen, als wij ons door hem ...

Slachtoffers der t.b.c. en nog wat

George bleek een kwaal te hebben en wel de ons zoo bekende en door ons zoo gevreesde ziekte: tering. Met schrik en verbazing kwamen wij tot de ontdekking,

dat t.b.c. in het Ratahansche vrij veel voorkwam. Nu was de behandeling der ziekte als vanzelfsprekend voor onze rekening. Het ressort was vrij groot of uitgestrekt, hoewel niet zoo dichtbevolkt. Het bestond ook uit twee zeer onderscheiden gedeelten of volken, en wel het oostelijk deel, tot aan de Moluksche Zee van Ratahanners en het westelijk deel, tot bijna aan de Celebes Zee van Tonsawangers.¹ Nu kwam t.b.c. onder de laatsten bijna niet of niet voor. Maar onder de Ratahanners zooveel te meer. Wij zochten de oorzaak onder andere in het scherpe vulkaanland van de Sopoetan en de dikwijls snijdende koude winden van dien berg in ons dal of op onze vlakke vallende. Ook om die reden was onze behandeling van zieken daar drukker dan bij de anderen.

George had t.b.c. Niet zoo hevig, dat hij voortdurend rust moest houden, maar toch zóó dat het hem telkens hinderde. Wij waren in staat hem aan medicijn te helpen uit den toen altijd ruimen voorraad, door het Gouvernement op aanvraag verstrekt. Doch medicijn is het zelden alleen, maar de leefwijze. En of wij George nu al waarschuwd en goeden raad gaven, periodiek kwam hij terug om hoestdrank. De Ratahanners waren – ik zou haast zeggen – een lief volk. Ook, en niet alleen uitwendig, een godsdienstig volk. Zoo waren bijvoorbeeld weer of geen weer de kerk en catechisatie altijd goed bezocht. Dat wil heel wat zeggen, als men weet dat de menschen genoodzaakt zijn bijna het geheele jaar in of op hun tuinen te verblijven, daar anders door herten, zwijnen, apen, papegaaien en andere dieren alles opgegeten en vernield wordt. Nu lagen die tuinen tot op negen paal, dat wil zeggen op twaalf kilometer afstand van de negorij. Neemt men dan nog in aanmerking den aangeboren angst in donker – de catechisaties waren altijd 's avonds – en de dikwijls tropische regenbuitjes, dan zal men zich met ons verbazen over de trouwe opkomst. Voor den Zondag was het van hoogerhand goed geregeld: 'Zaterdag moesten huizen en erven schoongemaakt worden, dus was op Zondag bijna iedereen aanwezig. De menschen waren verder beschaafd, vriendelijk, behulpzaam, vrijgevig, vrij – zonder brutaal te worden – rank, soms fors van lijf en leden en knap, soms mooi of schoon van uiterlijk. Sommige blanker dan de daarom beroemde lui van Tonsea.²

Er waren ook heel donkere typen onder, vooral een meisje van catechisatie, doch ook haar vond zelfs mijn vrouw bijzonder mooi. Geestig, levendig waren die oogen. Helder, frisch, schoon het gelaat. Nu lag hun type ons nogal eigen: ovaal gelaat, recht, gewoon dicht naast elkander staande oogen. Open en vertrouwelijk als van sommige herten. Een smalle, gewelfde neus en kroeshaar. Kortom, het ons eigen type van Joden. Men ziet, allemaal prijzenswaardige dingen. Of zij geen fouten hadden? Ik weet het niet. Wij hebben ze niet ondervonden. Misschien moet hun lust tot vroolijkheid en hun gevoel voor humor daaronder gerekend worden.

1 Graafland, *De Minahassa*, I, 77-78.

2 De Tou'nsea volgens Graafland, *De Minahassa*, I, 324-325. Een der oudste volkeren van de Minahassa. Het district Tonsea lang aan de noordoostkust van de Minahassa in de hulppredikersafdeling Airmadidi. Mooij, *Atlas*, t.o. 98.

De overslag daarvan had zich – onder Hollandschen invloed – ontwikkeld tot danslust soms en kaartspel. Maar hier stuiten wij al op de gevolgen van verkeerde leiding.

Wij – alle Hollanders – nemen hen te veel af. Wij – dat zijn over het geheel de ambtenaren – geven hen voor hun nationale dansen en spelen het Europeesche dansen en kaartspelen in de plaats; en wij, dat zijn de geestelijken, hebben aan dat afleeren en afnemen hard meegedaan en er alleen onze kerkelijke, gereformeerde feesten voor in de plaats gegeven. Nu stond op kaartspelen daar een vrij zware straf, voor ... de Inlanders, terwijl wij Hollanders het overal straffeloos mochten doen. Dus zooiets van vader wél, maar de kinderen niet. Dat is nu wel eenigszins verdedigbaar, maar ... Mijn voorganger vond de vrijheid en het zijn plicht, om bijvoorbeeld onder kerktijd de tuinen af te loopen om de mogelijke kaartspelers te betrappen en aan te brengen. Hij kon en mocht dat zeker doen, maar ik meen dat het ergens anders later een Zendeling het leven gekost heeft.³

George was een onbedaarlijk danser. Europeesch dan. Dat gebeurde meestal 's avonds tot aan den morgen. Men kan zich dat indenken in die hitte. Dan telkens naar buiten in de koelere nachtlucht en de sterkste zou het te pakken krijgen. George, met zijn zwakke longen, kon daar niet tegen. Wat hebben wij hem gewaar-schuwed, geraden, geheel onzen invloed gebruikt om hem daarvan af te brengen. Het heeft op den duur niet mogen baten. Een paar jaar na onze overplaatsing en ons vertrek lazen wij – ik meen op de blaadjes van een zendingskalender – het einde van George. Voor onze opvolgers was hij al even vriendelijk geweest, hoewel die, als oud-gasten, zijn hulp niet zoo noodig hadden. Het verhaal kwam met spijt hier op neer, dat George zich had dood gedanst.

Nachtelijk bezoek

Wij kwamen in ons eerste huis al spoedig voor vreemde dingen te staan. Het was overdag een ingespannen leven. Niet alleen het worstelen met een nieuwe omgeving, met nieuwe mensen en toestanden, die in het geheel geen verband hielden met het ons bekende, maar vooral met de vreemde taal. Hadden nu maar onze meisjes en jongens – onze huisgenoten – enkel Maleisch gesproken, dan hadden wij met opletten veel van hen kunnen leeren. Doch onderling – en dat was algemeen – spraken zij hun landschtaal. Met ons of tegen ons wilden zij die echter nooit gebruiken, anders hadden wij die vlugger dan nu het Maleisch ons wel eigen kunnen maken. Hoe dikwijls kwam mijn vrouw in het begin niet radeloos het kantoortje binnenstormen, met den wanhopigen uitroep: “Kom nou toch eens even,

3 Dit is zeer waarschijnlijk een verwijzing naar de zendeling A.A. van de Loosdrecht, die op 26 juli 1917 in Bori' niet ver van Rantepao (Tanah Toraja, M.-Celebes) op gewelddadige wijze de dood vond. De oorzaak werd destijds vrij algemeen gezocht in het feit dat hij het Bestuur zou hebben ingeschakeld om de inheemse bevolking in geestelijke zaken te dwingen, vgl. Bigalke, *A social history of "Tana Toraja" 1870-1965*, 175, 187-192; Plaisier, *Over bruggen en grenzen*, 155-164.

ik kan uit die menschen niet wijs worden”. Het ging dan meestal over inkoop van ons geheel vreemde dingen, waarvan naam en gebruik ons totaal vreemd waren. Dan weer moest er gezorgd worden dat de jongens de meisjes gingen opzoeken, want water was er niet op ons hooge erf, dus moesten zij voor alles naar de rivier of pantjaran – Inlandsche waterleiding. Ook moesten de jongens door mij aan het werk gezet en gehouden worden, opdat het vrij groote erf toonbaar werd en bleef. Dan de zorg voor een vijftiengroote en kleine gemeenten, met evenveel scholen en schooltjes, met natuurlijk naar verhouding het aantal personeel daaraan verbonden. Dan de briefwisseling met hen en over hen, met den Predikant-Voorzitter en Kerkbestuur, den Inspecteur van het onderwijs en het Binnenlandsch Bestuur. Daarbij lag het ressort in twee onderafdeelingen, wat een gescheiden correspondentie gaf en vreeselijk omslachtig was. Ook de scholen waren in hoofdzaak reeds tweesoortig: Gouvernerments- en particuliere scholen. Ik nam om te beginnen op verschillende dagen en datums alles over van twee collega’s Hulpprediker, die de waarneming hadden gehad. Daarbij een uitgebreide administratie. Soms hadden wij een dertigduizend gulden baar geld in de brandkast. Gelukkig dat die er was en een goede ook. Van slapen kwam voor mij dikwijls weinig, omdat mij de dingen drukten en zelfs ’s nachts geen rust lieten. Als men sterk en gezond is, ook geestelijk, komt men langzamerhand wel over die dingen heen, doch het is wel zoo erg geweest dat mijn vrouw angstig wakker werd, dacht dat er een aardbeving was, maar dan schudde ons ledikant alleen maar van mijn hartkloppingen. Ook de zorg en verantwoording voor onze jongens en meisjes lag mij soms zwaar. Wij volgden – gewaarschuwd tegen nieuwigheden en uit voorzichtigheid – de bestaande gewoonten. Voor onze drie jongens stond er een huisje op eenigen afstand naast ons huis. Daar hadden wij, vanuit onze slaapkamer het oog op. Onze meisjes, drie of vier, liepen op matjes op de vloer van onze eetkamer. Die lagen dus wel dicht bij ons, maar de achterdeur was in de eetkamer en van afsluiten kwam niet veel terecht, omdat de grendels makkelijk open te schuiven waren. Trouwens men moet altijd gereed zijn om te vluchten, met brand of aardbeving. Nu had ik bij dat wakker liggen al dikwijls ongewone geruchten gehoord: loopen en praten of tikken. Wat het was, kon ik noch begrijpen, noch voor mijzelf duidelijk maken. Bang was ik heelemaal niet, tenzij in zorg over het meestal vele geld in de brandkast. Maar niet te begrijpen wat die geruchten waren, hield mij juist gespannen. Eens op een nacht kreeg ik een por in mijn zij en kreeg ik te hooren: “Hoor je het dan niet?” Ik antwoordde kalm, dat ik er juist weer naar lag te luisteren, maar nog niet begreep wat het eigenlijk was en dat, voor ik eruit was en eenigzins gekleed, wie het dan ook waren allang weg zouden zijn. Ik kreeg dan ook gelijk, want om mijn vrouw gerust te stellen ging ik – zoo geruisloos mogelijk – eens kijken, maar zag natuurlijk niets. Zooveel begreep ik echter wel, dat voor hun draadlooze onze meisjes in verstandhouding stonden met die bezoekers en wat zouden dat anders zijn dan jongens? De meisjes ondervraagd ontkenden en eerst langzamerhand, later, buiten dat ressort kwamen wij te weten, dat jongens alleen maar ’s nachts bij meisjes op bezoek mochten komen, dat was adat, gewoonte,

zede, welvoeglijk. Je moet het maar weten. Wij vonden het vreemd, onwelvoeglijk, echt heidensch. Later zijn wij ook daarover iets anders gaan oordeelen, toen wij eraan dachten, dat ook in ons land dorpen zijn, waar dezelfde toestanden voorkomen. Toch, goedgevonden hebben wij het nooit, want toen later, in Taratara, een onzer meisjes, met onze toestemming, verloofd was met een candidaat Inl. leeraar, hebben wij ons huis ter beschikking gesteld en nadrukkelijk verzocht die gewoonte niet te volgen. Toch was in minimum van tijd onze omrastering tusschen zijn en ons huis vernield.

De Man met de Hand

Een heel mooi werk, maar toch ook tijdroovend was de ziekenbehandeling. Daarvoor was onder ons huis een obat- of medicijnkamer. Ons huis was het zoogenaamde Pendeta-huis, omdat onze voorgangers er ook in gewoond hadden. Zoo vonden wij de medicijnen en verdere dingen in dat kamertje bijeen.

Eerst hadden wij geen bepaalde uren en liepen de menschen, meest kinderen, maar af en aan, misschien ook om hun nieuwsgierigheid te bevredigen. Toen wij er te veel last mede kregen en er ons ook eenigszins ingewerkt hadden, stelden wij vaste uren. Zoo begonnen wij 's morgens van 7-8 uur. Dat met het oog op schoolgaande kinderen, den tuinarbeid der menschen en ons ontbijt. Wij hadden zoo een geldige reden, als zij te laat kwamen en moesten wachten. Tijd, dat weten wij, heeft voor die menschen nog niet zooveel waarde als voor ons, soms slaven van de klok.

Menschen, die niet zelf konden komen, moesten opgezocht en thuis behandeld worden. Dat was na het ontbijt en 's avonds 5 uur, na het medicijn uitdeelen. Soms hadden wij het ook daar druk mede. Was ik niet op dienstreis, dan werd alles door mijzelf gedaan, behalve als het een vrouwelijke patiënt was. Gelukkig ben ik daarin van het begin af aan voorzichtig geweest. Niet om mijzelf, maar om het werk. De menschen, hoewel weinig gewend aan de praktijk van een dokter, zouden het hem niet kwalijk genomen hebben, wisten onder andere wel hoe het ging in het hospitaal te Tondano en Menado. Wij waren echter geen doktoren en later ondervond ik het nadeel bij collega's die, minder voorzichtig, zich een ontzettenden laster en natuurlijk een aanklacht wegens onzedelijkheid op den hals haalden. Zonder reden, maar ...

Wij kregen al gauw een man te behandelen, die slecht bij ons kon komen. Gewond aan een doorn had hij bloedvergiftiging. Het puskanaal liep tot onder zijn arm door en brak daar uit. Hij werd natuurlijk met een antiseptisch middel doorgespoten. Als minst gevaarlijk om in die woning achter te laten, gebruikte ik carbol: dat kennen zij en kunnen zij ruiken. Trouwens, wij hadden daarvan het meeste in voorraad en hadden liters noodig, dus ... Maar of wij nu al tot een 3% oplossing gingen, het hielp niet, integendeel, er kwam koudvuur bij. Bewonderenswaardig was hoe die man dat alles kalm verdroeg, maar ik begon angstig te worden. Ook met het oog op mijn ophanden zijnde dienstreis raadde ik den man ernstig, dringend, om naar het hospitaal te Tondano te gaan. Wel was dat een verre afstand en moeilijke reis,

doordat wij achter den hoogen en stijlen Sopoetan lagen, hij de Goenoeng Potong⁴ over moest én van huis ... én naar het hospitaal ... Maar ik hield hem voor, dat ik geen dokter was, niet de verantwoordelijkheid langer dragen kon, spoedig op reis zou moeten enz. Eindelijk ging hij erop in door met bezwaren te komen. Daar was ik niet verlegen mede en dacht hem nu te hebben gevangen. Hij had geen roda, ossenkar, dan maar een van ons, die dan voor de driemaandelijksche boodschappen over Tondano naar Menado kon gaan. Hij zat erin, dacht ik, en ik was blij voor hem. Toch ook wel voor mijzelf én voor mijn vrouw. Die behandelde de zieken als ik van huis was.

De roda moest gezocht, buiten onze negorij, maar werd gevonden. Dat duurde natuurlijk weer een paar dagen, doch eindelijk was de dag, de avond aangebroken. Een reis naar Tondano duurde zóó twee dagen, doch én om de warmte – voor mensch en dier – én voor tijdsbesparing reisde men per ossenkar liefst of óók bij nacht.

De man was verder niet ziek of zwak, had wat koorts, dus kreeg hij een jongen van ons mee, behalve den voerman, dus was er nu geen reden meer om niet te gaan. Zoo dachten wij. Tegen een uur of negen kwam echter onze jongen terug met de boodschap, dat de man geen eten had om op reis mede te nemen. Nu had hij wel een vrouw, al had ik slechts bij al mijn bezoeken haar schim gezien. Zijn zontje hielp mij altijd het bakje vasthouden of zoo. Hoe dan ook, het zou aan ons niet liggen als hij niet ging. Mijn vrouw liet de meisjes eten koken en voor dien man meenemen. Ziezoo. Doch om half elf kwam onze jongen weer terug met de boodschap, dat die man niet wilde gaan. Jammer wel, maar wij waren van de verantwoordelijkheid af.

Den volgenden morgen ging ik toch weer naar hem toe. Hij sprak weinig over zijn niet gaan, nam alleen de verantwoordelijkheid op zich, als ik hem maar wilde blijven helpen. Nu, daar wilde ik niet vanaf, slechts van de verantwoordelijkheid. Het was echter nu de vraag, met welke middelen? Over mijn eigen, geestelijke worstelingen zwijg ik liever, maar de uitkomst was dat hij met een 5% carboloplossing genas. Dat wil zeggen, de hand beterde en op een morgen was hij weg, naar zijn tuin, zeiden de burens mij. Hem heb ik nooit weer gezien.

“Itoe Gértje”

Dat soms spoorloos verdwijnen of wegblijven van behandelde, met verbandmiddelen enz., die wij hadden achtergelaten of meegegeven, was niet altijd een teeken of bewijs van ondankbaarheid. In het eerst – en de eerste was wel de man met de hand – dachten wij dit wel. Later, toen wij meenden de psyche van dat volk beter te begrijpen, dachten wij juist het tegenovergestelde. Hij kon zoo onder den indruk zijn van verplichting en dank schuldig zijn, dat het hem te veel was, ook omdat hij zoo lang buitenstaat was geweest om te werken, dus gebrek had, voor zoover als dat daar mogelijk is. Dus zoiets als een kind, dat bij een te groote verrassing hard

4 Halverwege Ratahan en Langowan.

wegloopt. Er zal natuurlijk daar ook wel eens ondankbaarheid voorgekomen zijn, maar dat was uitzondering. Integendeel werden wij daar dikwijls, en hoe dikwijls, verlegen gemaakt met de giften, presenten zooals zij daar zeiden. Hoe wij daar tegenover moesten staan, was ons gelukkig van tevoren reeds duidelijk geworden. Het zal wel op de boot van Soerabaia naar Menado zijn geweest, dat wij daarachter kwamen. Die booten zijn dikwijls dé en soms de eenige nieuwste nieuwsoverbrengrers. Onze gezellige, goede, nuttige, vroolijke Koninklijke Paketvaart Maatschappij! Buiten de snelvaart – van tegenwoordig – onze verrukkelijke buurtschepen. Maar gekletst – zooals dat in Indië heet – wordt er op en door de K.P.M. dikwijls wel. In dit en andere gevallen ben ik er dankbaar voor geweest. Wij reisden met andere lui uit een zendingsressort. Daarvan werd ons verteld, dat zij de fout hadden nooit iets van de Inlanders te willen aannemen. Uit voorzichtigheid, om zich niet te verplichten. Een tactische fout dus, want het waren heele lieve menschen, man en vrouw. Hoe nu die moeilijkheid op te lossen? Wij namen na rijp beraad een flinke voorraad ijsbonbons mede en deden nu altijd in mandje of bakje, onder het servet, zooveel ijsbonbons als ongeveer de plaatselijke prijs voor het present was. Betalen was dat niet en weigeren onmogelijk, terwijl wij niet verplicht werden. Of wij nooit een andere fout uitlokten? Wij hadden wel eens de verdenking, dat kinderen om te snoepen iets brachten, zonder medeweten der ouders.

Niet altijd, ook zonder aan bewijzen van dankbaarheid te denken, hadden wij zooveel genoeg van onze ziekenbehandeling, als met den man met de hand. Daar hadden wij onder andere onze “Itoe Gértje”.

Het was in dienzelfden tijd, dat ik gewezen werd op een huisje, waarin een zieke jonge vrouw lag. Toch er langs komende, op weg naar en dicht bij huis, ging ik daar even aan. Het was een treurig gezicht, met den eersten oogopslag duidelijk te zien: een teringpatiënte. Arm, verlaten, uitgeteerd, zonder verzorging of gezelschap lag zij daar maar. Ongewasschen, ongekamd, hopeloos en schier hulpeloos. Misschien levende van wat de kinderen, die op school gingen en daarom in de negorij bleven, niet mee naar de tuinen gingen, haar te eten gaven. Die leefden van wat op de erven groeit, allerlei vruchten, meest pisang en klappers, rauwe vruchten dus. Hier moest aan huis geholpen worden en door mijn vrouw. Dat geschiedde dan ook. In de keus onzer middelen sloten wij ons zooveel mogelijk aan bij het bestaande en den raad van oudere collega's. Twee soorten medicijn hadden wij voor zulke patiënten: Een zwakke oplossing van zoutzuur met wijn en suiker. Dat gaf zoo'n lekkere, verfrisschenden drank, dat wij het voordeel hadden van trouw en al te gaarne innemen. Daarbij wekte het sterk de eetlust op, wat staal-preparaten juist niet doen. Dat in het algemeen voor zwakken en bloedarmoedigen. Het had zelfs de volksnaam gekregen van “het drankje om kinderen te krijgen”. Verder hadden wij in het bijzonder tegen t.b.c. het overal in Indië voorkomende en bekende Majana-blad.⁵ Ach, leekenpraktijk, maar “Itoe Gértje” knapte er geheel mede op. Dat zal een proces van drie maanden geweest zijn. Toen verhuisde zij, uit ons

5 *Coleus scutellarioides* Benth., fam. *Labiatae*.

gezicht. Wij hoorden echter dikwijls, dat zij het goed maakte, zelfs weer naar de rivier ging om goed te wasschen. Wij waren met onze behandeling en drankjes uitgescheden, maar hadden haar gewaarschuwd dat zij er nog niet geheel vanaf was en haar gezegd dat, als zij weer koorts kreeg, wij onmiddellijk moesten worden geroepen.

Wij lieten haar dus niet los, ook niet in onze gesprekken, daar wij zelf verbaasd waren over het resultaat.

Op een keer hoorden wij plotseling de gong: "Tjoeng, tjoeng!" Hét sein, dat er een doode was. Wij schrokken, keken elkander aan en vroegen: "Wie kan dat zijn?" Want wij hadden het gevoel van verantwoordelijkheid voor onze menschen zóó sterk, dat zij zelfs zonder ons eerst te hebben laten roepen, niet sterven mochten. Beslist, wij namen dat toen zeer kwalijk. "Wie is dat nu weer?" was onze vraag aan de meisjes. En het voor ons verpletterende antwoord kwam heel gewoon, of het zoo vanzelf sprak: "Itoe Gértje". Mijn vrouw barstte in een huilbui los en ik in een bui van kwaadheid. "Waarom ons niet geroepen? Jullie wisten het toch?" Men keek ons aan, verbaasd.

Takdir Allah

O, dat door mij gehate en verfoeterde gezegde van: "Takdir Allah". Hoe dikwijls hebben wij dat moeten hooren en bestrijden. Daar wilde men ons, ook mij, mee afschepen, zich verontschuldigen, met "Itoe Gértje". "Het is de raad Gods, meeneer". Dat heeft mij tenslotte wel eens woest en grof gemaakt en doen vragen of zij soms in dien Raad geroepen waren? Men moet dat in alle mogelijke en onmogelijke gevallen gehoord hebben en met die stelligheid, om te begrijpen hoe wee dat maakt. Gevallen, waar best in voorzien had kunnen worden maar door laksheid verwaarloosd waren, werden zóó maar op Gods wil of besluit gesteld. Het is door en door en echt Islamitisch. Kwamen zij er zoo aan? Maar het was bijna ondenkbaar, zoo'n invloed aan die paar Islamieten aan de kust wonende toe te moeten schrijven. Zeker, het komt ook in orthodoxe kringen in ons land voor, niet zoo grof gelukkig. Doch van die richting waren de oudste bringers van het Christendom in de Minahassa niet.

Er bestond soms grove veronachtzaming. Zoo was ons al dadelijk bij het afdalen van de Goenoeng Potong opgevallen de groote gaten, kuilen, holen, die langs den weg in den berg waren uitgegraven. Op onze verbaasde vraag om inlichting kwamen wij van onzen Inl. leeraar te hooren, dat de menschen die aan den weg moesten werken, die grotten zelf gegraven hadden, voor dekmateriaal. Wij waarschuwden tegen zoo'n grove onvoorzichtigheid, dat was den dood tarten. Maar o, die andere dooddoener: "Het is eenmaal gewoonte". Nu, wij voorspelden ongelukken.

Hoe lang daarna onze waarschuwing bewaarheid werd, weet ik niet zoo precies meer, maar wij zijn slechts een goed jaar in Ratahan geweest, dus was het niet zoo lang daarna, dat ik geroepen werd naar Pangoe. De mannen van die negorij, wonende aan den voet van dien berg, hadden het onderhoud van dien weg. Er was

een nog jonge man getroffen door een aardstorting. Gekneusd en gewond door de zware stenen was hij er onder te voorschijn gehaald en naar zijn huis gedragen. Het was natuurlijk weer “Takdir Allah”. Ach ja, dan pakte je maar weer alles in een koffertje, liet inspanssen en reed er naar toe. Wat een toestand. En dat zoo’n mooi mannenlichaam als ik maar zelden gezien had. Wat een borst en armen en beenen, maar hoe zagen zij eruit ... Hij zat dan ook nagenoeg heelemaal in de zwachtels, toen ik hem verliet. Ik liet de boodschap achter, dat men “itoe Wullem” zóó moest laten liggen. Het was alsof ikzelf weer gewaarschuwd werd en dus anderen moest waarschuwen. En jawel ... Toen ik den volgenden ochtend weer kwam, ontving men mij met de boodschap, dat “itoe Wullem” dood was. “Hoe is dat mogelijk?” “Takdir Allah”. Dat kende ik, dus vroeg ik hem te zien. En daar had je het: Geheel uit de windsels en vol blaren. Ik geloof niet ooit tegen gewone mensen mijn boosheid te hebben geuit, uit meelij, omdat ik dacht: ze kennen je niet, of: ze weten niet beter, kunnen het niet helpen. Ook toen kon ik mij inhouden en vroeg met een even leuk gezicht als zij konden zetten: “Hoe komt hij overal aan die blaren en waarom zijn de windsels eraf?” “Omdat wij hem boven het vuur hebben geroosterd, meneer”. “He?” “Ja, dat is onze gewoonte, om den geest der ziekte uit te drijven”. Die hadden zij dus doodgemarteld om beter te krijgen. Daar verstom je van, daar zwijg je op en gaat heen.

Hoe dikwijls nog daarna heb ik mij verbaasd en geërgerd over zooveel fatalisme en lakonisme en altijd heeft God het gedaan. Wie zullen er tenslotte meer schuldig staan aan zonde tegen het gebod: “Gij zult den naam des Heeren, uws Gods niet ijdelijk gebruiken?”⁶ Goddeloozen of Godsdienstigen? Ik vrees de laatsten.

Een mooi zendingsverhaal

Daarover heb ik heel wat op het hart. Ik bedoel die verhalen opzettelijk gebruikt voor “de propaganda”, zooals ik eens bitter hoorde uitspreken. Doch ik word herinnerd aan het woord, mij eens door een uitgever toegevoegd: “Alle dingen zijn wel oorbaar, maar niet alle dingen stichten”. Doch het gebeurde vraagt om beschrijving, dus zal ik het doen, ook met herhaling van eens anders woorden, zij het dan zoo sober mogelijk.

Op een middag zaten wij te eten, toen een onzer jongens boven kwam met de boodschap: “Daar is iemand om hulp te vragen”. Na eenig heen en weer praten, want de vrager verstond geen Maleisch, kwam ik te weten dat een jongen door een krokodil was gebeten. Dat was gebeurd in de moerassen aan de Oostkust, op misschien ruim 10 kilometer afstand van onze woning. Vader en zoon waren de vischfuiken, daarin uitgezet, aan het nazien, toen de zoon gegrepen werd. Met levensgevaar had de vader zijn jongen kunnen redden. Een hap uit de dij en kuit was het gevolg van dien strijd.

Ieder zal begrijpen, dat verbandmiddelen medegeven onmogelijk was, aangezien de wonden te groot waren en de menschen de behandeling daarvan met onze

middelen niet geleerd hebben. Zelf gaan, maar hoe? Een bendi, tweewielig wagentje voor één paard, had ik, met tuig, billijk kunnen overnemen, doch een paard had ik mij nog niet kunnen aanschaffen. Maar daar wisten mijn jongens wel raad op. Men leefde of leeft daar voor een goed deel nog in gemeenschap van goederen, dus was onderling leenen aan de orde van den dag. Het paard kwam, werd in- en voorgespannen. De noodige verbandmiddelen waren ingepakt en daar gingen wij. Ik had toen nog geen ondervinding van rijden, doch wilde het leeren en stuurde dus zelf, met een van onze jongens naast mij. Ook wist ik toen niet hoe hier gereedschappen verwaarloosd werden. Nauwelijks waren wij goed en wel ons erf af, of de buikriem van het paard brak. Vlug stoppen en eruit. Geen ongelukken. Terug naar huis en daar den boel herstellen. Mijn vrouw kwam ons tegemoet en klaagde op haar beurt, dat er zoo'n enge hond op het erf gekomen was. Zij had hem willen weggagen, maar hij had haar willen aanvallen. Zij was daarop weggelopen, doch waarschijnlijk had hij haar nog kunnen krabben, want zij had een krabwondje bij haar enkel.

Het beest had zich verscholen. Onze kinderen zeiden, dat het wel een dolle hond zou zijn, waren uiterst bang. Dat was nu wel echt alle ongelukken tegelijk, maar ik zegende het breken van dien riem. Ik sprak onzen jongens moed in, nam zelf een eind hout en daar begon de jacht. "Meneer, hij is dol", riep een van onze jongens. Het ongure beest kwam te voorschijn, nijdig, schuim op den bek, wilde ons aanvallen. Een flinken tik en hij lag. Verder werd hij afgemaakt met een parang, kapmes. Het krenge moest, volgens de voorschriften, naar het negory-hoofd, om de zaak aan te geven. Mijn vrouw drukte ik op het hart de wond uit te branden en er een antiseptisch verband op te leggen. Veel tijd had ik niet, want het euvel aan den riem was met touwtjes spoedig verholpen – daarin zijn die menschen ons verre den baas – en wij hadden nog een flinke tocht voor den boeg. Wij wilden toch ook weer gaarne voor donker, dat is daar altijd ongeveer 6 uur, thuis zijn.

De jongen, dien ik meegenomen had, was uit een Inl. leeraars familie en verstond ook iets van onze taal. Van hem kwam ik te weten, dat er veel hondsdolheid in de Minahassa voorkwam. Hij vertelde mij, dat er soms kinderen bijna verscheurd waren en nog meer van dat moois. Erg moedgevend voor iemand, wiens vrouw pas door zoo'n dier gewond was! Wat moesten wij beginnen, als ...? Was het al niet genoeg om besmet te worden, indien slechts zulk speeksel met een wondje in aanraking kwam. Toen hoorde ik ook, en dat gaf mij voorloopig eenige verlichting, dat er in onze woonplaats een man was, die zulke wonden kon genezen. Nog wel met een getuigschrift van onze autoriteiten. Naar Batavia gaan? Wat zou het geven, na een reis van 3 á 4 weken? En dan de kosten? Er zat niet anders op dan de zaak over te geven en het beste ervan te hopen. Ik had toch ook geen zekerheid of die schram wel van dien hond was. Ieder kan zich wel indenken, in welke stemming dat – voor mij eerste – ritje, in mijn eigen bendi gemaakt werd.

Te Wioi werden wij nog even opgehouden. Hoe de menschen zoo snel van een onverwachts bezoek op de hoogte zijn, was mij toen nog een raadsel. Ook hier was een zieke. Een meisje als "itoe Gértje", maar reeds stervende. Het was noodeloos

oponhoud geweest, hoewel ik dát den menschen niet zei, maar hen erop wees, dat zij van hun slechte gewoonte van te lang wachten, moesten terugkomen.

Eindelijk bereikten wij de moerassen, die gedeeltelijk langs den weg lagen, dicht bij Taténgésan, waar het ongeluk had plaatsgehad. Mijn jongen, onderweg al vreeselijk geschrokken van slangen, die onzen weg kruisten – een heel slecht voortteeken – begon van angst zóó te rillen, dat ik het naast mij voelde. Op mijn vraag, waarvoor hij bang was, vertelde hij mij dat de krokodillen dikwijls over dien weg heen kwamen. Ik wist niets beters te doen om hem af te leiden of gerust te stellen dan gekscherend te antwoorden dat hij met mij geen gevaar liep. Ik wist toen niet, dat ik hem zóó in een van hun bijgeloovigheden stijfde. Later met prauwreizen over zee, kwam ik daar achter. Het hielp dan ook buitengewoon en zonder verdere stoornis kwamen wij in de negory en op het erf, waar wij wezen moesten.

Wij vonden daar een volksoploop, zooveel als dat in een klein dorp mogelijk is. Ik maakte eerst kennis met de hoofden van negory en school. Het was mijn eerste reis en kennismaking met hen.

De patiënt werd mij op mijn verzoek gewezen. Hij lag op een soort houten rustbed, in de keuken, dicht bij het vuur en in een verstikkenden rook. Het was een jongen, zoo te zien nog kind. Nagenoeg ongekleed lag hij onder een saroeng. Bijzonder zindelijk zag een en ander er niet bepaald uit. Zwermen vliegen gonsden op toen ik de saroeng optilde om naar de wonden te zien. Het was bar, zooals de arme jongen gehavend was: een stuk uit zijn dij, een stuk uit zijn kuit en veel bloedverlies. Ze hadden Inlandsche obat gebruikt, welke weet ik nog niet, doch gelukkig geen zwartsel. Een vreeselijken wangeur steeg van den jongen op. Ik dacht toen dadelijk aan koudvuur, maar dat streed tegen alles in, kon nog niet. Ik kwam toen te weten dat alles wat met een krokodil in aanraking is geweest dezelfde pestlucht krijgt.

Alles was mij voor een behandeling te benauwd, dus liet ik hem buiten brengen. Dat moet me wat geweest zijn, zooiets van een anatomische les in de openlucht. Even hinderde mij dat, toch trok ik mijn jas uit en stond in mijn flanelletje zonder meer. Al gauw vergat ik alles. De jongen hield zich kranig, gaf geen kik of kreun, bang als heidenen altijd zijn om de geesten te trekken. De wonden waren wel groot doch niet diep, dus viel alles nogal mee. Het verbinden ging makkelijk en vlug, dus waren wij spoedig klaar. Maar verder? Ik kon onmogelijk die behandeling aan de menschen daar overlaten. Het eenige wat erop zat was hem te Ratahan te krijgen. Ik vroeg of dat kon. Vreeselijk gekakel heen en weer in de landstaal. Geen resultaat. Ik drong erop aan, zei geen medicijn te kunnen achterlaten, niet elken dag naar Taténgésan te kunnen komen om den jongen twee-, driemaal te helpen, wat noodig was. Weer hetzelfde spektakel. Alles was reeds klaar tot vertrek, waar ik mij mede gehaast had om nog voor donker thuis te zijn. Toen eindelijk de toezegging, dat zij hem zouden laten brengen: den volgenden dag zou hij bij ons zijn.

Zonder stoornis – ondanks alle slechte voortteekenen – kwamen wij voor donker thuis. Doch daar wachtte mij de boodschap van een nieuw ongeluk: De hoofd-

derwijzer van Rasi had, op jacht, het hoofd van die negory in zijn beenen geschoten. Ik gunde mij geen tijd mij veel met ons eigen leed bezig te houden. Het gebruikte paard was te moe, er moest dus een ander paard gezocht worden. Ook dat kwam weer verwonderlijk gauw in orde en weg waren wij weer. Het eerste stuk was een zware klim voor het beest. Verder ging het wel en spoedig waren wij ter plaatse. Het was donker.

De hoofdonderwijzer ontving mij. Hij gaf mij een omstandig verhaal van het gebeurde, zich zooveel mogelijk verontschuldigende. Na schooltijd waren ze nog even op wilde varkens uitgegaan, die in het bosch tot vlak bij de negory kwamen. De Hoekoem toea, negoryhoofd, was omgelopen en toen de Goeroe, onderwijzer, geritsel hoorde en de struiken zag bewegen, had hij gevuurd. Een gil, en hij wist tot zijn spijt dat hij den Hoekoem toea geraakt had. Gelukkig in zijn beenen.

Ik ging, eindelijk los van den Goeroe, eens naar den Hoekoem toea kijken. Die kon men wel hooren. Hij was in het geheel niet bang om de geesten te storen, vloekte zelfs. Na wat ik dien middag pas had medegemaakt en ik had gezien van deze kuitwonden, maande ik den Hoekoem toea zijn gebrul te matigen. Erger gebrul. Hij liet zich nauwelijks helpen, trok en schopte met zijn beenen. Dat gaf mij de zekerheid van aanstellerij, als het zoo'n pijn deed, zou hij schoppen wel gelaten hebben. Hij was onhandelbaar, begon tenslotte te vloeken en te dreigen tegen den Goeroe. Toen ik den volgenden ochtend terugkwam, was het verband eraf en begon hetzelfde leven weer. Alles heeft zijn natuurlijke grenzen: ik heb den man niet verder met mijn hulp geplaagd.

Mijn vrouw houdt vol, dat ik dien dag – het moet wel heel laat geweest zijn – nog voor een derde geval geroepen werd. Het kan waar zijn, maar hoe ik dat dan heb klaargespeeld, kan ik mij maar niet begrijpen. Maar hoe dan ook, het was in dien zelfden tijd, dat Jan T., verwend zontje van een jaar of zestien van een gewezen Hoekoem besar, distrikts-hoofd, mijn hulp noodig had.

Hij was met mijn geweer erop uitgegaan. Dat ging maar zóó, even gewoon als men heel kleine kinderen met een groot kapmes zag loopen. Jan was in het bosch, dat overal om en tusschen de tuinen ligt, toen er gekoekoekt of gekraaid werd. Dat was onzen Jan te veel. Het is of was de uitdagingskreet voor den strijd en daarom toen al verboden. Om te zien wie hem dat deed, wilde hij op een omgevallen boom klimmen. Daar bleef de haan van het geweer vasthaken, het schot ging zoo doende af en trof Jan linksch in de borst.

Hoe Jan thuis gekomen is, weet ik niet meer, maar ik vond hem op een matje uitgestrekt op den grond, omringd van jonge meisjes – zusters en nichten – en gesteund door haar armen en kussens. Gek gezicht zoo: op den grond en dat bij dé elite. Vreemd ook: al die jammerende en helpende vrouwen om een zieke.

Toen ik eindelijk de oorzaak van het ongeval wist en tot behandeling kon overgaan, zag ik een nogal gehavende borst. Hij had een voorlaadgeweer gebruikt en kruit en hagel met de vezels van een klapperbast vast gestampt. Gewone manier van doen daar. Ik kon nu beginnen – onder veel getier van Jan en achs en wee's van de moeder en meisjes – een en ander uit de wondjes te verwijderen. Dat was een heel

werk, aangezien ik stelselmatig altijd alles met mijn handen heb gedaan, mij onthield van het gebruik van instrumenten. Ook dat bleek mij later een gelukkig voorbehoud te zijn, toen ik een dokter hoorde dreigen met een aanklacht tegen een ouderen collega van mij, die reusachtig was in het helpen van zieken. Het grootste bezwaar was toen, dat die Hulpprediker instrumenten durfde te gebruiken.

Nadat Jan eindelijk verbonden was en afgesproken moest worden hoe verder te behandelen, drong ik er hier op aan de hulp van een dokter in te roepen, aangezien ik niet kon nagaan of er gevaar bij was. Ik dacht ook dat zulke menschen zich die weelde wel konden veroorloven en – dus – ook wel zouden kunnen krijgen. Ik wist toen de bezwaren daaraan verbonden niet, maar hoorde er alles van. Toch bleef ik aandringen en zij zouden zien.

Den volgenden avond werd ik – op mijn verzoek – gewaarschuwd. Men had een oom, een oud-vaccinateur, bij den zieke. Ik was blij en dacht wonder wat van die hulp. Toen ik hem echter bezig zag, wist ik het wel. Hij gebruikte wél instrumenten, maar zonder die of zijn handen eerst te steriliseeren.

De wonden bleken niet gevaarlijk te zijn en aangezien oom weer terug moest naar Tondano, nam ik met genoegen en dank afscheid van hem en zijn hulp. Ook Jan had getierd en gevloekt, geen heiden dus meer, niet bang de geesten op te roepen. Teeken van meerdere ontwikkeling, misschien?

Jan was een blaag, verwend, maar toch wel aardig. Toch ben ik met hem nooit vrienden geworden. Mijn vaste overtuiging is dan ook, op grond van het Woord en de ondervinding, dat men dat werk – zoals ieder ander – nooit moet of mag doen om invloed te krijgen, of zooals wel smalend gezegd wordt: “Om zieltjes te winnen”. Volgens het Woord heeft men dan “zijn loon weg”⁷ en volgens de ondervinding maakt verplichting slechte of geen vrienden.

Jan T. herstelde gelukkig heel voorspoedig. Alles verliep volgens de etiketten, beschaafde vormen. Verbandmiddelen en alles liet Mama netjes en schoon terugbrengen en zelf kwam zij op een namiddag ons bedanken. Maar wat ik toen geschrokken ben, meer dan van eenige, plotselinge, rauwe godslastering. Zij wilde voor mij neerknielen, doch ik hield haar gauw tegen, hoewel ik anders nooit zóó een Inlandsche zou aangeraakt hebben of heb aangeraakt. En dat op de voorgalerij, zoo goed als in het publiek, dus ... Een jonge collega, pas getrouwd, omhelsde eens op die manier zijn eigen vrouw en zij – beter op de hoogte met de adat – bestierf het haast en buiten ging een gejoel op. Men kan daarmee niet voorzichtig genoeg zijn: vooral in de Minahassa kreeg men al gauw belasting en aanklacht. Ik kwam er toen, wat dat betreft, goed vanaf, doch mevrouw T. begreep geloof ik niet waarom ik die soort van dankbetuiging niet kon goedkeuren. Bij het afscheid en uitgeleide vonden wij beneden boven alle andere geschenken: twee kabiri-hanen. Prachtbeesten, met schitterende veeren, groot en vet. Men maakt die beesten juist daarom al vroeg geslachtsloos. Doch een verderen band gaf het ook met die familie niet.

7 Wellicht een verwijzing naar Matt. 6: 1.

De geschiedenis met dien dollen hond had toch wel gevolgen. Hetzij tengevolge van het uitbranden, hetzij van de scherpe oplossing die wij voor het natte verband gebruikten, het wondje werd al maar vuriger en rooder. Ook waren wij bang voor besmetting. Hoewel schoorvoetend gingen wij eindelijk naar den man van de anti-hondsdolheid obat. Het gaan naar Batavia was toch te langdurig en door ons onmogelijk te betalen. De man bekeek de wond, liet vragen naar de bijzonderheden – hij sprak geen Maleisch of althans niet met ons – en vroeg ons den volgenden dag terug te komen. Wat hij er toen opgedaan heeft, waren door hem in het bosch gezochte kruiden, waarvan hij tijdens ons bezoek een pruimpje maakte. Het beet of brandde ontzettend en gaf erge pijn. Een paar dagen heeft die behandeling geduurd, toen zei die man dat het gevaar geweken was. Hij kreeg zijn gewone present, maar de wondbehandeling heeft nog lang geduurd. Gelukkig heeft het – hoe dan ook – geen verdere gevolgen gehad, dan dat wij wat voorzichtiger waren met vreemde honden.

Vervolg en slot van den jongen met den krokodillenbeet

De jongen werd werkelijk den volgenden morgen gebracht. Dat moet heel wat voor die ouders zijn geweest, aktief en passief. Aktief, om zooveel voor hem te doen. Wij hebben dat wel anders ondervonden. Maar denke maar aan “Itoe Gértje”. Passief, omdat men hem van huis liet gaan en aan ons – vreemden in alle opzichten – overgaf. Hij kwam bij ons in de jongens-tempat, dat huisje naast onze slaapkamer. Toen ik echter hoorde dat hij familie had, die dichtbij woonde en dat hij daar liever zou zijn, hebben wij hem algauw daarheen laten dragen.

Het was een raar geval. Wij hadden net zoo goed een doofstomme kunnen hebben: de jongen verstond of sprak geen woord Maleisch, maar hij gaf ook geen woord ten antwoord, ook niet in zijn eigen taal. Wie was de wijze van ons? Soms echter kreeg ik den indruk, dat hij mij wel degelijk verstond. Hij had – door pijn waarschijnlijk – de gewoonte aangenomen het zieke been op te trekken. Ik was natuurlijk bang voor kromtrekken. Gaf ik nu bevel dat been te strekken, dan deed hij dat ook, doch dat duurde zoo lang als ik er was. Ik liet hem herhaaldelijk waarschuwen, maar geholpen heeft het niet. Zijn nama poesat of heidenschen naam, gekregen bij het afvallen der navelstreng, geeft men mij nooit gezegd of willen zeggen, of hij was te ongewoon voor mij om te onthouden.

Vermakelijk waren de fouten tegen de adat, die wij ook nu weer maakten. Doch het waren gelukkig geen fouten tegen de zedelijkheid, slechts tegen het dieet. Merkwaardig was in vele gevallen de juistheid van den maatregel om een zieke dadelijk op dieet te stellen. Bestaande gewoonlijk uit wat rijstepap uit water, dus heel dun voedsel en licht verteerbaar, was dat in vele gevallen goed. Nu wilde mijn vrouw hem wat versterkends en lekkers en hartigers geven: een lekker bordje soep. Taboe, verboden. Hij bromde wat en at er niet van. Daar zat kippenvleesch in – wij kregen zelf niet anders – en zij waren bijna ook niet anders gewend, doch ho maar. Geen ei, geen kippenboutje, niets. Natuurlijk, later hoorden wij de reden: Alles van een kip maakt dat de zieke koorts krijgt. Ik weet niet of het waar is, ondervonden heb

ik het bij ons of onze pleeg- en later eigen kinderen nooit. Verklaring? Ik ben daar nooit achter gekomen.

Het heeft met dien jongen maanden geduurd, maar toen was hij eindelijk zoo ver dat hij weer lopen mocht. Toen bleek zijn fout van niet te willen luisteren: het genezen been was krom getrokken. Zoo is hij weer naar huis gegaan.

Ik dacht al in het geheel niet meer aan hem, tot ik eens op dienstreis in die buurt aan hem herinnerd werd. Ik had in alle dorpen tot het Ooststrand gedoopt, dus ook te Taténgésan; was weer langs een anderen weg terug, over Wiau te Wongkai gekomen. Daar woonde een van onze voortreffelijkste Inl. leeraars – ik mag zijn naam wel noemen – Lumentut. Een prachtkerel, ook en vooral omdat hij dat zelf niet wist. Bij hem logeerde ik. Na het dienstwerk in een gewoon gesprek vroeg hij mij: “Weet u, wien u te Taténgésan pas gedoopt heeft?” “Nu, wie dan?” “Den jongen, die toen door den krokodil gebeten is”. “Neen toch ... Was hij dan nog niet gedoopt? Niemand kon ooit iets uit hem krijgen”. “Wist u dat niet, dat hij nog heiden was en ook dat heele gezin?” “Neen, niemand is zoo goed geweest mij dat te melden”. Ik zag, dat de Penolong – zoo werden daar de Inl. leeraars genoemd – brandde om een verhaal te doen. Zoo was het ook en hij vertelde mij, in het kort, het volgende:

“Dat gezin heeft eerst hier gewoond en aangezien het van de laatst overgebleven heidensche was, heb ik dien man herhaaldelijk aangeraden Christen te worden of tenminste zijn kinderen te laten doopen. Aangezien ik niet ophield hem te vermanen is hij – misschien daarom – eindelijk gaan verhuizen. Ik kan er tenminste geen andere reden voor vinden: u weet, de menschen doen dat hier niet makkelijk. Voor hij wegging heb ik hem nog gewaarschuwd en gezegd, dat hij mij – de menschen – wél ontloopen kon, maar God niet. En nu ziet u eens, hoe ik gelijk gekregen heb. Hij is naar Taténgésan gegaan, omdat hij zijn kinderen niet wilde laten doopen en nu heeft God hem gevonden en heeft zijn zoon dat ongeluk gekregen. Nu schijnt die man tot inkeer te zijn gekomen en heeft zijn pas herstelden zoon door u laten doopen. En weet u welken naam hij hem gegeven heeft?” “Neen, welken?” “Dien van u: Johannes”. “Dat had hij mij eerst wel eens mogen vragen”. Het verhaal werd mij natuurlijk veel omstandiger gedaan, maar ook scherper wat die straffende hand Gods betreft. Hier, bij den meest eenvoudigen, gemoedelijksten man, toch ook weer zoiets van takdir Allah. Men heeft mij er daar afkeerig van gemaakt. Het leverde anders wel de stof en de manier voor een echt mooi Zendingsverhaal.

Gewapend op huisbezoek

Op de pas vermelde dienstreis trof mij nog een ander geval. Mijn hulp werd ingeroepen voor het soldeeren – zooals men dat in het Maoembische noemde – van een huwelijk. Het was mijn eerste ontmoeting met zoiets. Er heerscht op dat gebied

een eigenaardige toestand. Het huwelijk was half burgerlijk, half kerkelijk.⁸ De ondertrouw had plaats voor den Controleur, hoofd van plaatselijk bestuur. Dan werd het voorgenomen huwelijk tweemaal voorgelezen in de openbare godsdienst-oefening, in de kerk dus, waar dan – na driemaal vierentwintig uur – het huwelijk door den Inl. leeraar werd ingezegend en (of) voltrokken. Het huwen voor den Inlander daar en in de geheele Molukken, zooveel zij Christenen waren, was dus halfslachtig. Gevolg, dat tekens weer de burgerlijke en kerkelijke zaken dooreen liepen. In verband daarmede bestonden voorschriften, dat men bij perkara, gedingen, op dit gebied eerst de hulp van den gemeentevoorganger kon inroepen. Zoolang die de zaak in onderzoek of behandeling had, mocht het burgerlijk bestuur zich er niet mede bemoeien. Daar werd vaak en dankbaar gebruik van gemaakt, meestal met goeden afloop.

Nu kwam ik op die reis ook te Wiau. De Hoekoem toea daar kwam op bezoek en riep mijn hulp in voor zijn zuster. Die was getrouwd met iemand van Ratahan, maar die man had haar geslagen en was over het geheel slecht voor haar. Ze hadden kinderen – het ontbreken daarvan is daar anders geregeld aanleiding tot ongenoe-gen en scheiding tenslotte – en de vrouw was ... ja, een vrouw als zooveel anders vrouwen: niet beter, niet slechter. Eindelijk was het haar te veel geworden en was zij weggelopen. Zij had haar toevlucht bij den Hoekoem toea gezocht, maar die zat er nu over in, want het was al langer dan vierentwintig uur – de tijd, die wettelijk toegestaan was. Indien dus die vrouw, zijn zuster, niet spoedig zijn huis verliet, liefst om naar haar eigen huis te gaan, dan waren zij beiden strafbaar. Of ik nu niet zoo goed wilde zijn om te helpen?

Ik was gelukkig niet zóó jong meer, zelf getrouwd, maar toch nog pas in dát werk. Wat te doen? Eerst die vrouw laten roepen. Dat duurde gelukkig niet lang. Toen haar ondervraagd en onderhouden. Zij had onder andere ook hierin de fout gemaakt, dat zij niet eerst de hulp van onzen Inl. leeraar had ingeroepen. Wel verontschuldigde zij zich, dat die er alles al van wist, doch daar was zij niet mee klaar. Dat ik daar niets van wist, was de fout van onzen Inl. leeraar, die volgens de voorschriften mij van alles op de hoogte moest houden. Dit heele gesprek had in twee talen plaats, want, hoewel wij allen het Maleisch voldoende machtig waren, zoo gauw iemand daar in een geding gewikkeld werd, sprak hij de landstaal. Neen, dom zijn zij niet, in tegendeel. Eindelijk kregen wij de vrouw zoover, dat zij beloofde zich naar Ratahan te zullen laten brengen, maar dan in ons huis zou verblijven, tot ik de zaak met haar man geregeld had.

Toen ik van die reis goed en wel thuis was, kwam zij dan ook. Met den Inl. leeraar ter plaatse had ik reeds gesproken en zijn verontschuldigingen aangehoord. Hij wist wel van die zaak, maar wilde er meneer niet dadelijk mede lastigvallen. Of hij al

8 Dat was geregeld in het *Reglement voor de Inlandsche Christenen in het Gouvernement der Moluksche eilanden op het aangaan van huwelijken, zoo onderling als met Europeanen of derzelver afstammelingen*, in: *Verzameling van Bescheiden en Voorschriften*, 215-220.

eens met dien man gesproken had? Daar was nog niets van gekomen, ook omdat die man niet te vertrouwen was: een vreeselijke driftkop, die er maar dadelijk op sloeg. Toen kreeg ik al het gevoel, dat onze goede Penolong niet van de dapperste was. Wel goed, té goed. Ik was dus volkomen gerechtigd mij met zijn zaken te bemoeien: er zelf met hem naar toe te gaan. Was hij werkelijk flink geweest, dan zou hij eerst zonder mij gedaan hebben wat hij kon. Integendeel, hij had zelfs bezwaren om met mij mede te gaan.

Het was al donker, toen wij eindelijk op weg gingen. Het was nog een aardige wandeling, want de negory Ratahan was betrekkelijk groot en bestond uit drie kampoengs.

Wij waren, ja, met z'n hoevelen wel? Zeker een man of zes. Nu heeft mij in het begin vreeselijk gehinderd, dat er bij perkara's – waaronder toch dikwijls heel delicaten op sexueel gebied – er zooveel menschen, zelfs kinderen waren. Wat duurt het toch lang, voordat men “den heiden een heiden is”.⁹ Mij vergezelde Benjamin Supit, de jongen die wat Hollandsch verstond en mij veel hielp. Hij droeg mijn lantaarn, zooals dat de gewoonte was. Dat de Inl. leeraar daar ook iemand voor bij zich had, was te begrijpen, doch wat hadden die anderen met onze zaken te maken? Toen ik daarnaar vroeg, bleek het een veiligheidsmaatregel te zijn: men kon nooit weten wat die man zou doen. Dat dit gemeend was, bleek mij even later, toen de Inl. leeraar in ernst voorstelde en vurig verdedigde, dat het wel goed zou zijn ons van kapmessen te voorzien, als die man kwaad wou. Toen heb ik maar gelachen en gezegd, dat wie bang was wel naar huis kon gaan.

Zoo kwamen wij bij dien woesteling aan. Hij was gelukkig thuis en ontving ons heel gewoon. Wel was hij een pootige kerel en bleek hij pittig te zijn, maar onze vredelievende poging verliep zoo vredelievend als onder zulke omstandigheden mogelijk was. Bij het begin een beetje groote mond, doch ik mag fermheid en durf wel. Lafheid was veel meer in staat mij woedend te maken, leugen vooral. Hij verdedigde zijn zaak natuurlijk zoo goed als hij kon: zijn vrouw was ook geen heilig boontje enz.

Ik begreep tenslotte wel, dat er schuld aan twee kanten was, gaf dat toe, maar werkte op zijn hart en gevoel, met over de kinderen te spreken. Hij kalmeerde langzamerhand, misschien vooral omdat hij niet tegengesproken werd, ik op zijn moeilijkheden inging. Maar nu verder? Wilde hij zijn vrouw weer ontvangen of niet? Daar had hij weinig zin in. Eindelijk moest mijn laatste woord gesproken worden, dat, als hij zijn vrouw niet van mij over wilde nemen, ik genoodzaakt zou zijn de zaak bij het bestuur aan te geven, omdat – zooals hij wist – ik haar ook niet in ons huis houden mocht. Toen zwichtte hij. Daar zag hij toch zeker tegenop, kon zij – zeker – maar hij ook even zeker straf oploopen voor zijn slaan.

Toen wij zoover waren, dacht ik aan het laten roepen van die vrouw, maar die was inmiddels al onder het toegestroomde publiek en kon nu – ten overstaan van ons allen – rustig naar binnen gaan. Na den man nog even den goeden raad te hebben

9 Vgl. I Kor. 9: 20-22.

gegeven, dat, wanneer hij weer boos gemaakt was, hij maar zijn woede op brandhout moest koelen en anders, voor hij sloeg, bij mij moest komen, namen wij afscheid.

Rustig zijn wij weer huistoe gegaan en ik kreeg later gelukkig nooit anders den goede berichten van die lui.

Streng optreden

Wij waren nog niet zoo heel lang op Ratahan, toen wij de Predikant-Voorzitter op bezoekreis kregen. Over veel werd natuurlijk gesproken, maar ook over veel, dat even noodig zou zijn geweest, weer niet. Soms was de houding wel moeilijk: je bent nu eenmaal volwassen en man, ik had daarbij al wijkwerk verricht in Holland, maar in dit werk was ik natuurlijk een broekje, tenminste tegenover dien Voorzitter, al zoo lang in het werk daar. Leeren kun en moet je natuurlijk altijd, maar ieder heeft zoo zijn methode, ook al in verband met gaven en karakter. Wat de een wel kan en mag doen, daar mag een ander zelfs niet aan denken. Er werden mij dingen gevraagd, waarop ik het antwoord moest schuldig blijven: ik was nog te kort in het werk om alles te kunnen overzien, moest ook bescheiden wezen, waar ik wel een meening over had, doch onrijp. Zoo kon ik weinig inlichting geven over de Inl. leeraars en hun werk, aangezien ik niet over gegevens beschikte. Of ik dan geen werkstaten had? Ik wist niet eens dat die bestonden. Kreeg het bevel die dan te bestellen en in te voeren. Over den Inl. leeraar ter plaatse had ik natuurlijk wel een indruk. Het was wel jammer, doch die was niet gunstig voor hem. Zoo had ik al herhaaldelijk aangedrongen op huisbezoek samen in de nog heidensche kampoeng van onze negory – daarvan waren er nog zoo'n driehonderd over – doch daartoe was onze Penolong niet te krijgen. Ook waren er klachten ingekomen van Rasi, zijn bijgemeente, dat hij daar zoo weinig kwam. Veel wist ik niet of niet zeker genoeg, maar omdat zoo aangedrongen en door mijn ontwijkende antwoorden in het bijzonder naar onzen Penolong gevraagd werd, gaf ik – toch nog dom – mijn gedachten over hem prijs, zonder nog gelegenheid te krijgen eerst met hemzelf te praten. Nu, die arme, goede kerel kreeg het noodige. Het speet mij, maar er was niets meer aan te doen en ik aanvaardde en verdroeg zonder er ooit over te praten ook maar de gevolgen. Dar was trouwens zoo heel erg niet voor mij, want het was werkelijk een te goed mensch om haatdragend te zijn. Trouwens, ik geloof niet dat dat een fout van Ratahanners is. Inmiddels had ik den indruk van mijzelf gekregen niet streng genoeg te zijn, zeg flink of bij genoeg. Dat had slechte gevolgen: er zijn nu eenmaal paarden, die de zweep niet verdragen kunnen.

De werkstaten kwamen en werden ingevoerd. Nu moest dit werk ook uitgevoerd worden. Iets geheel nieuws, iets wat zoo'n geweldige controle gaf over het dagelijks doen en laten van de Inl. leeraars. Men zei in de Minahassa toch al bij alles wat nieuw was: “akan kasih soesah, dat zal moeite geven”, maar hier gaf het den menschen werkelijk soesah, op allerlei manieren. Hoe in te vullen? Wat en in welke kolom? Wel was het de moeite waard, ook voor de Voorgangers zelf, zoo'n staat te hebben waar van dag tot dag en van uur tot uur hun bezigheden op vermeld

stonden. Dikwijls kon daarmee een aanklacht tegen een Inl. leeraar worden afgewezen, bewees het zijn alibi. Want dikwijls en dikwijls terecht, werden zij van nalatigheid beschuldigd in het uitvoeren van hun ambt. Nu de kolom “aantal huisbezoeken” wees wel aan, dat bij de meesten daartoe de ijver ontbrak. Gelukkig wist ik uit ondervinding, hoe ’n moeilijk en – als het goed gedaan werd – hoe ’n tijdrovend werk dat was, maar een “zendings”-ijver, zooals ik dien in het Ambonische mocht opmerken, bestond over het geheel in de Minahassa niet.

Ik was dus opgejaagd en trad dienovereenkomstig op. Nu duurde het daar niet lang, want na een goed jaar hadden wij al onze eerste overplaatsing. Dat was geheel tegen mijn lust en meening, want hier was ik pas begonnen met allerlei verbeteringen in te voeren, vooral administratief. Maar hoe ook gepleit en door mij geschreven werd om die overplaatsing tegen te houden, het mocht niet baten, wij moesten naar Maoemi.

Wat zag ik daar tegen op: een in den laatsten tijd aan zichzelf overgelaten ressort, dicht bij Menado, wat het leven zooveel duurder zou maken. Dan de ontmoedigende gedachte van zulke mogelijke spoedige overplaatsingen, waar noch met de wenschen van den persoon, noch met de eischen van het werk werd gerekend, doch zooals ik sterk den indruk kreeg slechts met de wenschen van den Voorzitter zelf. Hij was op zijn dienstreis door ons vriendelijk ontvangen en had juist erg veel behoefte daaraan. Op zichzelf niet laakbaar, maar tot mijn spijt heb ik de waardeering daarvan zóó nooit kunnen waarden.

Wat ik niet wist, was dat ik bij de Inl. leeraars daar door den Voorzitter was aangediend met de woorden: “Nu krijgen jullie een strengen Hulpprediker”. Had ik dat maar vooruit geweten. Ik dacht niet anders dan een slappen indruk gemaakt te hebben en nu ging ik door voor streng. Daarbij kreeg ik nog de opdracht om alles, vooral administratief, te regelen daar dat alles te wenschen overliet, dus kan men de gevolgen wel nagaan. Wat wel merkwaardig was, was dat het grootste verzet kwam van twee Inl. leeraars die ik het meeste kon waarden. De ziekte van mijn vrouw maakte na anderhalf jaar een spoedoverplaatsing naar de bergen noodzakelijk en maakte vanzelf een einde aan de soms minder prettige verhoudingen.

Hoe ik ritja, Spaansche peper, leerde eten

Een dienstreis werd liefst drie maanden van tevoren, op een vergadering ten huize van den Hulpprediker, in overleg met de Voorgangers der gemeenten uitgeschreven. Hoewel het Reglement toen reeds toeliet om Inl. leeraars, met meer dan tienjarigen dienst, de bevoegdheid toe te kennen van het bedienen van Doop en Avondmaal, was daar nog nergens gebruik van gemaakt. De Hulppredikers moesten dat dus doen en daarvoor op dienstreis naar hun verschillende gemeenten. Ook dat netjes te regelen was in het begin moeilijk. Was men te veel op reis, dan lag het werk thuis – voor de overige gemeenten – zoo goed als stil. Ook liep men dan de kans om den naam te krijgen van declaratie-jager, omdat daarvoor reis- en verblijfskosten gegeven werden. Reisde men te weinig, dan kreeg men den naam van

lui te zijn en leden daar de bijgemeenten onder. Ook miste men dan een gedeelte van zijn inkomen aan declaraties.

In het begin waren mij de dienstreizen, hoe inspannend ook, toch een gedeeltelijke ontspanning, alleen al door met het er eens uit te zijn. Het kon anders wel druk lopen. Het reizen met paarden, die nooit hard genoeg naar mijn zin liepen. Bij aankomst de kennismaking met een geheel vreemde omgeving en mensen. Het berechten van soms heel oude zaken. Het nazien der administratie en van de lijsten der doop- en lidmaatcandidaten. De gesprekken met den kerkeraad, waaronder soms ook kandidaten waren. Het aantal leden en kandidaten bedroeg bij mijn komst in een der gemeenten te Maoembi samen zoiets van dertig, indien niet meer. Met handjes geven was men niet zuinig en aangezien lepra nogal eens voorkwam en ook andere huidziekten geen uitzondering waren, moest nogal eens handen gewaschen worden. Daarna kreeg men de vergaderingen of bijeenkomsten met de doopouders en -getuigen en de aannemelingen. Zoo was er dikwijls driemaal per dag kerkdienst.

Op mijn eerste reis naar het Tonsawangsche had ik mij voorgenomen om van mijn laatste gemeente daar een negen kilometer door te rijden en een dag over te blijven bij een collega te Amoerang. Doch die Hulpprediker kon mij toen niet hebben, dus hield ik een dag over. Aangezien alles reeds vaststond, bleef mij niets anders over dan dien in de grensgemeente door te brengen. De Goeroe en Njora – vrouw van den gemeente-Voorganger – daar waren vriendelijk genoeg, zooals trouwens overal elders, maar met het eten was het voor mij moeilijk.

Thuis hielden wij zooveel mogelijk de eigen gewoonten aan, maar op reis hield ik mij bij voorkeur aan de adat van het land. Zoo is mij gelukkig niet overkomen, wat mijn opvolger overkwam.

Die had zich laten uithooren, wat hij thuis gewend was te eten en wat hij het liefste lustte. Hij had natuurlijk genoemd: “Aardappelen, vleesch of visch en groente en als groente het liefste doperwtjes”. Nu, die heeft hij gehad, al de dagen van die dienstreis. Hij had gelukkig gevoel voor humor, dus genoot hij zelf van zijn eigen domheid en de voorkomendheid der menschen. Toch gaf men ook mij hier en daar op die reis zogenaamd Hollandsch eten en kreeg ik eens voor aardappelen een soort knollen, die bij den eersten hap als poeijer in mijn mond uiteenploften.

Men gaf mij dus gewoonlijk, wat men noemt, rijsttafel. Eigenlijk is het meer vleesch en visch. Voor mijn eerste portie rijst, waarvan ik natuurlijk te veel had genomen, zat ik te puffen. Op mijn verzoek had men nergens ritja in of door het eten gemengd. Zoo ook te Ranokétang-toea, die verste negory waar ik een dag en nacht langer zou blijven. Het was een dorpje van niets, slechts een soort post voor grensbewaking. Of ik het zoo trof, omdat het de tijd was, of dat het – ook – was in verband met mijn komst, die altijd min of meer feestelijk gevierd werd met doopmaal of zoo, hoe dan ook, men had een meer droog laten lopen om de visch daarin te vangen. Wij aten dus veel visch, waaronder paling, zoo dik als een vuist en zoo vet als modder. Nu was de rijst te droog en de visch te vet en kon ik er maar niet doorkomen. Ook de anderen zaten niet, wat men noemt, lekker te pruimen. Ik

kwam toen op het idee om om ritja te vragen. Die was er in minder dan geen tijd. De gezichten begonnen te glimmen: men at. Ik deed mijn best, had – dacht ik – niet te veel van dat heete goedje genomen. Doch ineens was het of mijn mond in brand stond. Gevolg? Dat ik zat te blazen als een kat en te huilen als een kind. Maar ik heb mij er toen doorgegeten en kon in het vervolg meedoen als de beste.

Hoe men ons aan gevaren blootstelt

Het was op diezelfde reis, dat ik daar het eerste proefje van kreeg. Ranokétang-toea was een der bijgemeenten van den Inl. leeraar van Loboë. Hij was dus met mij in dat grensplaatsje gelogeerd. Toen het mij daar begon te vervelen, vroeg ik hem of het niet mogelijk en beter was een nacht eerder naar zijn huis te Loboë te gaan. Hij vond dat uitstekend, dus waren wij dien dag voor donker daar. Aangezien het gemeentewerk vastgesteld was op den volgenden dag, hadden wij dien avond vrij. Volgens gewoonte ging ik ook daar in den namiddag een kleine wandeling maken. Als ik eenigszins kon, ging ik liefst alleen: men ziet dan meer en beter iets van de omgeving of de menschen in hun gewone doen dan in een – liefst zoo groot mogelijk – gezelschap. Toen, nog onbekend met die gewoonte van hen, was ik in een tamelijk groot gezelschap. Ik had naar het Meer van Loboë gevraagd, omdat ik dat op de kaart had gezien. Men bracht mij daar en het was werkelijk de moeite waard. Vrij dichtbij de negory en mooi water. Ik vroeg of men daar kon zwemmen? “O, zeker”. Of er geen schadelijke beesten of planten in waren? “In het geheel niet”. Of er dus geen enkel gevaar aan verbonden was of eenig bezwaar tegen? Zoover men wist, niet. Hoe ik dan moest doen, aangezien ik geen zwempak bij mij had? Ik kon een saroeng van den Inl. leeraar krijgen en daar een zwembroek van maken, zooals zij die zoo dikwijls droegen. Heelemaal gerust was ik niet – alsof ik er een voorgevoel van had – doch ik wilde graag, had er behoefte aan: hoelang was het al dat ik niet gezwommen had? Dat zoogenaamde baden daar moet men ook aan wennen: een bak of soms bakje water met een emmertje of napje om je te overgieten. Dat is wat men noemt mandiën. Dan, maar dat is heel zeldzaam, gebruikt men Inlandsche waterleiding van bamboe-gooten, waar men dan onder den straal kan staan. Dat is verfrischender, doch afdoende als zwemmen of baden in een kuip is het niet.

Nu, het water was heerlijk. Ik zag of hoorde niets van eenig gevaar of bezwaar, dus kwam ik heerlijk verfrist en verkwikt eruit. Toen ik echter goed en wel weer aangekleed en op den terugweg was met den Inl. leeraar, vroeg hij mij of stelde hij meer vast, dat ik niet bang scheen te zijn voor schurft. Ik hield mij onnoozel – zij kunnen dat ook zoo heerlijk – en vroeg op grond waarvan hij dat zei? “Wel, omdat u op de plaats gezwommen heeft, waar de schurftlijders uit den omtrek gaan baden”. Waarom zij dat juist dáár deden? Omdat zij het water voor geneeskrachtig hielden. Ik antwoordde, dat ik dat niet had geweten en dus ook vergeten had te vragen, maar dat de Penolong mij toch verplichten zou zooiets in het vervolg, ook zonder mijn vragen, vooraf te zeggen. Toen kreeg ik ook het eerste staaltje te hooren van hun geloof ten opzichte van ons of in verband met ons, hun geloof of

moet ik zeggen bijgeloof? In ieder geval kreeg ik als verontschuldiging te hooren de verzekering dat zoiets mij – de Pendéta – toch niet zou treffen. Wat moet men daartegen doen? De ondervinding stelde – ook? – ditmaal dien Inl. leeraar in het gelijk. Gelukkig voor mij kreeg hij gelijk. Niet dat ik ook maar een oogenblik mij angstig maakte om schurft te krijgen, doch prettig was het niet. Doch het onprettigste was natuurlijk, om op zoo'n manier aan een soort geestelijke proef te zijn onderworpen. Ik vond het tenminste een leelijken trek in hun aard: niet van tevoren iemand tegen gevaar te waarschuwen. Maar ik was nu gewaarschuwd – een gewaarschuwd man geldt immers voor twee? Ik nam mij tenminste voor in het vervolg voorzichtiger te zullen zijn.

Of het mij echter ooit geholpen heeft? Ik weet het niet. Integendeel heb ik nog een paar staaltjes daarvan, ook elders, moeten ondervinden.

Nogmaals over baden of zwemmen

Het gebeurde in het Maoembische, weer op dienstreis en wel te Béngkol. De Inl. leeraar toen aldaar was een werkelijk aardige jongeman. Hij was een Bantikker, volgens de overlevering evenals de Ratahanners uit het Ambonsche of Saparoese afkomstig. Lang geleden moeten zij vandaar op vloten naar Celebes zijn overgestoken en toen langs de kust tot het zuiden van de Minahassa zijn gekomen. De Bantikkers zijn toen een tijd lang – als slaven of als onderhoorigen – onder den radja van Bolaang-Mongondow gebleven. Zij hadden ook de plicht met die radja's mee ten oorlog te gaan, waaronder de Minahassa nogal eens te lijden had. Op een keer leed een radja de nederlaag en hadden de Bantikkers de gelegenheid te vluchten. Doch in de Minahassa werden ze voortdurend vervolgd en verdreven, tot zij rust en bescherming vonden rondom de hoofdplaats Menado, onder het gezag van de Nederlanders. Om de overeenkomst van hen met de Ratahanners, wat nog in vele dingen, zoowel uiterlijk als innerlijk, aan den dag kwam, hield ik van hen en dien Inl. leeraar. Zelfs leek mij het gevoel voor humor bij hen meer ontwikkeld dan bij de Ratahanners. Misschien doordat zij aan de kust woonden? In ieder geval waren zij goedlachs.

Ik was dus bij "Itoe Karel", zooals hij algemeen genoemd werd – wat ik toen heel onbeleefd vond – gelogeerd. Het was wel een onbezorgde en ook onzorgzame broeder: een w.c. of zoiets was er niet, laat staan een badkamertje. Hemelsbreed ligt Béngkol niet zoover van het strand, dus niet zoo heel hoog en dus warm. Ik had werkelijk behoefte aan baden, dus vroeg ik naar een gelegenheid. Hij verontschuldigde zich lachend erover, dat zijn boeltje niet in orde was, met te zeggen dat hij nog niet getrouwd was. Waar een vrouw al niet goed voor is ... Hij bracht mij daarop naar de rivier, niet ver buiten het dorp, waar de mannenbadplaats was. Het zag er daar heel aanlokkelijk uit. Stroomend water en helder. Ook waren er mannen en jongens aan het baden, niet zwemmen. Daarbij zag ik er vrij groote bamboe vischfuiken, zoodat alles mij nogal veilig leek. Gelegenheid om te zwemmen zag ik ook, omdat er in den rotschachtigen bodem een groote kom was. Toch, ik was gewaarschuwd. Daarom begon ik weer langs allerlei omwegen te vragen naar de

veiligheid. Langs omwegen, want vraagt men rechtuit, bijvoorbeeld met het noemen van den naam krokodillen of aan het strand haaien, dan krijgt men vast een ontkennend antwoord, want den naam noemen is taboe, posso, verboden.

Ik kreeg weer stellige geruststellingen te hooren: ik kon daar zwemmen, er was geen enkel gevaar, het was er heerlijk. Ik zwom dus, bleef echter voorzichtig, doch merkte niets. Doch toen weer onder het naar huis gaan zei de Inl. leeraar: “Meneer is niet bang voor krokodillen”. “Komen die hier dan voor, de rivier maakt toch zoo’n verren omloop naar zee?” En toen ik nu werkelijk mij een beetje boos toonde, omdat hij mij op mijn stellige vragen niet vooruit gewaarschuwd had, kreeg ik ten antwoord: “Meneer is toevallig juist in het krokodillen-gat gaan zwemmen, en verder komen ze in de rivier niet voor, omdat die te ondiep is”.

Die gevallen staan niet op zichzelf en zijn niet persoonlijk. Een collega, opvolger van mij te Maoembi, is iets dergelijks overkomen op het strand van het eiland Siladéng. Door de vulkanen is het zand aan de kusten bijna overal grijs-zwart, doch op dat eiland helder wit. Het noodigt dus wel uit tot zwemmen. Ook mijn collega, geleerd door de ondervinding, vroeg op allerlei manieren of het voldoende veilig was. O, gevaar was er heelemaal niet, maar toen hij erin was, zag hij plotseling een man, die aan het vischen was, stokstijf in het water blijven staan. De toch niet geheel geruste bader keek eens rond en jawel, de vin van een tijgerhaai zag hij, niet zoo heel ver van zich af. Hij was gemoedelijker en geestiger dan ik, mocht zich de weelde wel veroorloven van over zoiets boos te worden. Maar toen hij er de gemeente-Voorgangers over onderhield, kreeg hij ten antwoord: “O, meneer, maar die zal u geen kwaad doen”. Het snedige antwoord daarop verzwijg ik liever.

Over preeken-schrijven en -houden

Het was mij natuurlijk ondoenlijk om – al had ik het ook gewild – in den eersten tijd mijn preeken niet te schrijven en voor te lezen. Wat een werk! Minstens zestien bladzijden in een gewoon cahier. Over het onderwerp “Hoe te preeken voor den Inlander?” is al veel geschreven en zou nog veel te schrijven zijn. Doch voor een beginneling komt daar nog bij: hoe schrijf of zeg ik dat in het Maleisch? Onze toenmalige Voorzitter had die kwestie opgelost met het overschrijven van heele stukken uit de Maleische vertaling van den Bijbel. Daar is wel veel voor te zeggen, als men alleen probeert er zoo gemakkelijk en veilig mogelijk door te komen. Maar geestelijk heeft het – misschien? – alles tegen en de geest van iemand die begint, leent er zich niet toe als hij ook jong is in dat werk. Trouwens, ik had al proefjes genoeg op dat gebied gehad. Het schijnt echt en goed orthodox te zijn om in een preek zoo weinig mogelijk van zichzelf te geven en zooveel mogelijk hét Woord aan het woord te laten. Ik heb veel nut gehad van een concordantie, doch geloof dat die wel voor vóór, doch niet voor óp de preekstoel geschreven is. Ian Maclaren laat in zijn *Harten van Goud*¹⁰ de preekkeurster Elsbeth Macfadyen daarover dit

10 Ian Maclaren, *Harten van goud: schetsen uit Schotland* [Uit het Engels vertaald door W. van Nes]; 1e druk; Rotterdam: Bredée, [1896].

zeggen: “... wanneer een dominee van de Staatskerk¹¹ lui begint te worden, dan preekt hij oude preeken, maar een predikant van de Vrije Kerk¹² begint zijn gehoor te misleiden en leest gedeelten van den bijbel” voor. Dat sloeg in geen geval op bovengenoemden predikant, het was al mooi genoeg dat die zich inspande voor de Maleisch-sprekenden én hij behoorde niet bij de luien én niet bij de gereformeerden.

Wat ik op die manier wél deed, was mijn gebeden uit den Bijbel overnemen, die vond ik én te heilig én te persoonlijk om mij daarbij door iemand of iets anders te laten helpen. Dat deed ik wél bij mijn preeken-schrijven. Arme, goede, geduldige Benjamin.¹³ Als je nog leeft en dit ooit te lezen kreeg, wat zou je dan zeggen of denken? Wat hebben wij samen gemarteld. Je was geloof ik wel een vrome jongen, probeerde ook wel je waardeering te laten blijken, dat ik jullui Hollandsche les liet geven. Je was wel genoeg thuis in je Nieuwe-Testamentje, waar je – als de anderen – al je vrijen tijd aan gaf, dat altijd bij je was, overal mee naar toe ging op reis. Maar het ging jou als mij vrijwel boven je krachten. Doch wij hebben ons erdoor geslagen. En zoo uitstekend was je hulp, dat ik die – gelukkig voor jou en mij – al vrij spoedig kon ontberen. Deze ontboezeming moest mij – tegenover een oud-anak-piara, zoogenaamde pleegzoon – even van het hart.

Nu zou men, den toestand niet voldoende kennende, veel meelij kunnen krijgen met de arme stakkers, die als proefkonijn moesten dienen in de kerk. Want wat moest het resultaat van zulk preeken schrijven zijn, waar de een niet voldoende Hollandsch kende en de ander niet voldoende Maleisch? En dan het voordragen daarvan of het lezen? Men kan echter – met mij – gerust zijn: de meeste menschen daar kenden zoo weinig van het Maleisch, dat het er bitter weinig op aankwam hoe dat Maleisch of die voordracht was. En zoo zijn wij vanzelf midden in het vraagstuk van de landstaal gekomen.

Ook daarover is reeds veel gesproken en geschreven. Wij hadden dat reeds volop genoten bij de behandeling op de Zendingsschool van den heer Coolsma en zijn Zendingseeuw.¹⁴ Het beste is en blijft natuurlijk om aan “een iegelijk in zijn eigen taal” van de “groote werken Gods” te “spreken”.¹⁵ Ikzelf voelde daar veel voor, had daartoe niet een wenk van onzen Voorzitter noodig, maar ik wist tevens – misschien in theorie – meer van de moeilijkheden daaraan verbonden. Het is een wel eenigszins taai onderwerp, doch het kan beter afzonderlijk en opzettelijk behandeld

11 *Church of Scotland.*

12 *The Free Church of Scotland.* Deze kerk ontstond in 1843 na de afscheiding van ruim 470 van de omstreeks 1.200 predikanten van de *Church of Scotland*; 40% van de belijdende leden en de meeste zendelingen overzee gingen in deze afscheiding mee. De aanleiding van deze scheuring was de staatsinvloed op de interne gang van zaken van de kerk. In leer en liturgie was er de eerste halve eeuw nog geen verschil. Zie Ferguson, *Scotland 1689 to the Present*, 312.

13 Benjamin Supit.

14 Zie p. xxii, noot 48.

15 Hand. 2: 11.

worden. Wij hadden het te Ratahan gebracht tot één zinnetje en moesten toen naar Maoemi. Daar vonden wij een verzameling van talen of taaltjes, en alleen die van de Bantickers daar hield verband met het Ratahansch. Slechts voor de Inl. leeraars is dat mogelijk, wijl in het land geboren. Misschien dus daarover later.

De eenig praktische oplossing is daarom al lang geweest en vanzelf toegepast: het Maleisch is door heel ons Indië en nog voor ver daarbuiten dé omgangstaal tusschen Blank en Bruin.

Ik heb altijd een vreeselijken hekel gehad aan preeken-schrijven: ik vond het zoo geestdoodend. Wat blijft er tenslotte over van bezieling op het oogenblik van voordragen? Ook was het geweldig tijdroovend. En had men iets van toepassing voor de menschen hier, dan deugde dat weer niet voor de menschen daar. Toch was het mij onmogelijk het ook maar gedeeltelijk op te geven tot ik in het Maoemische was. Ik moest daar al spoedig op reis naar het Bantiksche gedeelte. In de eerste gemeente waar ik kwam was geen kerk of school, dus werd de godsdienstoefening op een ruime voorgalerij gehouden. Het was avond en warm. Een tafeltje was mij tot preekstoel. Dat was een knaapje, oud en wrak, op drie pootjes. Daarop had men een kist van petroleumblikken gelegd, waarover een muf uitziend en riekend servet. Voor lamp diende een bottel, flesh, gevuld met petroleum, waarin een pit van katoen. Het geheel was onwelriekend en onvast. De pit walmde meer dan dat zij licht gaf. Het was warm, drukkend zelfs. Daarbij had ik het ongeluk wel een lorgnet maar geen bril te dragen of ook maar te bezitten. Daar stond ik nu voortdurend voorover te turen op mijn schrift. De druppels liepen mij over het gelaat en maakten dat mijn lorgnet niet klemde en telkens viel. Het was mij al spoedig te veel, bijna onmogelijk verder te gaan. Nu had ik mij zooiets allang ingedacht, die mogelijkheid met angst voorzien. Wat te doen? Voor een gewone vergadering schreef ik nooit iets op, maar droeg het terdege overdachte uit het hoofd voor. Al sukkelende met een walmende vlam, een waggelende tafel en vallende lorgnet dacht ik daaraan, schepte moed en sloot het schrift. Of de menschen erbij gewonnen of verloren hebben, weet ik niet, doch ikzelf heb zooveel te meer gewonnen. Het ging nu van hart tot hart. In het vervolg spaarde ik nu ook veel kostbaren tijd, door een veertig zinnen op te schrijven, genoeg voor veertig minuten. Nu kon ik ook meer verschil maken in de behandeling, mij aanpassen aan de omgeving, al was het ook hetzelfde onderwerp. Dat was heel wat waard, waar soms veertien dagen achter elkander dagelijks twee preekbeurten gehouden werden, behalve de toespraken. Daarbij moest soms dezelfde Inl. leeraar in zijn bijgemeenten – tot vijf toe – dit alles aanhooren, dus was het wel gewenscht wat afwisseling daarin te brengen. Toen ik later te Taratara in de landstaal begon te spreken, moest ik weer alles opschrijven, tot de gebeden en zegen toe. Maar dat heeft jammer genoeg slechts kort mogen duren.

Ellende te Pangoe

Pangoe ligt van Ratahan een kleine negen kilometer. Het was daarom makkelijk te bereiken, zelfs per bendi, want het ligt aan den hoofdweg naar Langowan. De

gemeente behoorde toen onder de groote, er was dan ook een Gouvernements lagere school, met vier of vijf onderwijzers, natuurlijk alles Inlandsch.

Pangoe was toen ik daar kwam – tot voor kort – ook een van de beste gemeenten geweest. Jammer genoeg was dat vrij plotseling veranderd en dat om hoe'n reden? Een zoon van een der Ouderlingen beging een misstap. De kerkeraad oordeelde dat de zoon van dien Penatoea alles moest goedmaken door met zijn meisje te trouwen. Daarin had het jongemensch geen zin en toen begon de ellende. Mijn voorganger werd met alles in kennis gebracht en die kwam daar nu op een goeden dag – die een kwade werd – om die zaak te berechten.

Nu kon men zoover ik weet zich voor dien eisch niet op de adat beroepen, noch op het burgerlijke recht. Natuurlijk leefde men daar in een overgangstoestand tusschen hun zeden en gewoonten aan de eene zijde, ons burgerlijk recht en voor de gemeente de christelijke tucht aan de andere zijde. Het was dus dikwijls heel moeilijk tusschen dat alles een keus te doen. Wat bijvoorbeeld volgens de adat was, ging tegen de christelijke tucht in. Vooral in huwelijkszaken was daar nogal een verschil tusschen: volgens hun adat moesten zij iets doen en voor onze adat mochten zij dat niet doen. Deden zij het niet volgens hun adat, dan waren zij strafbaar, deden zij het wel dan waren zij strafbaar als christenen. Daar zijn wondere staaltjes van te verhalen.

De Hulpprediker verscheen, keurde de eisch van den kerkeraad goed en moest dus daarop verder gaan. Het jongemensch werd geroepen, maar verscheen niet. Toen werden zijn vader en moeder geroepen. De moeder kwam doch de Ouderling niet. In de persoon van de moeder werden nu de ouders vermaand en beschuldigd, niet voldoende toezicht op hun zoon te hebben gehouden en daarna niet te hebben gehandeld volgens kerkelijke tucht. Zij hadden althans de plicht hun zoon te dwingen om zijn meisje te trouwen. Vooral werd die eisch zoo scherp gesteld, wijl de vader Ouderling was. Of nu de moeder het onmogelijke van dien eisch al naar voren bracht, zich en haar man verdedigde omdat zij al het mogelijke hadden gedaan om het kwaad door hun zoon bedreven goed te maken of te herstellen, het mocht haar niet baten. Tevens werd het den vader zeer kwalijk genomen dat hij niet gekomen was. Hij werd alsnog opgeroepen en toen hij nog niet verscheen, nog eenmaal met de waarschuwing te zullen worden ontslagen als Penatoea. Hij kwam niet en was dus ontslagen.

Dit alles kreeg ik op mijn eerste reis daarheen te hooren. Er hadden zich inmiddels twee partijen gevormd: voor den ontslagen Penatoea, niet voor zijn zoon; en voor het meisje, niet tegen dien vader. De jongen in kwestie had inmiddels zijn negory verlaten om in den vreemde te gaan. Zoo was het mij dus onmogelijk om door een mogelijk huwelijk die zaak in het reine te brengen. Toch had ik er gaarne iets aan gedaan, want zelfs in de kerk – een bijna ongehoord verschijnsel – was dien Zondagmorgen een geweldige deining. Het was wel niet tot handtastelijkheden gekomen, zooals ik eenmaal – op verzoek buiten mijn ressort – heb ondervonden, hoewel wél in de kerk, doch buiten den dienst.

Daar zat ik toen en eigenlijk zit ik er nog mede. Wat had ik kunnen doen? Nog zie ik geen weg. Ik was een nieuweling, moest daarom uiterst voorzichtig zijn, ook om een veel oudere collega's werk en beslissing ongedaan te maken, dus af te keuren. En dat in de Minahassa, en toen, en in het openbaar, en tegen die andere partij in? Ik durfde het zedelijk niet aan, ook al omdat mijn voorganger die zaak niet in orde gekregen had.

Ik ben daar ook te kort gebleven om na rijper beraad nog eens op die zaak terug te kunnen komen. Dan had ik misschien naar de veranderde omstandigheden wel kunnen handelen, door bijvoorbeeld het ontslag te veranderen in schorsing en die meteen te doen eindigen. Zoo hebben wij tenminste een dergelijk geval later in het Ambonsche helpen regelen, en met succes.

Wel heb ik er veel uit geleerd: dat men als herder beter naar zijn schapen kan gaan dan – zooals dat veel te doen gebruikelijk is – de schapen naar den herder te doen komen. Toen ik later te Saparoea en Ambon kwam, volgens de legende immers de plaats van afkomst van Bantikkers en Ratahanners, heb ik nog beter kennisgemaakt met hun sterk toegespitst gevoel voor recht. Ik mocht dat wel en ben er altijd zooveel mogelijk aan tegemoet gekomen, heb er zelfs een dankbaar gebruik van gemaakt. Men voelde in Pangoe – hoe dan ook – het recht gekrenkt en vandaar al die ellende.

Scheepsklokken op de scholen

Over de vraag hoeveel tijd er van ons gemeentewerk, dat toch ons eigenlijke werk was, afging met het zorgen voor de scholen waren de meeningen eenigszins verdeeld. Sommige onzer zeiden 1/2, doch anderen kwamen zelfs tot 5/6. Hoe dan ook, er viel heel wat voor te doen.

De Hulppredikers waren in de Minahassa toen ambtshalve secretaris van de Inlandsche Schoolcommissie en beheerder van de Protestantsche Zendingsscholen, zooals officieel de titel luidde. Het was al een heel ding te weten wat daaronder verstaan werd. De Inl. schoolcommissie ging over de Gouvernements Inlandsche lagere scholen. Die werden wel eens – natuurlijk door Hollanders – neutrale scholen genoemd. Doch in het christenland dat de Minahassa is, waren de meeste onderwijzers Protestant, waaronder er waren die soms meer voor en in de gemeente werkten dan een Inl. leeraar. Ik heb er tenminste zoo gehad. Van die scholen waren er in het ressort Ratahan zes, in twee onderafdeelingen, daarom met twee Voorzitters en dus dubbele correspondentie. Protestantsche Zendingsscholen waren er misschien zestien of zeventien. Dat waren natuurlijk particuliere scholen en christelijk. Wat het laatste betreft heb ik nooit veel verschil gezien met de zoogenaamde neutrale scholen, dan dat de Inl. leeraars daar catechisatie gaven en op de christelijke scholen deden de eigen onderwijzers dat. De pogingen aangewend om daar verandering, verbetering in te brengen hebben mij maar matig succes en veel onaangenaams bezorgd. Voor die scholen was de Hulpprediker alles, maar dan ook álles. Dadelijk kreeg ik daarvan een kapitaal in contanten te beheeren van tusschen de tien- en twintigduizend gulden. Nu lag dat geld niet renteloos, want daarvan

werden elke maand alle tractementen betaald, ook die van de Inl. leeraars en mij, waarvoor de mandaten in de plaats kwamen, die dan weer eens in de drie maanden werden ingewisseld en het geld gestort. De gouvernementssubsidie voor de particuliere scholen kreeg men altijd eens in het jaar en meestal pas in Mei of Juni, soms wel later. Contanten moesten dus altijd aanwezig zijn. Voor de Gouvernements Inlandsche scholen had men alleen met geld te maken bij het aanschaffen van meubilair en dan nog alleen om het door te zenden.

Wat een administratie, correspondentie en zorg, vooral voor de particuliere scholen. Voor personeel, meubilair en leermiddelen, doch ook voor het richtig loopen van al die scholen. Waarom wij al dat werk deden, wijl het toch schijnbaar niet verplicht was? Dat heb ik mij, met al de zorg daarvoor, dikwijls zelf afgevraagd. Lang heb ik het dan ook volgehouden, zoolang het gewaardeerd werd, alleen om het nut van de scholen, op zichzelf en voor de gemeenten. Onder andere waren de Hoofden dier scholen – zedelijk? – verplicht om den Inl. leeraar in hun gemeente te helpen. Toen daartegen verzet ontstond, men niet te vinden was voor een betere regeling, de waardeering omsloeg in het tegendeel, er Zendingssmannen kwamen die dit werk even gemakkelijk konden doen als wij, en wat mij als een nachtmerrie boven het hoofd hing, mij een zedelijken schok heeft gegeven als niets tevoren, toen een onzer collega's om schoolzaken ten doode toe gekweld werd, toen, toen eindelijk heb ik het mooie werk opgegeven en overgedragen. Laat mij er meteen bij zeggen, dat dit mij zeer kwalijk genomen werd en mij vast geen goed gedaan heeft. Ik was van tevoren gewaarschuw of bedreigd – zooals men het op wil vatten – dat, als ik die scholen “erbij neergooide”, ik “op overplaatsing kon rekenen”. Ik geloof ook nog altijd, dat mijn overplaatsing uit de Minahassa mede daardoor veroorzaakt is. Ach, hoe onverkwikkelijk om het neer te zetten, te schrijven, te lezen. Doch hoe dan wel, om het te moeten doormaken? De Minahassa heeft nu al meer dan vijftig jaar aan het euvel geleden door twee Heeren te worden bediend en wij – den tijd, dien wij er waren – twee Heeren te moeten dienen.¹⁶ In den eersten tijd voelde ik daar niets van, drukten mij alleen de moeilijkheden die uit het werk zelf – voor een beginnening – voortkwamen. Hierbij hoorde inspectie van alle scholen. Veel heb ik daardoor geleerd, ook buitengewoon mooi Maleisch, uit de schoolboekjes. Nu heb ik onder andere één gebrek, namelijk mijn zucht voor orde, dat wil zeggen “alles op zijn tijd en alles op zijn plaats”. Dus zooveel als “slaaf van de klok”. Kwam ik op een school, dan was mijn eerste gang, na het begroeten, naar een lesrooster. Eerst was dat niet anders dan om te weten waar zij mede bezig waren. Al spoedig merkte ik dat men zich op de meeste particuliere scholen niet aan het rooster hield. Daarover is veel te doen geweest: Het rooster deugde niet. Met veel moeite heb ik toen een ander opgemaakt. Dat deugde natuurlijk ook niet. Het was ook wel moeilijk om alles uniform te houden, omdat

16 Bedoeld zijn het gouvernement en de Indische Kerk enerzijds en het Nederlands Zendinggenootschap anderzijds, die ieder eigen scholen in de Minahassa hadden. Zie inleiding.

er kleine scholen waren, wél met drie klassen, doch met één onderwijzer. Wij hebben toen op een vergadering met alle Inl. leeraars en Onderwijzers – die elke drie maanden gehouden werd ten huize van den Hulpprediker – gezamenlijk een nieuw rooster opgemaakt, zoo, dat niemand meer bezwaren had. Was het toen goed? Nog waren op een volgende inspectie sommige Onderwijzers niet bij. Toen deugden de klokken niet. Die nagekeken mankeerden meestal niet anders dan wat olie of ze waren te stijf opgewonden. Neen, maar het waren klokken met slingers, die bij storm of aardbeving bleven stilstaan. Toen bleef mij niet anders over dan klokken uit Holland zien te krijgen, zonder slinger, dus scheepsklokken. En toen? Toen die eindelijk gevonden waren en opgezonden en aangekomen, heb ik ze kunnen inklaren bij de douane te Menado. Ik zat er immers dichtbij, want ik was al overgeplaatst naar Maoembi. Voor scheepsklokken op de scholen heb ik wel kunnen zorgen, doch ze niet mogen meemaken.

Van graven en begraven

Daar had ik wel mede mogen beginnen, hoe vreemd het ook klinkt. Doch merkwaardig was het, dat wij op onze eerste wandeling op onze standplaatsen meestal dadelijk op een begraafplaats uitkwamen.

Onder de noodzakelijke bezigheden – waaronder ik dikwijls eten en slapen als noodlottig noodzakelijk heb gevoeld – behoort ook een wandeling na den middag, na rusten en baden en theedrinken. Om twee redenen vooral is dat noodig: om zich tenminste eenmaal per dag behoorlijk te kleeden en ter afwisseling met een meest zittend leven. Ook voor het leeren kennen van menschen en omgeving is het een uitstekend middel. Daarvoor moet men dan ook bij voorkeur niet de hoofdwegen gaan. Zoo kwam het dan ook, dat wij al spoedig op een kerkhof terechtkwamen. Dat van Ratahan was merkwaardig. Op veel waren wij door de lessen en het lezen en het zien in museums voorbereid. Alles bij elkander had ons een indruk gegeven van de Minahassa als gekerstend, christelijk, en nu zagen we hier nog – voor ons – het puurste heidendom. Op alle of over alle graven waren huisjes of hutjes gebouwd, alleen onderscheiden naar den welstand der familie. Die huisjes waren een gedeeltelijke afbeelding van hun huizen in het klein, met tafeltje en stoeltje. Verder was er mondvoorraad, tot tabak voor pruim of strootje en jeneverflesch met glaasje toe. Dan nog gereedschap, alles naar verhouding van de overledenen, mannen of vrouwen. Eigenlijk zag het er voor ons potsierlijk uit, omdat wij voor ons daar geen waarde aan hechtten. Dit alles wordt geacht gebruikt te worden door den geest der overledenen. Was alles nu van ouden datum geweest en onderhouden uit piëteit, als gedachtenis, dan zou ik daar niet anders dan eerbied voor gehad hebben. Doch het waren nog bestaande resten van doodenvereering, sommige waren nog nieuw. Te Ranokétang-toea zag ik er mannen op Zondag mede bezig er een te maken, hoewel van eenigszins anderen vorm. Ik ben er te kort gebleven om mij daar mede te bemoeien, om er iets anders, beters voor in te voeren. Hoe en wat? Zeker zou ik het hebben gedaan in den geest van de Zendelingen te Posso. Die hebben – zoover ik weet – nooit medegedaan aan het opruimen, tegengaan, vernie-

len enz., maar hebben er altijd iets anders voor in de plaats gegeven.¹⁷ Nu moet men daar in den laatsten tijd wel voor moeilijkheden zijn komen te staan,¹⁸ het gevolg van die werkwijze – Rome was er al om ons te waarschuwen – doch dan kan het zijn dat men zich in de toepassing van dat systeem heeft vergist. Op grond der ervaring – waarover verderop iets naders – blijf ik bang voor het aantasten van die uiterlijkheden, zonder innerlijke verandering eerst. Van binnenuit, niet van buitenaf. Uit zichzelf, niet door dwang. Later hoorde ik dat de jongelui in Tonsea al zoover over deze dingen heen waren, dat zij de waardevolle dingen, zoals pajoeng, tabak enz. van de graven haalden en voor zich gebruikten; ja zelfs de ruitjes stuksloegen waarachter geld geborgen was, om dat te rooven. Ook heb ik mij in andere streken erover geërgerd en verbaasd dat de graven en begraafplaatsen weer zoo weinig verzorgd, onderhouden werden.

Vreemd is het mij, achteraf gezien, dat wij te Ratahan wel voor feesten gevraagd zijn, doch nooit voor een begrafenis. Ik geloof nu wel te begrijpen waarom. De gebruiken daarbij zullen ook wel heel weinig Christelijk zijn geweest. Daarover kan ik dus niets uit aanschouwen mededeelen. Wat ons wel opviel was de snelheid, waarmede het begraven meestal verliep. Meestal binnen de vierentwintig uur. De noodzakelijkheid, of althans de wenschelijkheid, hebben wij bij onze eerste twee eigen kindertjes te Maoembi moeten toegeven. Het warme en vochtige klimaat werkt zóó snel bedervend, dat lijken niet langer te harden zijn. En ondanks al de snelheid moeten toch veelal bloemen en andere dingen worden aangewend om de lucht te kunnen harden. Ik geloof dat daarom ook niet streng de hand gehouden wordt aan de Voorschriften, die voorschrijven ná vierentwintig uur.¹⁹ Of er dan nooit iemand slechts schijndood is begraven? Ik meen haast zeker van wel.

Van de weinige griezilverhalen, die ik te Ratahan hoorde, herinner ik mij er slechts één, doch dat gaat juist hierover. Men sprak over geesten en geest-verschijningen, natuurlijk om mij te overtuigen van hun goed recht om daarin te gelooven. Als sterk staaltje daarvan vertelde men mij: “Meneer, het is toch waar gebeurd, dat wij

17 Door de NZG-zendingen in Poso (M.-Celebes), m.n. Kruyt, werd het standpunt gehuldigd dat bij de overgang naar het christendom bestaande *adat* en oude gebruiken niet plotseling verboden werden, behalve die welke betrekking hadden op het dienen der goden en voorouders. Men trachtte deze onderdelen te vervangen door elementen die aan de bijbel ontleend waren. De voornaamste punten uit de dienst aan de goden waren in de doopvragen omschreven. Zie Kruyt, “De werkring Pendolo in 1912”, 118.

18 Misschien is hier bedoeld dat de overgang naar het christendom in Poso soms werd bemoeilijkt doordat de betrokken Posanen eerst de toestemming van hun overleden voorouders wilden alvorens die stap te maken. Allerlei door de *adat* voorgeschreven rituelen bij begrafeningen en de graven der doden alsmede de nauwgezette verzorging van hun graven waren hiervan een noodzakelijk onderdeel. Gevolg was dat in 1911 de uitbreiding van het christendom in het district Koekoe (Poso) nagenoeg tot stilstand kwam, zie Schuyt, “Het ressort Koekoe in 1911”, 97-98.

19 Het bestuur verbood om doden langer dan 48 uur boven de aarde te laten staan. Tevens was het uit het oogpunt van volksgezondheid verboden om eenmaal begraven lijken weer op te graven om de beenderen te wassen en plechtig te herbegraven.

met een doode op weg naar de begraafplaats waren, toen de geest tegen de kist begon te kloppen”. Als ik goed vertaalde moest ik schrijven niet geest maar spook, omdat zij altijd het woord hantoe gebruiken, waar zij beter arwah konden gebruiken. De doode begon dus reeds voor zijn begrafenis te spoken.

Bij mij kwam natuurlijk dadelijk de gedachte aan schijndood op en zeide dat dus ook. Jawel, ho maar ... Ze hielden vol dat het een wekelijk doode was. Ik heb toen dringend verzocht om dan in het vervolg bij zoiets niet weer op een holletje naar het graf te loopen, doch naar mij toe, dan zou ik hun angst wel verdrijven. Gelukkig – of moet ik liever zeggen jammer? – genoeg is dat nooit gebeurd. Ik beloofde mijzelf van tevoren een groote overwinning. In andere ressorten heb ik hier dikwijls naar gevraagd, maar nergens anders heb ik van zoiets ooit gehoord.

Uit eten bij onzen Penolong

Dat was zoo onze gewoonte om den Inl. leeraar van de standplaats “onzen Penolong” te noemen. Vanzelf was den omgang met hem veelvuldiger. In sommige ressorten was hij ook meer: de rechterhand van den Pendéta, doch om allerlei redenen hield ik daar niet van. Deed hij meer werk, dan was dat onbillijk. Kreeg hij er extra betaling voor, dan was dat weer onbillijk tegenover de anderen. Het zou hem ook een te groot overwicht op zijn collega's gegeven hebben. Daarbij wilde ik mij aan niemand verplichten. Doch hoe dan ook, wij kwamen meer met elkaar in aanraking. Toch was dat op Ratahan niet zóó opvallend. Over zijn ijver heb ik het al gehad,²⁰ doch van zijn standplaats zelf kwamen nooit klachten. Misschien werkte hij veel in zijn keboen, tuin, maar ook daarvan merkte ik weinig. Dat werken in eigen tuin was goed en noodzakelijk. Goed, omdat zij die het gewend waren te doen, gezonder waren of bleven. Misschien ook meer een wisselwerking: omdat zij gezond en sterk waren, werkten zij in hun tuin. Gevolg: gezonde beweging, afwisseling én meer voedsel en meer trek in of behoefte aan voedsel, gezonder eten. Dit wat het goede betreft. Het noodzakelijke bestond in het te schrale tractement. Hun aanvangssalaris bedroeg in dien tijd *f* 25.- en klom langzaam op tot *f* 40.- per maand. Dat was – ook voor dien tijd – werkelijk te weinig. Het eenige wat zij erbij mochten en konden doen was werken op eigen grond, voor eigen gebruik. Zij waren, evenals de Hulppredikers, Gouvernementsambtenaren, dus stonden zij onder diens voorschriften. Vandaar het noodzakelijke om – voor eigen gebruik – veldarbeid te verrichten. Toch hadden zij het daardoor niet zóó kwaad. Iedere Inl. leeraar was van min of meer gegoeden stand en hun meeste bezittingen bestonden uit grond. Daarom werden zij zooveel mogelijk in eigen omgeving geplaatst. Waren zij – in het begin – soms wat ver van hun geboorteplaats geplaatst, dan was dat meest in een streek waar de grond heel goedkoop was.

Onze Penolong was van Ratahan en had grond genoeg. Hij was dan ook vrij welvarend. Heel dikwijls zijn wij niet bij hem aan huis geweest. Wij hadden zoo den indruk dat de Njora, zijn vrouw, zich niet zoo gemakkelijk in het publiek bewoog.

20 Zie pagina 23.

Over de Njora's zou heel wat te schrijven zijn. Mijn ondervinding is, dat wat zij is, dat is haar man, misschien niet thuis, maar in en voor de gemeente. Bij ons, Hollanders, is dat ook. Ik denk aan het gezegde: "De man is het hoofd, maar de vrouw is het nekje waar het hoofd op draait". En wat begint men met een stijven nek? Ik weet niet of de vergelijking van mijzelf is, doch ik zei altijd: "De man is de prahoe, boot, doch de vrouw is als de vlerken, waar die op drijft". Twee sterke uitersten heb ik daarvan medegemaakt. Een in het begin en een tegen het einde van ons verblijf in Indië. De eerste was de gelijke, met één akte zelfs de meerdere van haar man. Haar huis was keurig, zij was altijd netjes, zelfs haar kinderen. Toen ik voor het eerst in die hoofdplaats kwam, waren zij daar goed een jaar. Doch zij sprak al vlot de voor hun vreemde landstaal en had en hield een vrouwenvereniging, zoo goed als het maar kon. Hij was ook niet de minste onder de broeders, doch ik kreeg zoo den indruk dat alles op haar dreef.

De andere ontmoette ik op Wétang. Zoekt U het maar bij Babar.²¹ Hij was van Ambon, zij van Wétang. Een hemelsbreed verschil en in alles was zij een tegenstelling van eerstgenoemde. Zij ontving mij o.a. in haar hutje – hun huis – met een flinken sirih-pruim in haar mond. Alles was naar verhouding, ook de Goeroe, onderwijzer, en zijn school en zijn gemeente.

Op een keer werden wij zoowaar bij onzen Penolong te eten gevraagd. Dat was voor mijn vrouw een heel ding. Gelukkig hield zij van rijsttafel, misschien meer dan ik. Maar zij kreeg die niet zoo vaak als ik: op dienstreis. Naar ik mij herinner was er een kindje van hen door mij gedoopt en zoo kwamen wij daar op dien Zondagmiddag. Alles was keurig in orde. Het eten overdadig en smakelijk. Zij mogen in het Ambonsche beter Hollandsch eten koken en opdienen, in de Minahassa vonden wij de rijsttafel beter. Vroeg ik alleen hoe het smaakte, mijn vrouw wilde ook weten wat het was en hoe het klaargemaakt werd. Dat was ook met het oog op de maandelijksche vergaderingen en maaltijden aan huis met alle Inl. leeraars en de driemaandelijksche, wanneer wij er ook alle Onderwijzers, gemeente-Voorgangers, bij hadden.

Toch zouden wij ons nu niet meer herinneren wat wij toen gegeten en gedronken hebben, als het geen slechte gevolgen had gehad. Wij kregen onder andere verrukkelijke klappertaart en hebben daar sagoweer, palmwijn, bij gedronken.

Het was al bijna donker toen wij naar huis gingen, én op bloote voeten. Het had geregend dat de wegen blank stonden. 's Nachts kregen wij beiden vreeselijke buikloop en ... de W.C. was buiten op het erf. Wij dachten van koude voeten en regen. Doch later, op dienstreis, overkwam mij hetzelfde, nadat ik jonge klapper en sagoweer gebruikt had, zonder regen. Toen vertelde men mij pas, dat dit aan die twee dingen tezamen gebruikt te danken was. Hier ook dus weer: het ons niet waarschuwen.

21 Wetar, een der Babar-eilanden (behorende tot de Zuidwester-Eilanden), ten westen van het hoofdeiland Babar.

De eerste verhuizing

Als het grootste bezwaar tegen het ambt van Hulpprediker heb ik altijd gevoeld de soms veelvuldige en niet-noodzakelijke overplaatsingen. Zeker, in ons geval ook waren er wel redenen voor. De Predikant van Menado had het als Voorzitter van de Commissie van Hulppredikers – waarop hij in het bijzonder het toezicht had – al druk genoeg. Het daarbij waarnemen van het ressort Maoemi bracht natuurlijk zijn werkzaamheden mede. Maar ook de Hulppredikers hadden toen al meermalen twee ressorten. Ik zeg: “toen al”, omdat auto’s toen nog vreemd waren in de Minahassa. En dit was voor mij het zwaarste, dat ik de noodzakelijkheid van die eerste overplaatsing niet kon inzien. En dat na één jaar en in de korting van ons begin-inkomen en dan naar een dure standplaats.

Om het werk op zichzelf heb ik den Zendeling nooit behoeven of kunnen benijden, want zooveel verschil maakt dat naar verhouding niet uit. Echter, dat zij niet alleen een werk kunnen of moeten beginnen, doch ook kunnen en mogen voortzetten, het tot een bepaald resultaat kunnen brengen, niet zoo aan overplaatsing onderhevig zijn, daarom heb ik hen wel benijd.

Ons eerste boeltje was in hoofdzaak te Soerabaia gekocht en van Menado, met ossenwagens van Wioi, naar Ratahan gebracht. Die roda’s meten ruim één kubieken meter, daarom kan er maar weinig op. Ook mag de vracht niet te zwaar zijn. De afstand zal ruim zestig kilometer geweest zijn, doch er moesten twee zeer hoge bergen gepasseerd worden.

Toen wij kwamen, troffen wij gelukkig onzen Voorganger en zijn vrouw nog te Tomohon. Die waren op de hoogte van de plaatselijke toestanden en prijzen, en hij was ook zoo goed alles voor ons te regelen. Zoo kwamen wij er gemakkelijk aan of af. Wij hadden in het geheel zes of zeven roda’s en betaalden vier of vijf gulden per stuk. Wie daarna de onvriendelijkheid heeft gehad om den Voorzitter tegen mij op te stoken, weet ik niet. Hij drong of dwong ons echter om, tegen den afspraak met mijn Voorganger in en zonder dat de menschen zelf bezwaren hadden ingebracht en dan nog achteraf, dien prijs te gaan verhoogen.

Toen wij naar Maoemi moesten, brak ons dat mede op. De prijzen waren nu voorgoed verhoogd, de roda’s moesten van Menado nog negen kilometer verder, ons boeltje was met een en ander vermeerderd, waardoor de kosten flink opliepen. Ach, de declaraties bij overplaatsingen, vooral voor goedertransport, bedroegen werkelijk niets. Het zou onnoodig zijn daarover ook maar één woord te zeggen, als niet – onwillekeurig – de Zendelingen niet dikwijls ons geldelijk benijdden. Met een oud-collega van Schooneberg had ik eens hierover een ernstig gesprek. Hij óók wilde met mij oversteken. Door omstandigheden had ik mijn vergelijkingen allang kunnen maken. Hij kwam dan ook al spoedig tot de overtuiging, dat onze regeling zakelijker was, maar dat zij op allerlei manieren meer ontvingen dan wij. Nu was voor mij het hinderlijke, dat ik meende reden te hebben te mogen aannemen, dat de zoo lang beloofde tractementsverhoogen voor ons zoo lang op zich liet wachten, omdat van hoogerhand – natuurlijk volgens die vergelijkingmethode – het verschil met de Zendelingen nog grooter gemaakt zou worden, met als gevolg meer

kans op benijden. Nogmaals moet mij van het hart, dat wij altijd dankbaar waren, doch tot 1918 nooit voldaan, omdat het ontoereikend was.

Het was ons onmogelijk alles naar Maoembi mede te nemen. Dat was onze eerste praktische les om te leren dat wij “geen blijvende plaats” hadden en dat wij ons hart toch vooral niet aan aardse dingen moesten hechten. Veel waaraan wij juist gehecht waren, zoals beesten en bloemen, planten, moesten worden achtergelaten. Wat waarde had, zou worden verkocht. Daarvoor moet dan vendutie gehouden worden en die mag weer niet beneden zeker bedrag opbrengen en wij hadden geld nodig, zoodat wij tenslotte slechts het hoognoodige – ook van ons boeltje – hebben meegenomen. Dat verminderde ook nog de vracht.

Wij leefden inmiddels in blijde verwachting. Daarom was het nodig, dat ikzelf van tevoren mijn vrouw eerst naar Menado, naar een hotel zou brengen. Zij zou dan met een paar van onze pleegkinderen naar Maoembi gaan als daar de boel was aangekomen. Ik ging terug naar huis om alles te regelen. De vendutie verliep ook al niet naar gewoonte, omdat er pas een vendutie geweest was, die door den Vendutiehouden onmogelijk gemaakt was door voor alles borgen te vragen. Zelfs ambtenaren waren daaraan niet ontkomen, voor bedragen van f 4.-. Alle dingen kunnen soms zoo noodlottig samenloopen, dat men met Jakob zou uitroepen: “Alle dingen zijn tegen mij”.²² Onze eerste verhuizing, onze eerste vendutie, de eerste maal dat wij als man en vrouw gescheiden waren en dan den eersten keer dat ik vader zou worden. Hoe komt men er overheen? Ook bestond de kans dat ik daarvoor nog te laat zou komen.

De laatste roda ging voor negen gulden. Hulde. En toen had ik nog zooveel op mijn bendi, dat mijn paarden – bij afwisseling – het bijna niet aankonden. Zoo’n haast had ik, dat ik slechts noodgedwongen onderweg bij collega’s at en wat rustte, weer verder ging, at en logeerde, want in één dag ging het niet. Doch den volgenden dag was ik al heel vroeg weer op weg, na bijna onbeleefd de gulle gastvrijheid verder geweigerd te hebben.

Met mijn vrouw was alles goed afgelopen, wel zat zij in een bijna leeg huis en in den rommel. Een bad stond er gelukkig. Wij hebben gegeten en zijn gaan rusten. De bidan, Inlandsche vroedvrouw, was besproken, dus kon alles verder rustig afgewacht worden. Doch eer zij op ons geroep bij ons kwam, had de nieuwe vader zijn eersten zoon zijn intree in het leven helpen doen. De jonge moeder had zich dapper gehouden en scheen wel met alles gewacht te hebben tot ik goed en wel thuis was.

Kort geluk

Wij hebben onzen oudsten niet lang mogen houden. Voor hoe gezond Ratahan ook bekend stond en staat – driehonderd meter hoog – en trouwens de geheele Mina-hassa, mijn vrouw leed allang, hoewel ongeweten of onbewust, aan malaria. Wij

22 Gen. 42: 36.

hadden haar onwelzijn alleen met haar aanstaande moederschap in verband gebracht. Maar nu en later bleek wel, dat bij haar de malaria zich dán vooral uitte. Veel tijd om mij met een en ander in te laten bleef er voor mij niet over. Een nieuw ressort en veel grooter dan het vorige. Laat ik er niet te veel van zeggen, maar van den Voorzitter, die mij het ressort overdroeg, kreeg ik de opdracht de administratie geheel nieuw op te bouwen. Daar deugde dan ook niet veel van: boeken of gegevens bleken niet voorhanden. Wij woonden ook hier in het huis van onzen Voorganger, maar in zijn kantoor vond ik zoo goed als niets. Een jaarverslag wees mij eenigszins den weg en dan waren er spaarbankboekjes, een of twee. Ik had dus mijn uitdrukkelijke opdracht. Ook onze Voorschriften gaven aan, hoe administratief alles moest geregeld zijn. Hoe én Voorzitter én Kerkbestuur zooiets hadden kunnen goedkeuren, wijst wel op heel groote lankmoedigheid, doch ik zat er mee. Daarbij kwam nog dat de Voorzitter met ziekteverlof moest – hij had het ressort waargenomen – en mij dus niet helpen kon. Zijn vervanger, een van onze collega's, kon mij dan ook niet helpen toen ik hulp noodig had. Elke gemeente moest afzonderlijk behandeld worden, met eigen fondsen en boeken. Dat bestond niet, daarom moest uitgemaakt worden hoeveel geld elke gemeente had of moest hebben. Geen of weinig gegevens. Nu waren er gemeenten die vroeger van Menado waren overgenomen. Doch ook daar kon de waarnemend Predikant mij niet bij helpen. Eindelijk kwamen wij overeen het geld ponds-ponds gewijze te verdeelen, maar dan met inachtneming van den ouderdom der gemeenten en de gegevens in het jaarverslag. Het is klaar gekomen en met het eerstvolgende jaarverslag kreeg elken Inl. leeraar in de gemeente-kasboekjes het kort verslag van inkomsten en uitgaven en de staat der fondsen. Natuurlijk prijkten daarin als aandeel in “gedrukten” een geheel nieuw en bijzonder groot bedrag, omdat alles nieuw opgezet was en letterlijk alles op dat gebied nieuw aangeschaft moest worden. Toch hoorde ik toen weinig bezwaren van de Inl. leeraars.

Het was toen al een groot ressort, met over de dertig groote en kleine gemeenten en steeds groeiende. In 1923 waren er al 45 gemeenten met ruim 17.000 zielen aan Protestanten.²³

Van de bendi kon ik maar weinig gebruikmaken, dus veel te paard. En dan de wegen, doch vooral de bruggen of wat daarvoor doorging. De prauwreizen, eens in het jaar, in de kentering, heel naar het Noorden en tweemaal per jaar naar de Westelijke eilanden. Men hoefde zich daar niet te vervelen. Het huishoudelijk leven schoot er dan wel eens bij in.

De meeste van onze pleegzoons en -dochters hadden wij ook te Ratahan moeten achterlaten. Een jongen van ons was geslaagd voor en toegelaten tot de ambachtsschool te Wasian. Voor drie scholen konden zij zich bij ons practisch en theoretisch bekwamen: de Stovil, school tot opleiding voor Inlandsch Leeraar, de Stovio, School tot opleiding voor Inl. onderwijzer en gemeente-voorganger,²⁴ en de

23 Kennelijk ontleend aan Mooij, *Atlas*, 118-119.

24 Formeel: Kweekschool voor Inlandse Onderwijzers en Gemeente-voorgangers.

ambachtsschool. Ze kregen daartoe bij en van ons onderwijs en onderricht. De meisjes werden voor de huishouding opgeleid en deden meestal een goed huwelijk, als zij tenminste haar best deden. Vele van haar werden Njora: vrouw van een Inl. leeraar of onderwijzer.

Wat wij – en soms met moeite – daarvoor te Maoembi kregen, was over het geheel niet zoo degelijk of minder onderlegd. De goeden niet te na gesproken. Hadden wij te Ratahan altijd kandidaten op ons lijstje, te Maoembi moesten wij soms zoeken en nemen wat wij krijgen konden. Hoe dikwijls hebben wij aan goed personeel gedacht, doch dat was voor ons onbereikbaar: kinderen van het land wilden daar of bij ons niet als personeel dienen, wel bijvoorbeeld bij Vreemde Oosterlingen, én wij zouden voor andere bedienden geen geld hebben gehad. En dan werd er nog gesproken van verkapte slavernij of verkapt bediendenstelsel. Ach ja, wij zelf hadden graag anders gewild, hebben wat dikwijls daaronder gezocht. Het ergste is altijd als het niet gewaardeerd wordt – wederzijds natuurlijk – want dan komt iets niet tot z'n recht.

Ons kleintje bleek niet gezond, het werd sukkelen, de dokter moest erbij komen, eindelijk moest mijn vrouw met hem naar Menado. Het heeft allemaal niet mogen baten. Hij ging steeds achteruit. Tengevolge van de malaria had hij een zoo opgezette lever, als men bijna onmogelijk zou achten bij zoo'n kind. Hij werd drie maanden en stierf. Laat mij er verder over mogen zwijgen. Ikzelf werd er ziek van, kreeg een malaria-aanval, doch had het in vier dagen uitgevochten. Mijn vrouw deed er langer over, takelde langzaam maar zeker af. Maoembi was moordend voor ons.

Bijgeloovigheid

Daarvan is Indië vol. Het lijkt wel besmettelijk want het gaat door alle lagen der bevolking heen. Zoowel Bruin als Blank zijn er mede aangetast. Mijn eenige verklaring is dat de bodem er zeer vruchtbaar voor is. Het lijkt wel een soort draadlooze, maar dan ook met onzichtbare ontvangers en weergevers, en wat de televisie betreft, die is daar allang in werking.

Laat mij probeeren het ondervondene onbevooroordeeld weer te geven. Wij kwamen daar het eerst persoonlijk mede in aanraking te Maoembi. Gewaarschuwd of bang gemaakt waren wij niet. Pas toen de ellende hand over hand toenam, ook onze tweede zoon, ontijdig geboren, na een paar uur weer van ons weg was, kregen wij het goed te hooren: “Mémang dalam roemah ini begitoe”, “Daar staat het huis voor bekend”. Iets ervan was ons langzamerhand wel ter oore gekomen. Onze voorgangers daar hadden elf kinderen gehad en er slechts één van overgehouden. En met dat kind was het op de volgende wijze gegaan en de Inlanders hielden vol dat het daarom was blijven leven.

Als een ziekte niet wil wijken van een persoon of familie of huis, dan wordt zoo'n zieke naar een ander huis overgebracht of het geheele gezin verhuist. In Holland noemen wij dat: verandering van omgeving. Dat begrip ligt ons dus niet vreemd. Wij hebben er zelf wel gunstige resultaten van gezien.

Als dat niet helpt of in andere gevallen, zoals het herhaaldelijk sterven van nog jonge kinderen, past men een ander middel toe: de kleine wordt kwasi te vondeling gelegd. Er zijn gevallen bekend dat de ouders het zelf weer kwasi vinden, gaan opnemen. Ook spreekt men – natuurlijk in diep geheim voor de geesten – met anderen af, dat zij het kind kwasi gaan vinden. Het kan ook voldoende zijn het kind gewoon ter verpleging aan anderen te geven. En nu mag men praten zoo men wil, zoals ook wij dat gedaan hebben, maar het eenig zoo behandelde kind van onze voorgangers hebben wij zelf gezien. Telkens komt in zoo'n geval de vraag in herinnering: “Is er geen God in Israël?”²⁵ Doch dan doet zich evengoed de vraag voor over gebedsgenezing. Ontdaan toch van alle bijgeloovigheid komt men voor de vraag te staan van het gebruik van middelen. Zijn die geoorloofd? En zoo ja – en wij prezen onze middelen zelf zooveel mogelijk aan – dan is het slechts de kwestie van welke middelen. Hoe moeilijk die vraag te beantwoorden is, zal ieder toegeven die er iets van weet. Wij hebben – als toen eenig mogelijke – dankbaar de hulp aanvaard van dien Ratahanner, tegen hondsdolheid.²⁶ Twijfel blijft in zoo'n geval altijd over. Trouwens, wat weten wij van sommige onzer eigen zoogenaamde huismiddelen, anders dan dat de uitkomst proefondervindelijk bewezen is? Laat mij een ervan mogen noemen: het slikken van zout bij een bloedspuwing.

Ook stonden er palmen voor op ons erf, waarvan men zei dat ze ongeluk-aanbrengend waren. Van de blaren maakte men grafkransen. Of het daarvan kwam? Ik heb ze tegen alles in te Maoembi laten staan, doch heb ze nergens elders kunnen zien of geduld. Kinderachtig?

Zoo werden ook wij opmerkzaam gemaakt, bij het kappen van bamboe, op den stand van de maan. Deed men het toch bij slechten stand, dan was de bamboe na drie maanden vergaan. Ik trachtte dat te verklaren met eb en vloed, ook van het grondwater.

Wij hadden een jongen uit Bantik gekregen, wat ik om allerlei redenen zeer op prijs stelde. Jammer genoeg was hij niet voldoende onderlegd, zoodat hij later niet door zijn examen van kweekeling kon komen en toen voor ons werk verder weg was. Ik hield van hem en hij van mij. Slechts met hem heb ik mij heelemaal eigen gevoeld. Hij kon schitterend paardrijden, was vrij, maar bleef beleefd en altijd open. Één alles overheerschende vrees had hij: voor slangen. Voor geen geld zou hij er een aanraken of doodslaan. Het tegendeel van hem was een jongen van ons, een Sangirees. Wanneer Hiskiël of His maar een slang rook, dan was hij niet te houden. Hij zat er aanstonds achterheen, tot hij hem dood had. Meestal vatte hij ze bij den staart, slingerde ze rond en sloeg ze met den kop tegen den grond dood. Een krijgsgeschreeuw voor en een krijgsgeschreeuw na, dan was het afgeloopen. Hij miste nooit.

Toen ik door de tweede maal van het kerkhof kwam, ons tweede ventje begraven had, liep Martinus, de Bantikker, naast mij. Ik voelde mij weer even ellendig als

25 II Kon. 1: 3, 6, 16.

26 Zie pagina 15.

den eersten keer en moest maken te bed te komen, had hooge koorts. Vlak bij en voor ons huis geeft Martinus opeens een schreeuw, springt opzij naar ons erf, grijpt iets beet, slingert het rond, slaat het neer en komt dan weer naast mij lopen. Ik had te weinig aandacht voor het geval, maar opeens zegt hij: “Ziezo, meneer, dat was een slang. Ik heb hem voor u gedood. Nu zal geen ongeluk uw huis meer treffen”. Wat een overwinning, al was het alleen maar op zichzelf. Hoe dan ook, zijn daad uit liefde voor ons heb ik altijd gewaardeerd. En nu komt weer het vreemde van het geval: hij heeft gelijk gehad. Gelukkig voor ons, doch voor het bijgeloof?

Over een van onze pleegdochters

Omdat wij in het Maoembische dikwijls zoo slecht jongens en meisje konden krijgen, moesten wij maar nemen wat wij krijgen konden. Het ressort was een verzameling van stammen of stammetjes. Zoo hadden wij aan de kust gedeeltelijk en op de eilanden bijna niet anders dan Siauwreezen en Sangireezen.²⁷ Ook die menschen hadden recht op onze bijzondere hulp. Om daarvoor Inl. leeraars, Onderwijzers en daarvoor geschikte vrouwen te krijgen – allen van eigen stam en taal – was dé weg hen in vooropleiding bij ons in huis te nemen. Zij kregen dan niet alleen opleiding, doch ook opvoeding. Met de jongens had ik de vrije hand, maar met de meisjes natuurlijk niet.

Op een van mijn dienstreizen naar de eilanden op de Westkust, kwam ik te logeeren bij een ongehuwd Onderwijzer. Laat ik om het vervolg meteen vertellen dat het geen Minahasser of Sangirees of Siauwreesch was. Hij was van Ambon of Saparoea. Toen viel mij al dadelijk op hoe weinig hij van de Ratahanners of Bantickers verschilde. Laat ik er meteen bijzeggen: uiterlijk. Later heb ik gelukkig mogen ontdekken, dat hij innerlijk óók met zijn eigen Volk verschilde op het gebied van liegen.

Met de keuken bemoeide ik mij nooit, dat was in ieder opzicht veiliger. Toch ben ik er eens ingeloopt. Bij mijn – toen nog ongehuwd – Bantikschen Inl. leeraar gelogerd, werd voor die gelegenheid alles door zijn aanstaande schoonmoeder verzorgd. Zij was de weduwe van een Onderwijzer. Zij was mij niet komen begroeten, hoewel wij elkander goed kenden. Uit beleefdheid ging ik naar haar toe. Zij was in de keuken. Dat zijn meestal hutjes of schuurtjes naast het huis. Zij had de beleefdheid te vragen: “Wat komt u hier doen?” Waarop mij niets overbleef te antwoorden dan: “Omdat u niet bij mij is gekomen, Njora. Ik wilde zoo graag u even komen goedendag zeggen”.

Die Onderwijzer nu werd ook geholpen. Of onder de vele vrouwen – bij zoo’n gelegenheid – in zijn keuken óók zijn aanstaande schoonmoeder was, weet ik niet, doch wel het meisje waar hij kennis aan had. Met dit soort dingen is men altijd geheimzinnig. Zoo ook deze Goeroe. Hij liet mij eerst door zijn Inl. leeraar verzoeken

27 Bewoners van de Sangir- en Talaud-eilanden, een eilandengroep ten noorden van de Minahassa.

ken of mijn vrouw en ik dat meisje als anak piara in huis wilden nemen. Als zij dan trouwden, zou zij een betere vrouw voor dien Goeroe zijn.

Ik heb toen kennis met haar gemaakt, haar naam en adres genoteerd en beloofd er met mijn vrouw over te zullen spreken. Indien er dan plaats voor haar was, zou zij door middel van den Goeroe bericht krijgen.

Thuis gekomen bracht ik de boodschap over. Mijn vrouw zag er erg tegenop: zoo'n meisje van de eilanden, daar waren nogal bezwaren tegen. Haar taal, haar zeden en gewoonten, alles zoo geheel anders dan die uit het Maoembische. Of die wel met haar om wilden gaan, was zelfs de vraag. Maar ik kreeg mijn zin. Er kwam weer eens gebrek aan een meisje en zij kreeg een boodschap. Er waren misschien drie maanden mede gemoeid geweest, doch dat gebeurde meestal.

Zij kwam met den Goeroe en den Inl. leeraar van die gemeente mede, toen het de driemaandelijksche vergadering was. Het was een flinke jonge vrouw om te zien, met een behagelijk uiterlijk, dus viel het mijn vrouw nogal mede. Doch toen zij den volgenden morgen ging medehelpen aan het werk, ging zij bij alles op haar hurken zitten. Mijn vrouw vond dat erg vreemd en ik dacht dat dit zoo de gewoonte was bij haar Volk. Doch hoe dan ook, zij was ons een toonbeeld van loomheid en sloomheid.

Zij was kort bij ons toen mijn vrouw, op het advies van den dokter, naar de bergen moest. De meisjes gingen het huis uit, dus ook de loome ging naar haar eiland. Na een paar weken was mijn vrouw weer thuis en werd ook zij van het eiland opgeroepen. Weer kwam zij met de driemaandelijksche vergadering, nu met een deel van haar familie. De Goeroe was niet verschenen.

Na afloop van de vergadering – die altijd handen vol werk gaven – bracht eerst de Inl. leeraar van dat eiland zijn boodschap over: de Goeroe was aangeklaagd, omdat door hem onze pleegdochter moeder moest worden. Een van mijn eerste vragen was, wanneer zij dat verwachtte. Binnen de drie maanden, was het antwoord. En ik dadelijk daarop: “Dan was zij dus al in verwachting toen zij bij ons in huis kwam?” “Ja, toen wist zij het al”. Of de Inl. leeraar dat wist? Neen, dan zou hij mij gewaarschuwd hebben. Het was hem pas medegegedeeld. Ook op hem dus geen schijn van schuld. Dat de Goeroe niet gekomen was, begreep ik nu wel. Wij hadden toen een vergadering met het meisje en haar familie na. Zoover ik kon nagaan stond de schuld van den Goeroe vast. Hij was er niet, moest eerst gehoord worden en dat kon het beste ter plaatse.

Niet lang daarna was ik weer op dat eiland en weer gelogeed bij denzelfden Goeroe. Het zijn wel vreemde toestanden, doch er was daar geen gelegenheid om elders te logeeren. Trouwens, zijn schuld was nog niet bewezen. Maar nog vreemder was dat zij, in zijn huis, voor ons kwam koken.

Eerst eens gepraat met den Goeroe: hij ontkende finaal. Wie dan anders de vermoedelijke vader was? Hij noemde den naam van een jongeman op dat eiland. Of die geroepen kon worden? Neen, die reisde af en aan. Waarom hij dan omgang had gehad met dit meisje? Zoolang tot hij wist dat zij omgang had met een ander. Nu had ik sterk den indruk dat hij wél schuldig was, doch hij draaide zich overal uit.

Toen het meisje geroepen met haar familie en getuigen. Zij kon het anders best alleen af, nu was zij niet loom en sloom. Zij ontkende al zijn beschuldigingen, beriep zich op hemzelf. Op het doel van haar anak piara worden bij ons en nog zooveel meer. Het mocht haar evenmin baten. Toen bracht zij voor hen een zeer intiem en overtuigend bewijs aan en vroeg hem: “Wie heeft al dien tijd je goed onderhouden en wie heeft anders voor je gewasschen dan ik?” Ook voor dit, volgens de adat ieder overtuigende bewijs, wilde hij niet bukken. Toen deed zij in wanhoop haar laatsten zet: “Dan zal je ook jouw kind van mij nooit te zien krijgen”. Daarmede sneed zij allen band met hem af, gaf zij hem op. Veel kon hij niet langer hieten liegen, doch één ding hield vol: “Het kind is niet van mij”.

Het geval moest den Voorzitter medegedeeld worden en de man bleef ongestraft, omdat hij bleef ontkennen en wij geen bewijzen tegen hem hadden, hoewel ook de Inl. leeraar zedelijk overtuigd was dat de Goeroe schuldig was. Het speet mij voor beiden, omdat zij een zeer flinke vrouw bleek te zijn en hem veel had kunnen helpen onder haar Volk.

Iemand die niet op de hoogte is, zal onwillekeurig vragen: “Als de Goeroe eens schuld beleden had, wat dan?” Indien hij berouw getoond had, was hij voorloopig ontslagen, tot hij zoo spoedig mogelijk getrouwd was. Dan had hij daar of elders weer aan het werk gekund, voorloopig alleen aan de school.

Waarom wij elkaar niet begrijpen

Zoo goed als iedere vreemdeling heb ik vreemd staan kijken van de vreemde toestanden en menschen, vreemde zeden en gewoonten. Hoe dikwijls ben ik al niet misverstaan, als wij over Indië spraken, zelfs voor heiden uitgemaakt. Daarom ben ik iets voorzichtiger geworden. Doch ik kan over ons werk niet spreken of schrijven zonder die zonderlinge dingen aan te raken.

Tweemaal is het mij gebeurd, dat ik tegen mijn zin tot vertellen gedwongen werd. De eerste maal vroeg mij onze wijk-Dominee – toen wij de eerste maal met verlof in Holland waren – eens te spreken voor mijn oude Jongelings-vereeniging. Ik moest alles doen om mijn weigering te verdedigen en vol te houden, zonder in bijzonderheden te treden, wat ik niet wilde. Toen vroeg hij mij naar het leven in de tangsi, kazerne. Daarvan wist ik toen te weinig. Toen naar het samenleven in het algemeen. Ik heb toen iets van onze pleegdochter verteld en naar aanleiding daarvan van de moeilijkheid, zoo niet onmogelijkheid voor een man om ongetrouwd te leven in Indië, anders dan op de hoofdplaatsen, waar hotels zijn en Hollandsche toestanden zijn ontstaan. Daar heeft zich de Inlandsche wereld leeren aanpassen aan onze zeden en gewoonten, onze gebruiken. Doch evengoed bestaat voor de Inlanders hun zedelijke eisch, dat wij op hun terrein ons zullen aanpassen aan hun gewoonten. In ieder geval hebben zij recht om in hun leven onderling zich naar hun gewoonte te gedragen. Stel u voor, dat een goed Islamiet in eigen omgeving geen saroeng droeg, evengoed als hun vrouwen. En dat een Chineesche evenzoo geen broek droeg – als bovenkleeding – evenals haar man. Haar landge-

nooten zouden haar voor gek houden, maar wij vinden wat hun gewoon en gewoonte is, gek.

Den tweeden keer was ik aan boord op de terugreis naar Indië, in gezelschap van twee jonge Zendelingen en hun vrouwen. Ook toen viel het hun op, dat ik nooit van Indië wilde vertellen. Ook zij dreven mij tot spreken, noemden het tegenover hen een zedelijke verplichting, zwijgen een gewetenszaak. Tenslotte heb ik gesproken, doch ik had hen vooruit gewaarschuwd dat zij het niet zouden begrijpen en mij veroordeelen. Half kreeg ik gelijk. Tenminste een van de Zendelingen en zijn vrouw veroordeelden mij niet. Dat waren de nuchteren. De ander werd beslist vijandig, leek mij een enthousiast, zoo van: "Paulus, waarheen? Ik ga de heid'nen bekeeren". En dan straks geen onderscheid maken tusschen uiterlijk en innerlijk, tusschen Godsdienst, eeredienst, zeden, gewoonten; en dat alles maar onderbrengen bij geloof of ongeloof of bijgeloof. Men moet zich bij zulk een gesprek niet beroepen op Paulus' "den heidenen een heiden worden",²⁸ want men heeft van hem ook al overgenomen wat men lijkt: eenzijdig. Zijn ruime opvatting van het Godsdienstig toelaatbare en ontoelaatbare veroordeelt men evengoed als de Joden van zijn tijd.

Ik beriep mij onder andere op wat een oud-collega van mij was overkomen ergens op Sumatra. Hij ging daarheen voor een Gouvernementsbetrekking, alleen, had zijn gezin achtergelaten. Hij kwam te logeeren in een pasangrahan en kreeg middels den mandoer daarvan een waschvrouw. Die bracht den volgenden avond al zijn schoonegoed terug, keurig netjes, met tusschen alles in geurende bloempjes. Het was – in haar soort – een werkelijk knappe verschijning, een nog jonge vrouw. Toen hij haar naar den prijs vroeg en betalen wilde, ging zij daar niet op in. Na lang wachten en praten werd de mandoer geroepen en hem gevraagd wat dat meisje eigenlijk wilde. De mandoer wist het wel, maar over zulke dingen spreekt een Inlander liever niet. Op het laatst begreep de gelukkige eigenaar van het schoonegoed, dat zij begrepen had dat zij geheel in meneers dienst zou komen. Tableau voor hem, die altijd op de hoofdplaats gezeten had. Dit geval klopte geheel met de adat van onze pleegdochter. Alle gepraat echter voor iemand die niet begrijpen wil, is tevergeefs. Die schoonewasch-vrouw, daar ergens op Sumatra, was zoo boos en gekrenkt, dat zij zich geheel terugtrok. Wat dacht die orang blanda wel van haar, dat zij zich weg zou gooien?

Toen ik het hierover met onzen wijk-Dominee had, keek hij mij eens aan en schudde het hoofd. Ik heb toen geprobeerd met een voorbeeld over onze opvatting van fatsoen duidelijk te maken wat ginder voor fatsoenlijk wordt gehouden.

Het was in de na-oorlogstijd. Ik wist dat bij onzen Dominee een meisje diende, nog voor-nacht-en-dag. Het is een begrip, een opvatting van fatsoen, waarin inmiddels ook al weer sterke verandering is gekomen, maar toch, ik kon en kan mij er nog wel op beroepen. Er zijn nog ouders, die niet zouden willen dan hun dochter ging

dienen in een-dag-dienst en die meisjes zelf ook niet. Zij mogen en willen wel dienen, maar dan voor-dag-en-nacht. Bij wijze van vergelijk is het ginder net zoo.

Een oud verhaal

Wat nu volgt is door mij tijdens mijn verblijf te Maoembi geschreven. Ik had het, evenals het ander, wel uit het geheugen kunnen verhalen, maar wil het toch liever letterlijk overnemen.

“Hunkert naar hetgeen hij zien zal,
Wenscht terug ’t geen hij eens zag”²⁹

Dat moet er dan maar boven, want zonder “hoofd” gaat ook niet, hoewel zeker heel zelden bovenstaande woorden zóó begrepen en gebruikt worden als nu door mij. Maar ter zake.

Naar aanleiding van een paar “brieven” aan U allen, maakte mijn vrouw de opmerking: “Je schrijft nu nooit eens over bekeering, zoals andere Zendelingen of Hulppredikers”. Ik moest het volkomen toegeven en voelde mijn gemis aan ondervinding op dat punt. Misschien hebben mijn vrienden ook reeds dat gebrek gevoeld? Ik kan U zeggen: het heeft mij pijn gedaan, ik heb het betreurd en “gehunkerd” of ik dát hier nog eens “zien” zou. Eindelijk op een morgen komt een mijner Inl. leeraars, Godsdienstonderwijzers, bij mij. Wij spraken over Gemeente en werk. Zoo vroeg ik hem of hij ook iets deed of dacht te doen voor een ploeg losse-arbeiders, zooiets als de hannekemaaiers³⁰ in Holland, die tijdelijk hier in de klappertuinen waren komen werken. Het zijn altijd jongens en mannen van de eilanden ten noorden van de Minahassa: Sangir, Siauw, enz.

Mijn “vriend” gaf dáár geen antwoord op, zooals de luitjes hier prachtig kunnen doen wanneer zij er zooveel als “tusschenezitten”, maar hij vertelde het volgende:

Een poosje geleden zat ik op de voorgalerij te schrijven, toen er een Sangirees of Siauwrees aan den trap kwam en vroeg om mij te spreken. Ik zeg: “kom maar boven, wat is er?” Met dat die jongen boven was, begint hij te huilen, valt bijna voor mij op de knieën en roept maar aldoor: “O meneer, ik ben zoo’n zondaar, ik ben zoo’n zondaar”. Ik schrok ervan, eerst dacht ik dat hij zooiets van gek of idioot was. Ik hield hem vast, keek hem eens goed aan, maar hij zag er toch niet vreemd uit. Ik vroeg hem nog eens: “Maar wat wil je dan?” En daar begon hij weer: “O meneer, ik ben zoo’n zondaar, ik ben zoo’n zondaar”.

29 Gezang 179 vers 2: Ieder woelt hier om verand’ring / en betreurt ze dag aan dag, / hunkert naar hetgeen hij zien zal, / wenscht terug ’t geen hij eens zag.

30 De hannekemaaiers, kiepkerels of poepen (zeventiende-negentiende eeuw) waren seizoenarbeiders uit Duitsland, voornamelijk uit Noordrijn-Westfalen, die in de zomer te voet naar Nederland kwamen om op het land werken.

Met spanning zat ik naar den Inl. leeraar te luisteren. Ik was geroerd, wat moet het benauwd geweest zijn in het hart van dien jongen. Ik keek mijn Penolong eens aan. Hij lachte. Hé? Jawel, hij had er echt schik in: zoo'n gek geval. Hij vervolgde:

Ik wist eerst niet wat met dien jongen te doen. Ik zeg: "Ga zitten", maar hij wou niet. Toen heb ik hem op een stoel neergezet en toen wou hij weer voor mij neervallen en begon hij weer te huilen: "O meneer, ik ben zoo'n zondaar". Ik denk: die heeft vast wat op zijn geweten. Daarom vroeg ik hem: "Heb je gestolen?" Hij schudde van neen. "Heb je een moord gedaan soms?" Ook weer neen. "Heb je ..., maar wat heb je dan gedaan?" En daar begon hij weer van: "ik ben zoo'n zondaar". Ik zeg: "Nu hoor, dat zijn wij immers allemaal. Heb je dan wat uitgevoerd, waarvoor je de kast ingaat?" "Niet?" "Wel, dan moet je ook niet zoo huilen, daar hoef je toch zoo'n drukte niet voor te maken? Kom, kom, wij zijn geen van allen heiligen. Als je maar niets gedaan hebt waar de politie mee te maken heeft? Niet? Dan behoef je toch ook voor niemand bang te zijn". Toen vroeg die jongen weer: "Maar Penolong, wat moet ik dan doen? Want ik voel toch dat ik een groot zondaar ben". Ik vroeg hem toen: "Waar kom je vandaan? Van Siau? Zoo, en waar woon je nu? O, dat dacht ik wel, in het huis naast de rivier, buiten negory. Je bent zeker met nog andere stamgenooten meegekomen om in de klappertuinen te werken? Ja, dat dacht ik wel".

Ik keek mijn Penolong nog eens aan. Hij lachte toch weer zoo vergenoegd en vervolgde:

Dat hielp gelukkig, hij was kalm geworden. Toen vroeg ik hem: "Je bent zeker al gedoopt, hé? Maar geen lidmaat? Nu, kom dan 's Maandags en Donderdags op de catechisatie en 's Zondags in de kerk, dan kun je alles hooren wat je weten moet. Maar dan moet je je niet meer zoo aanstellen. Want, lieve deugd, als wij allemaal eens zoo gingen doen – en wij zijn toch geen van allen zuiver – wat zou het dan een gekke boel worden". Toen was hij weer heelemaal klaar, vroeg permissie en ging weg.

Ik keek onwillekeurig mijn Penolong nog eens aan: Hij lachte zoo glunder over zijn leuke manier, waarop hij dien lastigen jongeman had weg gekregen. Ik was er verstomd van.

Lezer, indien ge de woorden "zonde" en "bekeering" verstaat, dan zult ge wellicht hetzelfde voelen en denken wat mij toen door hart en hoofd ging. Daarom kan ik er verder over zwijgen. Met wien moest ik nu meer medelijden hebben: Met dien Voorganger, dien Herder, of dat verloren schaap?

Ik kon niet lachen, kon niet meer praten en met merkbare spijt dat het grappige van die geschiedenis voor mij verloren was gegaan, nam mijn Penolong afscheid.

Als het hem erom te doen is geweest mij met een kluitje in het riet te sturen, omdat ik op werken onder die hannekemaaiers aandrong, dan had hij het niet beter kunnen

doen: dat hij zóó onder die menschen zou werken, was niet mijn bedoeling. Daarvan was ik voorgoed bekeerd.

Ik kon toen niet meer werken ook, moest er even uit en ging alles eens aan mijn vrouw vertellen, die zoo in mijn schrijven iets over bekeering miste, zooals in dat van andere Zendelingen en Hulppredikers wel stond. Toen zij alles gehoord had, zat zij even stil te denken, keek mij toen aan en vroeg: “Wat heb jij den Penolong daarop gezegd?” “Ik? Wat zou jij gezegd hebben?” Ook zij zweeg. Een poosje later zeide zij: “Wil jij wel gelooven dat het mij spijt dat gehoord te hebben? Én voor dien armen jongen, doch het meest toch om dien ..., ja, je zoudt haast zeggen armen Penolong”.

Ja, het spijt mij ook, mijn eerste en tot nu toe eenige bekeeringsgeschiedenis en dan zóó. Ik wou dat ik het nooit gehoord had.

“Hunkert naar hetgeen hij zien zal,
Wenscht terug ’t geen hij eens zag”.

Nog eens over de Bantickers

Het zou kunnen zijn dat iemand van de Lezers nu het boek over “De Minahassa” van den heer N. Graafland heeft gelezen en in het bijzonder over de Bantickers zich herinnerde of nog eens naging.³¹ Ook ik had het gelezen voordat ik onder hen kwam te werken. Veel moois werd van hen niet gezegd, onder andere ongeveer het volgende:

Om allerlei reden bovengenoemd werden zij gehaat en gevreesd. Zij waren dé vijanden van dien tijd: krijgshaftig en zeer brutaal in het koppensnellen. Niemand had hen dus gaarne dichtbij. Van plaats tot plaats verdreven, vonden zij eindelijk een geschikte vestiging in het N.W., waar weinig of geen bewoners waren.

Ieder kan nu ook begrijpen, dat er van omgang met de andere stammen niet veel kwam, zoodat zij aan de beweging naar het Christendom pas deelnamen, toen reeds heel de Minahassa kon gezegd worden te zijn overgegaan. Ze bleven heidenen en zijn het nog. Jawel, ik weet wel dat zij gedoopt zijn, maar dat is nooit hun eigen wensch geweest, en al geschiedde het in massa, het is nooit van harte gegaan, alleen volgden zij de minder goed begrepen dan bedoelde leiding van hun Hoofd in deze.

31 Zie bibliografie. N. Graafland; 1827-1902; 1849 NZG-zending te Sonder, waar hij in 1852 een kweekschool opende; 1854 zending te Tanawangko, tevens directeur van de kweekschool; 1871 directeur kweekschool te Tanawangko; 1883 adjunct-inspecteur van het Inlands Onderwijs. Coolsma, *Zendingseeuw*, 586-587.

In kleding volgen zij nog de heidensche gewoonte. In hun dagelijksche gebruiken eveneens. Bijna in alles afwijkende van de andere stammen, die voor hen het Christendom hebben aangenomen.³²

Was ik niet eerst te Ratahan geweest dan zou ik op grond van het gelezene zeker minder sympathiek tegenover hen hebben gestaan, toen ik te Maoembi kwam. Nu was dat wat anders. Ook troostte ik mij met de gedachte dat er na het geschrevene weer ongeveer een twintig jaar waren voorbijgegaan.

Naar het uiterlijk vond ik bijna alles veranderd en dat voor een deel nog in het publiek. Later werd ik nog in een huwelijkskwestie te BÉngkol gehaald en toen verweet een Kepala djaga – Inlandsch onder-Hoofd, dus niet de eerste de beste – zijn vrouw dat zij nog tot voor kort haar Bantiksche jakje – dat de borsten maar nauwelijks bedekte – in huis had gedragen. Ik had het nooit gezien.

Wat ik vond als toen nog geldend, was dat zij ondanks alle uiterlijk verschil met twintig jaar geleden, nog heidenen waren. Ook had ik gelezen: “Zij willen zich niet aan het gezag onderwerpen”.³³ Dat is nogal logisch, als men zoolang als zij voor gastvrijheid de slavernij te genieten krijgt. Daarover liep nog een humoristisch staaltje. Toen de Bantikkers zelf het mij vertelden, veroordeelden zij zelf die daad en preezen nu zeer den Controleur die het zoo goed met hen voor had.³⁴ Toch genoten zij, mannen zijnde, van hun kwajongensstreek. Het ging over het volgende:

De toenmalige Controleur van Menado, waaronder geheel Bantik staat, was er op uit de menschen onder zijn bestuur vooruit te brengen. Ik vond als blijk daarvan onder andere in twee aan elkander grenzende rsorten overal langs den weg pinang-boomen geplant. Of het zóó vooruitziend was gedaan om later natuurlijke telegraaf- en telefoondraden aan te spannen, weet ik niet, doch het maakte zoo dien indruk. Toch behoefde dat de bedoeling niet te zijn, het was een aardig gezicht, dus verhoogde het schoone van de wegen. Ook was het nuttig voor eigen gebruik en als handelsartikel, want nu vonden de menschen overal langs den weg de pinangnoot maar voor het grijpen, als zij een pruimpje wilden maken. Zij hielden dus het geld daarvoor in hun eigen zak en op den duur behoefden zoo ook geen pinangnoten meer ingevoerd te worden, doch konden uitgevoerd worden.

32 Graafland, *De Minahassa*, II, 359-375.

33 Graafland, *De Minahassa*, II, 363.

34 Dat was waarschijnlijk de controleur J.P. Swaab. Graafland, *De Minahassa*, I, 93-94, 108; II, 305-315, deelt mee dat eind jaren zeventig der negentiende eeuw Batavia vier controleurs naar de Minahassa zond, ter vervanging van de aanwezige vier, om een andere werkwijze te introduceren bij het aanleggen van wegen en het planten van koffie. Dat waren J.P. Swaab in de afdeling Menado, B.L. Repelius in Tondano, E.J. Jellesma in Amoerang en H. Haga in Kema. Het aanleggen en verbeteren van wegen is goed gelukt, al kostte dat Haga het leven (1879) daar hij de rechten der burgers aantastte; de pogingen om de koffiecultuur nieuw leven in te blazen zijn echter mislukt.

Bij de Bantikkers wilde de Controleur het ook probeeren met koffie. Nu is er over de koffiecultuur in de Minahassa al heel wat te doen geweest en heel wat geschreven. In het Ratahansche had ik nog prachtige koffietuinen gezien, toen verwilderd en verlaten. Het is al meer bejammerd, dat die dwangcultuur niet langzamerhand is omgezet in een vrijwillige.³⁵ De organisatie was schitterend, daar had niet plotseling een einde aan behoeven gemaakt te worden: als men slechts geleidelijk de prijzen verhoogd had tot den marktprijs bereikt was, had alles in stand gehouden kunnen worden en was het een uitstekende bron van welvaart geworden. In 1910 werd uit die verwilderde tuinen koffie geplukt, die nog ruw f 30.- tot f 40.- de pikoel opbracht. Ook voor eigen gebruik had het de ingevoerde vunzige thee blijvend kunnen vervangen.

In alles miste ik toen al de continuïteit: wat de een met veel moeite had opgebouwd, brak de ander weer plotseling af of liet het verwaarloozen. Ook in deze zaak zou wat meer eerbied voor het geworden en bestaande mijns inziens vruchtbaarder, beter zijn. Naam is er niet mede te maken, dan misschien een slechte.

Het is op die manier te begrijpen dat de Bantikkers niet zoo happig op die koffieaanplant aanvielen.

De Controleur begon met bibit, zaad, dus koffieboonen te verstrekken. Nu zijn de Bantikkers, hoe onwillig in vele opzichten, over het algemeen niet zoo dat zij hét sieraad van den Inlander – beleefdheid – missen, zooals ik een Volk op de Oostereilanden vond,³⁶ dat kortweg “tida’ maoe”, “ik wil of doe dat niet” zeide. Daar had men wél de gelijkenis van de twee zoons kunnen brengen over het doen van den wil des vaders. Overal elders neemt men het op voor den eersten zoon, die zegt “Jawel”, maar niet gaat, want die is beleefd, voor hen de hoogste deugd – nu, voor mij ook, wat den Inlander betreft, natuurlijk geen kruipen.

De koffieboonen werden middels de Hoofden aan de bevolking uitgereikt én die werden, hier en daar, ook werkelijk geplant. Daarna echter weer uitgegraven en in de koffiepote verwerkt en genoten.

Geheel onkundig zal de Controleur hiervan wel niet gebleven zijn. In ieder geval liet hij voor den tweeden keer koffieplantjes uitreiken. Die werden – natuurlijk weer onder toezicht – overal in den grond gestoken. Tot zoover ging het goed, doch zij werden niet onderhouden, dus verdorden of verstikten ze. Ook dat was mis.

35 Bedoeld is het cultuurstelsel, dat vanaf 1831 tot omstreeks 1870 in de Minahassa bestaan heeft. De bevolking werd verplicht koffie te telen en tegen vastgestelde, lage prijzen aan het gouvernement te leveren. Na 1870 werd dit systeem verlaten, waarna de tuinen verwaarloosd werden. De bevolking kon voor de landbouw onontgonnen gronden in erfpacht krijgen. Doch in de praktijk waren het Europeanen en Chinezen die sedertdien grote stukken grond in gebruik namen en vervolgens de teelt en export van landbouwproducten (koffie, tabak) domineerden. Een voorbeeld was de grote cultuuronderneming Tanau (Tanaw), tussen Tanawangko en Menado. Graafland, *De Minahassa*, I, 94, 197-198.

36 Waarschijnlijk een verwijzing van Duyverman naar zijn verblijf te Saumlaki (Tanimbar).

Toen probeerde de Controleur het nogmaals met plantjes, doch gaf tevens het streng bevel ze te begieten.

Ook hieraan hield zich de Bantikker en begoot ze ... met heet water. Er is zoodoende noot iets van terechtgekomen. Wel jammer, want op Tanau in het Bantiksche was een schitterende koffie-onderneming. Men scheldt wel eens op de ondernemingen, maar het is de schuld van de menschen zelf. Maar daarover liever later meer en afzonderlijk.³⁷

Naar Taratara

De malaria nam bij mijn vrouw hand over hand toe en zonder weer een overplaatsing zou zij het – menschelijkerwijs gesproken – hebben afgelegd. Ieder had gedaan voor haar wat maar even mogelijk was. De Dokter kwam geregeld van Menado naar Maoembi en dat zoo goed of bijna geheel belangeloos. Weken heeft mijn vrouw geleefd op zware Bourgogne van onzen Predikant-Voorzitter en lekkere hapjes, die de vrouw van den Dokter medebracht.

Het mocht niet baten en eindelijk kwam er een telegrafische spoedoverplaatsing naar Taratara. Mijn collega aldaar was wel zoo vriendelijk met mij te ruilen. Ik heb gelukkig nooit den indruk gekregen dat hem dit speet. Hij was nog ongetrouwd en kon dus beter dicht bij de hoofdplaats zitten.

Op onze reis per bendi daarheen zijn wij een nacht overgebleven te Pinéléng. Wij logeerden bij den Inl. leeraar en daar ondervond ik weer iets voor mij geheel nieuws. Men doet wel eens voorkomen alsof ongetrouwde krachten in Kerk en Zending meer waard zouden zijn voor het werk dan getrouwden. Het is maar hoe men het beschouwt. Huischelijk wordt dan gemeend dat hij zich geheel aan het werk kan geven. Dat heb ik met twee mijner collega's wel anders gezien. Ik heb mij met de keuken nooit behoeven te bemoeien en hoeveel vergt dat niet van een vrouw in ons werk, met zulke gebrekkige hulp. Hoeveel kon mijn vrouw ook doen voor de obatkamer en zieken als ik er niet was. Wat heeft zij – ook zwak of ziek zijnde – niet een handwerkles gegeven en zelfs te Moeambi heel lang 's morgens iederen dag het dochttertje van een Hoofd lesgegeven in allerlei, tot ontwikkeling en opvoeding. Van hoeveel, soms stuntelige meisjes als anak piara degelijke huisvrouwen gemaakt. Wat daar tegenover staat weet ik niet. Ook ik zelf ben ruim een jaar in het werk geweest zonder gezin, doch ik miste veel, zoo niet alles wat het leven levenswaard maakt. Voor het vrouwelijke deel onzer gemeenten zijn of doen wij niets, dat kan en mag daar niet.

Dat bleek nu ook weer – en mij té sterk – bij onzen goeden, ouden Penolong en zijn vrouw te Pinéléng. In één avond en nacht kwam mijn vrouw met de Njora meer in aanraking dan ik in anderhalf jaar. Ook toen pas hoorde ik van hun twee volwassen dochters en durfde ik er op te staan om, in tegenwoordigheid van mijn vrouw, kennis met ze te maken. Heerlijke ontdekking en vlelend voor een man. Dat was nu toch fatsoen op het onbeleeft af. Men vergelijkte daar het fatsoen van de doch-

37 Vgl. Graafland, *De Minahassa*, II, 367-368.

teren des Hollanders eens mede. Doch zouden wij dat willen ruilen voor zoo'n ingetogenheid?

Wij vertrokken uitgerust 's morgens zoo vroeg mogelijk, hadden misschien de zwaarste klim in de Minahassa voor ons. De Inl. leeraar van Pinéléng hielp ons een heel eind van den weg met zijn paard en bendi.

Wij hadden de nieuwe nederzetting van de oude negory Lota verlaten en passeerden die verlaten plaats. Wat een verschil. De oude negory stond bekend als een roovershol. Ieder die passeerde moest daar vroeger afgepersten tol betalen. Roda's werden doodgewoon aangehouden en onderzocht, wat naar de gading der lui van Lota was, werd gehouden. En nu zijn diezelfde menschen te Pinéléng toonbeelden van ingetogenheid. Een voorbeeld, een oase. Die verplaatsing heeft noodgedwongen van hoogerhand plaatsgehad. De menschen mochten van den grooten weg af, onder nadere goedkeuring van het Bestuur, zelf een nieuwe woonplaats uitzoeken en stichten, werden daarbij zelfs geholpen. Daarom heet hun nieuwe negory dan ook Pinéléng: uitgezocht. Nu, het was er dan ook werkelijk uitgezocht. En dan hoort men nog: "Wat doen wij in Indië?" Vooral Zendingsmenschen wordt dat veroordeelend toegevoegd. "Laat die onschuldige natuurmenschen toch in hun rust en vrede". Och, ons zouden zij niets gedaan hebben, doch elkander? Onderling? Wij gingen dien ochtend tot Koeranga. Daar was de Kweekschool voor Inlandsche Onderwijzers en Gemeente-voorgangers. De Directeur en zijn vrouw – wij onthouden ons van namen noemen³⁸ – zijn niet alleen waard om genoemd te worden voor wat zij voor die school geweest zijn, waarmede zij ons werk zoo heerlijk steunden, doch wat zij buitendien voor ons – in het bijzonder – en voor zoovele anderen geweest zijn, zullen zij nooit willen toegeven maar wij nooit vergeten.

Na een verrukkelijke rust en verkwikking van de echt ouderwetse, gulle gastvrijheid gingen wij naar Taratara. Van Woloan af, dat behoorde tot mijn nieuwe ressort, werden wij begeleid door den Hoekoem toea – het negoryhoofd – den Inl. leeraar en nog vele anderen. Uit beleefdheid laten zij ons altijd voorop rijden. Dat is nu wel mooi, doch heeft zijn bezwaren en gevaren. Het was een voor mij vrijwel onbekenden weg, met een korte doch zeer zware helling. Toen is het geweest, dat ik voor altijd een schrik voor dien weg gekregen heb. Mijn vrouw zat naast mij in de bendi, ik stuurde. De bendi was nogal zwaar, zoodat heel langzaam rijden bijna onmogelijk was. Trouwens, dan willen de paarden wél draven. Opeens een draai in den weg, te scherp en pas op het randje van den afgrond kon ik paard en bendi stilhouden. Gelukkig was er dadelijk hulp en liep alles nog met een sisser af. Ik trilde maar zei niets. Het was de laatste draai geweest en na ook de laatste helling reden wij over een vlakken weg, door de sawa's, de lage brug over Taratara binnen. Ons goed – een dag vooruit gezonden – was al geborgen, zoodat ons huis, door vele rappe handen geholpen, al spoedig bewoonbaar was. Dien avond hebben wij dadelijk bij onzen – nieuwen – ouden Penolong gezeten, maakten wij kennis met twee bijzondere menschen.

Twee bijzondere mensen

Dat waren waarlijk de toenmalige Inl. leeraar van Taratara en zijn vrouw. Geheel nieuw was de kennismaking niet. Mijn vrouw had bij onze voorgangers al tweemaal gelogeed: tijdens de Conferentie van Hulppredikers in 1909 en twee jaren daarna voor herstel van gezondheid vanuit Maoembi. Toen heb ik daar ook vier dagen doorgebracht en den Penolong en Njora een keer gezien. Het huis en de omgeving waren mij dus niet geheel vreemd en mijn vrouw al heel eigen. Ook een paar van de gemeenten had ik waargenomen, grenzende aan het ressort Maoembi, toen onze goede vrienden waren overgeplaatst.³⁹

De Penolong en zijn vrouw waren echt goede mensen, waar men zich erg gewoon mee voelde. Met hem zijn wij het meeste in aanraking geweest, omdat de Njora al gauw ziek geworden is, sukkelende bleef en gestorven is. Wij hebben haar nooit in haar goede dagen, in haar kracht gekend. Toen wij kwamen was zij al niet meer wat zij geweest was, een forsche, sterke vrouw. Als ik aan die twee denk, komt mij altijd het beeld van een grooten en zwaren boom voor den geest, dat is zij; en daaronder een andere, die nooit recht uitgegroeid, nooit tot zijn vollen wasdom gekomen was, dat was hij. Daarmede wil ik niets ten nadeele van haar zeggen, doch het huwelijk had als het ware geen voldoende ruimte gelaten voor twee en zij was hem boven het hoofd gewassen. Ik weet niet of er ooit iets tusschen die twee geweest is, doch indien wel dan is hij altijd de minste geweest.

Het was daar voor het eerst, dat ik hoorde van een vrouw met kracht om te genezen in zich. Algemeen stond zij daarvoor bekend. Als iemand iets had, ging die naar haar toe en slechts door wrijven of masseeren kon zij de menschen – meestal – geneezen. Of dat niet ten koste van zichzelf is geweest? Voor mij is daar geen twijfel aan. Het plotselinge verval van haar lichaam en krachten schreef ik, voor mij, daaraan toe. Want eigenlijk ziek is zij nooit geweest. Langzaam, maar als het ware zichtbaar, ging zij achteruit. Tenslotte werd zij blind en gingen haar eertijds genezing brengende vingers zweren. Ik voel dat dit einde gemakkelijk gebruikt kan worden om als een soort straf of oordeel te worden voorgesteld. Ik kende haar daarvoor te weinig, houd er ook niet van hierover op die manier een oordeel te vellen en zou het ook niet durven, omdat ik haar dochter goed heb gekend en geholpen en die was de goedheid zelf, ook in het helpen van zieken, met masseeren. Die had zichzelf totaal opgeofferd daaraan, als wij het niet hadden tegengehouden. De oude Njora sprak vloeiend de Volkstaal en was de ziel en de kracht van de Zondag-namiddag vergaderingen in de kampoeng. Daar herhaalde en vertaalde zij met en voor de ouderen de Maleische preek van 's morgens in de landstaal. Ja, zij was een kracht in de gemeente, openlijk, duidelijk. Ook haar man was een kracht, doch meer een stille kracht. Hoewel, later durfde hij een stuk bestaan, zoo openlijk, zoo duidelijk, zoo sterk als ik het van dat kleine, gebogen, gedrukte mannetje niet verwacht had.

39 Het betreft hier J.G. de Haan. Zie bijlagen I en II.

Wat was hij altijd bescheiden. Hoe hield hij zich op den achtergrond, wat wist hij zich weg te cijferen. Totdat het er om ging: geestelijk, op taalgebied. Dan stond hij zijn man, doch drong zich nooit op. Wat konden dan zijn kleine oogjes lachen, want hij had een fijne geest en humor.

Hij heeft mij veel geleerd, niet alleen op taalgebied. Hij leerde mij in het preeken Wij en Ons zeggen, waar ik – met velen – de slechte, onbeleefde gewoonte had om Ik en Gij te zeggen. Niet dat hij expres leerde of aanmerkingen maakte. Hij deed dat door zijn goed voorbeeld, voor het andere was hij te bescheiden. Hij was een Christen, ik zou haast zeggen, in alles. Ik kan mij tenminste niet herinneren wanneer hij het niet was, niet zoo deed. Toch bleef hij een echte zoon van het Land. Dat hij dat was en bleef, heb ik eenmaal duidelijk ondervonden. Hoewel het toen bijna tot mijn schade en schande was, heb ik het hem niet kwalijk genomen. Ook toen was hij leuk.

Dat ik in mijn oordeel niet alleen sta of stond, bleek mij eens op een Conferentie van Hulppredikers te Menado. Ik – misschien wij allemaal, min of meer – hield van den toen nog levenden heer Graafland⁴⁰ om zijn rondheid. Dat wil niet zeggen dat wij het altijd met elkander eens waren. Misschien wij meer met hem dan hij met ons. Hij de oude, misschien toen al oudste Hulpprediker in de Minahassa, en wij de jongere of misschien jongste. Hij, soms ruwe bolster, blanke pit, zei de dingen wel eens heel scherp. Zoo ook toen: zijn oordeel over de ambtsdragers was niet malsch: niet een zou een echt, geestelijk Christen zijn. Ik was smartelijk getroffen, om allerlei reden hier niet te noemen. Maar toen ik zei: “U vergist zich”. “Hé?” “Ja, de Inlandsch-Leeraar van Taratara”, schoot hij in een gullen, dankbaren lach en zei: “Je hebt gelijk, dát is een Christen”.

Iets onverklaarbaars

Wij konden dus goed met elkander overweg, want ik geloof wel dat – het ook hier weer – wederkeerig en wederkeerend was. Gelukkig – natuurlijk zou ik haast zeggen – was hij het niet altijd met mij eens, doch onze wrijving van gedachte verscherpte alleen, was nooit schrijnend. Hij, met meer dan dertig jaren dienst, groot en oud geworden met en in één systeem, kon zich moeilijk een andere houding indenken of goedkeuren. Voor mij werden toen al hoe langer hoe meer duidelijk de fouten door mij en anderen – te goeder trouw – in ons werk gemaakt. Het was dan ook dikwijls heel pijnlijk om daarover te spreken. Ik geloof dat ook zijn aangeboren of aangewende voorzichtigheid hem vanzelf ertoe bracht eerst de kat eens uit den boom te kijken. Maar hij was pintar en levendig en levend en soepel en jong genoeg om mij te volgen, zij het eerst schoorvoetend.

Het mooiste van hem is dat hij zijn roem niet heeft overleefd, als die van Maoembi. Hij is gedecoreerd en gepensioeneerd en was en bleef toch onze goede oude Penolong. Langzamerhand leerden wij elkander begrijpen of tenminste hij mij en

40 E.W.G. Graafland. Zie bijlagen I en II.

werd hij vertrouwelijk. Zoo zaten wij eens te Ranotongkor, zijn bijgemeente, in het huis van den ouden Goeroe daar te praten. Hij vertelde mij toen het volgende:

Op een keer zat hij, als wij toen, op dezelfde voorgalerij met denzelfden Goeroe te praten. Het was tegen den avond, hij was klaar met zijn gemeentewerk en zou naar huis gaan. Zijn bendi was al klaar, hij nam afscheid en wilde juist gaan, toen hij opeens begon te niezen. Nu, dat kon hij: “Hatischa, hatscha”.

Nu moet men weten, dat dit een zeer slecht voortteeken is bij het vertrek. De Goeroe zei dan ook heel leuk: “Ga nog even zitten, Bapa, en maak een versch pruijpje”. Maar onze Penolong, die zulke dingen sterk veroordeelde, zei ook nu: “Scheid nu uit met je gekheid, zulke bijgeloovigheden moeten wij boven staan”. De Goeroe antwoordde lachend: “Kom, kom, neem het niet zoo hoog op. Je kunt nooit weten. En ik zeg toch geen kwaad? Ga nu zitten en neem een pruijpje”. Ook de Njora mengde zich erin, want ieder hield van onzen Penolong, doch wat zij ook zeiden of deden, hij nam afscheid en vertrok. Hij was wel geen held in den gewonen zin van het woord, doch kon wel erg heldhaftig zijn: hij ging.

Alles ging goed, totdat hij halverwege was. Daar is een diepe insnijding, waar een rivier door loopt. Daarover ligt een brug, maar zóó diep dat men altijd moeite had de eene helling goed af en de andere goed op te komen. Het heet daar dan ook: de vizjel.

Gelukkig kwam onze Penolong goed de eene hoogte af, de brug over en zette zijn paard wat aan om tegen de steilte op te klimmen, toen er opeens een nachtuil uit de struiken naast den weg kwam schieten en met een echt schrikbarend, verschrikkend “Pioew” langs den kop van het paard streek.⁴¹ Het beest schrok, steigerde, liep terug. Maar wat er verder gebeurde wist de Penolong niet. Toen hij tot bewustzijn kwam, lag hij op den weg. Zijn paard liep te grazen, tuig en bendi gebroken.

Met moeite is hij dien avond thuisgekomen. Hoe? Dat wist hij eigenlijk zelf niet goed. Doch toen hij voor dienstwerk weer te Ranotongkor kwam, ontving hem de Goeroe met een: “Nu, wat heb ik je gezegd? Was dien avond maar niet zoo eigenwijs geweest, dan was je dat ongeluk niet overkomen”. Dat had en heeft de Penolong altijd heftig bestreden, deed hij toen in mijn tegenwoordigheid nog. De oude argumenten voor en tegen werden weer alle geprobeerd: “Maar als je nu eens dit?” “Ja, maar”. “Doch als je nu eens dat?” En wij kwamen niet verder, ook dien dag niet. De Penolong hield zijn ongeloof in die bijgeloovigheden vol, doch de Goeroe bleef voorzichtig en bleef bij zijn: “Je kunt toch nooit weten Daar had je nu”. Zoo bleef ook dit geval weer voor mij onverklaarbaar.

De “dondereik” van Taratara

41 De nachtuil werd ook wel *boeroeng swangi* genoemd (*boeroeng* = vogel). Oorspronkelijk waren de *swangi* tovenaars en gifmengers, te vergelijken met Europese heksen. In de negentiende eeuw verschoof de betekenis van een door een boze geest bezeten mens naar de gevreesde geest zelf, bijvoorbeeld die van een overleden kraamvrouw (*pontianak, putiana*). De schreeuw van een uil was het bewijs van de nabijheid van een *swangi*.

Welk een geestkracht er in onzen Penolong school, ben ik pas te weten gekomen toen hij een waringin op zijn grond heeft laten omhakken. Ieder, die een weinig met Indië bekend is, weet dat en hoe en waarom de waringin ontzien en vereerd wordt. Daarom dan ook dat ik hem vergelijk met den “dondereik” van Geismar.⁴² Geen enkel voorbeeld gaat ooit geheel op, zoo ook hier. De waringin is niet aan den dondergod gewijd, doch heet wel de woonplaats te zijn van geesten. Nu werd of wordt die boom in de Minahassa niet zóó vereerd als op Java bijvoorbeeld, maar gevreesd is hij toch.

Had de Penolong met mij over zijn plan gesproken, dan zou ik hem stellig en zeker het omhakken hebben afgeraden. Dat deed ik ook te Talawaan-Bantik, waar de Hoekoem toea hetzelfde wilde doen. Toen hij mij overtuigde van de noodzakelijkheid, wegens wegverbreding, heb ik – evenals Bonifatius – verzocht het hout aan te willen wenden voor het nieuwe kerk-schoolgebouw. De boom is omgehakt, doch het hout deugt niet voor dat doel. Daar had het gelukkig geen treurige gevolgen of nasleep.

Op grond waarvan ik het den Penolong zou hebben afgeraden? Op godsdienstigen grond, want er bestaat op dat gebied al genoeg na-aperij, én omdat ik er dan God verzoeken in zie. Ook had ik er in dit speciale geval een speciale reden voor. Ik was al dikwijls genoeg op de Onderneming Tanau geweest, had daar de aanplanting en al het andere gezien, ook den plattengrond. Toen was het mij opgevallen, dat daarop telkens cirkels voorkwamen, dus vroeg ik naar de reden daarvan. Die was, dat binnen die kringen van vijftig meter ongeveer niet gekapt mocht worden, want daar waren bronnen. En nu zou, was de tuin van den Penolong een onderneming geweest, die waringin zeker onder het kapverbod zijn gevallen. Het een met het ander zou ik zeker den Penolong hebben voorgehouden, dan had hij verder maar moeten weten wat te doen. Misschien heeft hij er daarom opzettelijk niet met mij over gesproken.

Op een morgen was het bijzonder rumoerig in het straatje of wegje naast ons huis. Dat was de naaste weg naar het huis van den Penolong: recht toe, recht aan. Daar was ook de pantjaran, bron met bad- en waschplaats. Daarboven stond, op een kleinen heuvel, de bewuste waringin. Tegen den avond was de onrust zoo groot, zoo opvallend, dat ik er het mijne van wilde hebben. Drommen van menschen stonden angstig toe te zien: de waringin, een reuze-boom, stond op omvallen en men verwachtte vast en zeker een ongeluk. Nu is boomen rooien al gevaarlijk genoeg op zichzelf, doch hier gold het een geestenboom.

Eindelijk viel de boom en ... er gebeurde niets bijzonders.

Ik ben er niet naartoe gegaan, wilde geen opzien baren, geen meerder effect aan de zaak geven, niet laten blijken dat ook ik het iets bijzonders vond. Maar ik zie voor

42 De Dondereik of de Eik van Thor was een oude eik bij het dorp Geismar in Hessen. Deze is door Bonifatius (ca. 675-754; 732 aartsbisschop van Duitsland) omgehakt. Het hout van de eik gebruikte Bonifatius voor de bouw van een kleine kapel, die hij wijdde aan Petrus. Hiermee was de eerste christelijke kerk in Hessen een feit.

mij het glunderende gezicht van dien kleinen, grooten man, toen daar die reus lag geveld. Wat een overwinning!

Hij moet toen nog meer geglommen hebben dan toen hij bij mij kwam en ik hem vroeg waarom hij dien mooien boom had laten kappen. Volgens hem stond die boom in den weg. Nu ja, hoeveel? Op den rand van het ravijn. Dan was hij weer echt Minahasser. Ik sprak de hoop uit, dat het geen slechte gevolgen hoe dan ook zou hebben, want dat wat er ook gebeurde, dit aan den waringin zou geweten worden.

Nu heb ik niet de gave van geestelijk vooruitzien, zooals mijn moeder vaak had, haar voorgevoelens heb ik wel geërfd. Niet dat ik daarbij of daarop leef. Het komt vanzelf en dan uit ik het. Hier ook had ik goed geraden: onze Penolong werd kort daarop ziek en zieker en zoo zwak, dat hij met verslaptten wijn met zoutzuur en suiker vermengd moest gevoerd worden en – misschien? – zoo het leven hield. Het ziektebeeld vertoonde zich aan mij als een heel hevige doch ook heel gewone aanval van malaria, doch “de menschen” zagen daar wel degelijk de hand in van de verdreven en verstoorden geesten. Ik geloof dat dit ons werk jaren achteruit gezet heeft.

Over den preektrant van onzen Penolong

Onze oude Penolong te Taratara was een echt geestelijk man, dat bleek ook wel uit of in zijn preeken. Niet dat hij een redenaar was in den zin dien wij eraan hechten. Wat dit laatste betreft had hij verre zijn meerderen. Hij was ook uiterst gevoelig. Hoe dikwijls heb ik hem onder mijn gehoor zien zitten en wegduiken, wegzakken, wegkrimpen, wegschropelen. Hij werd dan hoe langer zoo kleiner. Dan had hij zichtbaar pijn. Maar als dan “na den storm het ruischen van een zachte koelte kwam”,⁴³ dan leefde hij weer langzaam op, dan groeide hij zichtbaar, was het alsof hij ging staan. Zelf was hij nooit hard, wel soms scherp maar dan als een goed scheermes.

Mijn vrouw herinnert zich nog altijd van hem een preek over het snoeien van den wijngaard: “Opdat die te meer vrucht drage”.⁴⁴ Dat was na een buitengewone kindersterfte. Ik was toen op dienstreis, daarom heb ik die preek niet zelf gehoord. Wel een andere, waarover ik eens het volgende schreef:

“Een moeilijke tekst ... verklaard?”

Het was ons al spoedig opgevallen dat ieder huisgezin hier een eigen huis heeft met erf en tuinen, natuurlijk naar verhouding groot of klein. Maar wat ons ook al gauw duidelijk was: de meeste huizen zijn niet af, niet klaar, en die klaar zijn blijven dan nog vaak leeg. Hoe komt dat? Er zijn allerlei redenen voor. Om echter niet te diep te gaan noemen wij er de meest voor de hand liggende van: het leven in de tuinen en tuinhutjes en in de keuken. Er is namelijk achter ieder huis en los daarvan tegen

43 Misschien naar I Kon. 19: 12: En na het vuur het suizen van een zachte koelte.

44 Joh. 15: 2.

brandgevaar een soort schuurtje, dapoer, keuken. Daarin brengt men hier bij voorkeur zijn tijd van rust, ontspanning en slapen door.

Wij gingen eens ergens een bruid gelukwensen zonder vooraf kennis te geven. Het was in de bruidsdagen, zij was van ouden adel hier, welgesteld, rijke ouders en trouwde met een Hollander van goeden huize. Ik durf den naam zelfs niet te noemen. Wij gingen dus op een geschikt uur – hét uur hier, waarop men bij gelijken altijd komen kan – om de bruid geluk te wenschen. Doch wat schrik voor haar en onszelf: daar kwam zij uit de dapoer, rookhok, en hoe?

Wij hadden van zoo'n eerste familie toch wat anders verwacht, doch niemand hier was verwonderd over zoo'n ontvangst, die gewoonte van in de dapoer leven.

Men heeft hier ieder een eigen huis, maar ...

Eens werd mij een aardig gebruik verteld. Ik vertel graag en hoor graag vertellen. Dat gebruik is zeer oud en vast, zelfs volgens den ouden godsdienst hier:

In ieder huis, hoe leeg ook, is altijd een kist of iets dergelijks te vinden als bewaarplaats van padi, ongebolsterde rijst. Waarvoor? Voor gebruik natuurlijk? Mis hoor, alleen om te bewaren. Den achtergrond van deze "atoeran", gewoonte, gaan wij maar niet behandelen, genoeg is het nú te weten dát het zoo is, en algemeen.

Bijgeloovigheid speelt hier nog een groote rol: vroeger werd die rijst bewaard voor godsdienstig gebruik en men zou nooit genoodzaakt zijn te zeggen: "Mijn rijst is op". De rijst is dus in huis, maar men eet liever Turksche tarwe, miloe, dan aan die rijst te komen, ervan te gebruiken. Eerst bij heel hoogen nood of bij ziekte of bij een soort offerfeest zal men, na de noodige formaliteiten, van die rijst gebruik maken.

Er is dus rijst in huis, maar ...

Wij zitten dat wetende onder het gehoor van onzen Inlandsch-leeraar: Gebed, gezang en de tekst: "II Corinthe 13: 5a, b. Onderzoekt uzelve of gij in het geloof zijt, beproeft uzelve ... dat Jezus Christus in u is?"⁴⁵ Ik zette mij klaar om te luisteren: hoe kon hij nu zoo'n tekst nemen, zoo zwaar, voor deze kinderlijke menschen?

Hij begon:

Als wij hier aan iemand vragen: 'heb je een huis?' dan zal ieder antwoorden: 'ja zeker, een eigen huis, een groot huis, een mooi, een ruim, een sterk, oud, degelijk, nieuw ... een ieder zijn eigen huis'. En als ik nu vraag: 'Heb je ook een geloof?' dan zullen alle menschen hier mij moeten en kunnen antwoorden: 'Ja zeker, en wat een groot geloof, een mooi, een ruim, een krachtig, oud, degelijk of nieuw ... een ieder zijn eigen geloof'. Maar als ik nu vraag: 'Ben je, blijf je, verblijf je ook in dat eigen, groote, mooie, prettige huis? Staat dat niet leeg? Ben je er zelf wel eens in?' dan moeten de meesten zeggen: 'Wij onderhouden het, met veel moeite – daarom zijn er velen, die het maar niet onderhouden, zij

45 Onderzoekt uzelf, of gij in het geloof zijt, beproeft uzelf. Of kent gij uzelf niet, dat Jezus Christus in u is?

gebruiken het niet – wij hebben een huis, maar blijven, verblijven in de dapoer, keuken, werkschuur’.

Ieder van ons heeft geloof, een eigen, groot, goed geloof. En dan is de vraag: ‘Ben je, blijf, verblijf je ook in dat geloof? Staat het niet leeg? Ben je er wel eens in, behalve dan op bijzondere gelegenheden?’ dan zijn er mensen die antwoorden: ‘Wij onderhouden het en ach wat een moeite.’ Daarom zijn er velen, die het maar laten staan, ze hebben er niets aan. Ze gebruiken het niet. Ach ja, geloof heeft ieder, maar blijven, verblijven, leven wij erin? Den meesten tijd van ons leven brengen wij door in onze dapoer, temidden van rook en smook, de werkschuur van ons leven. ‘Onderzoekt uzelve of gij in het geloof zijt?’ En zoo ook met een ander oud-gebruik van ons. Vraag eens aan ieder hier – de menschen eten nu al miloe, teken van gebrek – vraag eens aan uzelve: ‘Heb ik ook rijst in huis? Is er niet nog in mijn bezit een bewaarplaats met rijst, vol misschien?’ dan zal ieder moeten antwoorden: ‘Er is ... Er is genoeg.’ Maar vraag je verder: ‘Leef je ook van die rijst? Gebruik je het?’ dan zal ieder zeggen: ‘Neen, we bewaren het wel, en goed, ook tegen ratten en muizen.’ Waarom niet?

Er is dus rijst, maar men leeft er niet van. Men eet liever miloe.

Nog eens vragen wij: ‘Heb je geloof?’ en dan zegt ieder: ‘Ja, er is, er is genoeg.’ ‘Maar leeft ge er ook van, gebruikt gij het?’ dan zegt bijna ieder: ‘Neen, kom daar niet aan, hoe spreek je erover? Dat is voor bijzondere gelegenheden.’ Er is dus geloof, maar men leeft er niet van, doch van en in bijgeloof. Nogmaals: ‘Onderzoekt uzelve of gij in het geloof zijt?’ en verder: ‘Beproeft uzelve ...’

Dat was nog zoo kwaad niet gezegd voor iemand wiens ouders of grootouders heidenen waren. Neen zeker niet. De rest ben ik kwijtgeraakt. Ik was te veel aan het denken gegaan en het was ook niet naar verhouding. Doch die tekst zal ik nooit vergeten:

“Onderzoekt uzelve of gij in het geloof zijt”. Ons huis.
 “Beproeft uzelve ..., dat Jezus Christus in u is?” Ons brood.

Het ressort Taratara

Gelukkig stond ik voor dit ressort, toen ik er kwam, niet zoo vreemd als toen voor Maoembi. Ik had met mijn vrouw vier dagen bij een vorigen hulpprediker geloogd en veel van hem gehoord en geleerd.⁴⁶ Jammer, dat hij zijn uiterlijk voor velen niet mee had. Wat kon hij donker kijken. Ook zijn optreden, spreken en doen schrikten menigeen af. “Men” kende hem niet en gewaardeerd is hij nooit genoeg. Hij was arbeidzaam, punctueel, precies tot in het kleinste. Misschien vergde hij te veel van zichzelf en daarom ook – naar hun zin – van anderen. Hij was een man

naar mijn hart: orde, alles op zijn tijd en alles op zijn plaats. Waar hij al niet verstand van had ... Hij nam mij in dien korten tijd nog mee naar een paar gemeenten, want in allebei was hij bezig met kerkbouw. Te Kajawoe met een geheel nieuwe en te Woloan met een nieuw stuk erachter. Daar had ik mij nog niet aan gewaagd, dat was bij mij nog niet voorgekomen. Daarom keek en luisterde ik zooveel mogelijk. Ook daar zou ik zeker voor komen te staan. Het behoorde bij ons werk. Hij had er veel moeite mee. Men wilde dikwijls niet wat hij wilde. Ook te Taratara zelf stond een nieuwe kerk, door hem ontworpen en gebouwd, doch met materiaal dat al onder zijn voorganger was verzameld. Daardoor was het geheel wat laag. Hoe zij hem daarbij geplaagd hadden, hoorde ik later nader. Men had zelfs – buiten zijn weten – kans gezien een hond te slachten en als offer onder den hoeksteen in het Zuidwesten te leggen. Te Kajawoe had hij er nogal schik van. Het is dan ook een lief kerkje geworden: ruim en hoog en sierlijk. Toch heeft men hem ook daar bedrogen, want in mijn tijd moesten de ramen vernieuwd worden. Door het kromtrekken sprongen de ruiten herhaaldelijk. Ook dat hij een zuinig beheer voerde over gemeente- en schoolgelden legde men in zijn nadeel uit. Gierig was hij in geen geval, dat hebben wij wel aan hun gastvrijheid – tot tweemaal toe – kunnen merken.

Te Woloan was er bezwaar tegen zijn plannen, het juiste ben ik vergeten. Toen ik er voorgoed kwam, waren beide gebouwen gereed. Te Woloan had men hem een poets gebakken. Terwijl hij naar de Conferentie⁴⁷ te Menado was, was alles – door een der ouderlingen, die kepala djaga was – hals over kop in orde gebracht, zooals zij het wilden hebben. Mijn collega kreeg daar bericht van, ongeveer gelijk met dat van zijn overplaatsing. Wat was hij toen boos.

Ik was dus al aardig op de hoogte, toen ik te Taratara werd geplaatst. En, hoewel mijn collega volkomen in zijn recht was geweest, was ik niet van plan hem daarin te volgen. Trouwens, ik heb altijd respect gehad voor zelfstandigheid, vooral in eigen zaken én als men niet alleen afbreekt maar ook opbouwt. Die ouderling, kepala djaga, is mijn grootste steun en vriend geworden. Eere wien eere toekomt: hij bleek een eerste kracht te zijn, als je hem mee had. En al verwaarloosde hij zijn eigen belangen niet – waarom ook, als die samenvallen met de andere? – hij stond altijd op de bres voor zijn gemeente. Er was te Woloan werkelijk gevaar: het dreigde geheel opgeslokt of ingenomen te worden door Rome. Volgens officiële gegevens stond het aantal zielen Protestant 1131 tegen R.K. 1128 in 1923 bijna gelijk. Zoo erg veel zal dat met mijn tijd wel niet verschillen. Het wordt daarin genoemd: “de voornaamste Roomsche statie in de Minahassa, waar ook hun kweekschool is voor onderwijzers-geestelijke voorgangers”.⁴⁸ Dat is het droevige resultaat van de politiek – in de slechtste beteekenis van het woord – om onder menschen, nog onbevoegd om onderscheid te maken, dubbele zending toe te staan,

47 De conferentie van hulppredikers, die eens per jaar gehouden werd.

48 Met “daarin” verwijst Duyverman kennelijk naar Mooij, *Atlas*, 112-113, waar dezelfde getallen genoemd worden.

maar bovenal om die toe te passen. Doch die zaak is zoo ingewikkeld, heeft zoo'n lange geschiedenis, dat die te beschrijven een heel boek zou vergen.⁴⁹ Bovendien was het hun gelukt mijn voorganger het leven zuur te maken, zoodat ik ook daarin gewaarschuwd was. Ik had mij voorgenomen en heb dat volgehouden mij niets van die actie aan te trekken en daar geen andere tegenover te stellen dan een enkele en zuivere pro-protestantsche, en wachtte verder mijn dag af. Die kwam ook. Het ressort was aanmerkelijk kleiner dan Maoembi en de meeste gemeenten konden per bendi worden bezocht, slechts die aan het strand zuidwaarts alleen te paard of per prauw. De hoofdwegen waren altijd in goeden staat. Wat de talen betrof stond ik er hier ook beter voor: slechts twee, Tomboeloesch en Bantiksich. Er was veel tijd voor studie, als men maar halve nachten doorwerkte.

Eerste 31 Augustus te Taratara

In onzen tijd woonde het tweede Districts-Hoofd nog te Taratara. Gelukkig gingen wij – wat mij betreft – goed met elkander om. Ik zeg dat zoo opzettelijk, omdat er allerlei dingen waren, buiten onzen wil, die dat vaak onmogelijk maakten. Bij goed marcheeren behoort ook afstand bewaren, niet waar? Ook daarvoor zorgde ik zooveel mogelijk en daarmede heb ik zeker veel botsingen kunnen voorkomen. Erg prettig is het anders niet om altijd zoo erg om- en voorzichtig te moeten zijn. Wij kwamen vanzelf nogal dikwijls met elkander in aanraking, omdat men te Taratara de goede gewoonte had ons meestal uit te noodigen als er maar even reden toe was.

Al heel gauw ontmoetten wij elkander dan ook op zoo'n neutraal terrein, omdat er weer eens bruiloft was. Hoe het daarbij toegaat? Ach, veel, veel te veel naar mijn zin, is daarbij overgenomen van het Westen. In kleeding bijvoorbeeld onderscheiden bruid noch bruidegom zich ook maar in iets van de doorsnee dito idem in Holland. Het moge dan voor de bruid een eenigszins andere snit en stof gehad hebben – de bruidegom was gewoonlijk in smoking met kaasbolletje – veel bijzonders was dáár niet aan te zien.

De huizen staan alle op palen, die op rol- of riviersteenen liggen, alles minder of meer hoog. Die worden maar zelden voor de eigenlijke bruiloft benut. Men legt gewoonlijk het bladerdak daarvan uit, verlengt het, gestut door bamboe stijlen, rondom. Achter wordt dan gekookt, vóór is voor de ontvangst en na het eten voor het dansen. De vloer van aarde is daarvoor gelijk en hard en schoon gemaakt. Daar staan in de rondte stoelen en banken. In het midden voor bruid en bruidegom. Met bloemen en blad is alles min of meer keurig versierd. Wij hadden toen nog petroleumlampen, die voor verlichting zorgden.

's Zondags, na het afkondigen in de kerk, kwam men bij ons op bezoek. Meestal hielden zich de vrouwen daarbij beter dan de mannen, die soms echt knullig deden: geen raad wisten met schoenen, handschoenen, boord, dasje en hoed. Het is streng verboden te lachen, wat wel eens een krampgevoel gaf. Het zou ook zielig geweest

49 Zie Inleiding, noot 42.

zijn en minder beleefd tegenover hen, dan zij gewoonlijk tegenover ons zijn. Doch dat klimmen van de trappen ... Op ging nog redelijk, maar af moesten zij soms half gedragen worden. Waarom? De beenen van de bruid waren samengebonden, of in plaats daarvan was de rok zoo nauw dat de bruid niet loopen kon. Op de vraag: "waarom zij dat deden of lieten doen", heb ik nooit een bevredigend antwoord kunnen krijgen. Heerlijke visite anders: de bruid zegt niets, mag dat geloof ik niet en de anderen mogen wel, maar kunnen vaak niet. Dan maar zelf praten en koffie en koek en sigaren of sigaretten ...

Wij kwamen voor het feest meestal te vroeg, omdat wij op tijd kwamen. Toen ons dat een paar maal overkomen was, heb ik geregeld verzocht ons te willen waar-schuwen als wij konden komen. Zoo vriendelijk was men wel. Maar dat soms tot twee uur na de opgegeven tijd te zitten wachten, natuurlijk ook in het zwart, was toch zoo prettig niet.

Was men eenmaal goed en wel bij elkaar, dan ging de klare jenever rond. Er was ook wel eens thee of stroop, limonade, doch jenever moest er zijn. Niet dat men dronken werd, dat heb ik in de Minahassa alleen maar van landgenooten gezien. Een opluchting gaf het eindelijk aan tafel te gaan, aangericht opzij van het huis. Met gebed werd altijd begonnen, meestal door onzen Penolong. Dan kwam de soep en daarna een ontelbaar aantal schotels voor de rijsttafel. Gedronken werd daarbij stroomen palmwijn en ook wel gewone wijn voor de elite. Dat duurde met toespra-ken meestal tot elf uur, half twaalf. Dan ging men weer naar voren, begon de muziek weer en werd er gedanst. Al het eigene was verdrongen. Dan was de tafel al weer klaar voor hen, die bediend hadden, met daarna nog een derde, voor hen die hadden gekookt en de muziek. Wij waren dan allang naar huis, omdat dansen voor heel het kerkelijk personeel verboden was en wij er toch ook niet aan deelgenomen hadden.

Op zulke partijen zaten de mannen en vrouwen afzonderlijk en dan nog naar rang en stand. Het was bij zoo'n gelegenheid, dat de Hoekoem kedoea, tweede Districts-Hoofd, en ik over feestvieren spraken. Echt feestvieren is heel moeilijk, ook om het te organiseren. Het speet mij toen al zoo erg, dat wij van de menschen zooveel hebben afgenomen en daarvoor zoo weinig in de plaats gegeven. De Hoekoem kedoea, die, evenals zijn vrouw, goed Hollandsch sprak, was het met mij eens, vond dat ik heel anders sprak dan mijn vorige voorganger – de laatste was er te kort geweest, slechts een paar maanden. Ik antwoordde, dat dit wel zoo zou zijn, doch dat ik slechts voor mijzelf verantwoording had, dit om onnoodige klachten te voorkomen. Wij spraken dus af, dat wij de eerste de beste gelegenheid zouden benutten om feest te vieren. Daarvoor leende 31 Augustus zich uitstekend, dan hadden wij toen nog tijd genoeg om alles behoorlijk voor te bereiden. Aangezien het een nationaal feest zou zijn, gaf ik de eer aan den Hoekoem kedoea, als burgerlijke autoriteit. Mijn tijd zou komen, als wij iets op kerkelijk gebied gaven. Dat scheen nu echter menseers bedoeling niet te zijn, want hoe gevoelig ook voor eer – en dat is goed, mits binnen de perken – voor soesah, moeite, is men nog gevoeli-ger. Doch ik hield mij daaraan: ieder op zijn terrein. Ook waarschuwde ik hem van

tevoren alles met den Hoekoem besar, eerste Districts-Hoofd, te overleggen en toestemming te vragen, omdat ik zonder die toestemming niet zou meehelpen.

Dat was de voorloopige afspraak. Bij een volgende gelegenheid spraken wij er verder over. Ik vroeg natuurlijk wat onzen Hoekoem besar ervan gezegd had. Het antwoord was ontwijkend. Daarom drong ik nogmaals aan dat niet te verwaarloozen. Wij spraken nader af, dat ik de kinderen en jongelui, onder mijn leiding, zou laten zingen en dat het onder-Districts-Hoofd zou zorgen voor de volksspelen. Alles zou plaatshebben op de ruime erven van school en kerk, die naast elkander lagen, midden in ons dorp.

Zoo gezegd, zoo gedaan. Ik begon dadelijk met versjes in te studeeren voor dat doel en er verder kinderen en jongelui op voor te bereiden, met het oog op kleding, versiering, enz.

Wij waren druk bezig, elken Zondagmiddag weer en ook wel op de catechisatieuren in de week, spanden wij ons in om 31 Augustus tot een feestelijken dag te maken.

Van voorbereiding aan den anderen kant hoorde ik niet veel, maar omdat ik mij daar opzettelijk buiten hield, lette ik er niet zooveel op. Tot op een keer, bij de zangoefening, de kinderen of jongelui met het bericht kwamen: "Wij krijgen geen feest op Taratara, want het wordt te Tanawangko gegeven". "Wie zegt dat? Maar van wien gaat dat dan uit?" Eindelijk kwam het hooge woord eruit: "Van den Hoekoem besar". Zelf schrok ik. Ik kende dien naijver, die jaloezie, had dat bij hoog bezoek al op Maoembi medegemaakt. Daarom dat ik den Hoekoem kedoea vooruit gewaarschuwd had, zich op de hoogte te stellen of de Hoekoem besar soms bezwaren had. Voorbereid was ik wel, doch schrok niettemin: daar zou je het hebben.

Ik hield mij echter in en zei doodleuk, zooals zij dat zoo goed kunnen: "Maak je niet ongerust, ik heb er nog niets van gehoord, zal er eerst den Hoekoem kedoea eens naar vragen. Doch in ieder geval gaan wij door met voorbereiden".

Den Hoekoem kedoea kon ik echter niet te pakken krijgen. Hoe zij dat verstaan: je te ontglippen.

De geruchten hielden aan, werden zekerder. Inmiddels had ik gelegenheid gehad te overleggen: wat te doen, als de geruchten waarheid blijken te zijn? Besloten was ik, dat wij feest zouden hebben te Taratara, hoe dan ook. Toen dan ook weer de zangers ontmoedigd zeiden: "Het gaat toch niet door, want te Tanawangko zijn ze al bezig zich klaar te maken", kon ik antwoorden: "Wij gaan ook door met voorbereiden". "En dan, meneer?" "Dat zal jullui wel zien, maar feest krijgen jullui, daar zal ik wel voor zorgen".

Dat was ik vast van plan, doch een feest is een teer ding, hangt voor alles van de stemming af. Ik had dus goed toe te zien, hoe dat plan uitgevoerd te krijgen. En welk?

Dit stond wel voor mij vast: ik zou het op eigen kracht doen en moeten doen. Ik wist het ook wel vooruit, doch wilde gaarne den Hoekoem kedoea een gelegenheid geven. Doch ik wist nu voor eens en altijd en voorgoed: als wij het deden, deugde

het niet, werkten zij ons tegen, begonnen zijzelf, wat zij niet van plan waren. Wilden wij samen doen, dan werden wij óf uitgeschakeld óf misbruikt óf het werd op een andere manier onmogelijk gemaakt: afgunst, wangunst, eerzucht en meer van dat moois. Trouwens, bijna ieder feest moet eerst goed gedoopt zijn en wel met ongenoegen.

Onverwacht succes

Taratara lag in het district Tombariri, waar nu door toedoen der Hoofden de pret verkeken was. Maar Kajawoe lag in een ander district: Tomohon-Sarongsong, met dus een anderen Hoekoem besar. Daarbij vormde die plaats met Taratara en Woloan een onregelmatigen driehoek, zoodat de afstanden onderling ongeveer even groot waren: vier tot vijf kilometer. Daarop was mijn plan nader gevestigd: als wij een rondwandeling maakten, wij de kerkerven gebruiken, desnoods de kerken zelf, dan had ik met de Hoofden van Tombariri niets meer te maken, had dien van Tomohon er ook niet in te kennen en hadden wij toch ons feest. Omdat wij dan slechts wandelden en op eigen terrein bleven, hadden wij niemands hulp of toestemming noodig. Nu wist ik één ding toen nog niet: dat er een veete was tusschen Kajawoe en Woloan. Het was heel oud zeer, een grenskwestie natuurlijk. Het ontstaan daarvan lag nog veel verder in het verleden en komt hier op neer:

Toen in het verre verleden Kinilow nog groot en talrijk was, lag het niet aan den grooten weg, doch meer Zuid-Westwaarts, dicht bij het nieuwe dorp Kajawoe. De menschen waren daar toen zoo talrijk, dat zij niet te tellen waren, ook omdat men toen nog niet zoo hoog tellen kon. Om toch de hoeveelheid ongeveer te weten, liet men iedereen een handvol aarde nemen en die op een hoop gooien. Het werden heele heuvels, die nog lang zichtbaar zijn gebleven.

Het kwam in dien tijd herhaaldelijk voor, dat de radja, koning, van Mongondow invallen deed in de Minahassa om koppen te snellen en te rooven. Het groote doch niet machtige Kinilow had daar veel van te lijden. Het had geen goeden Teteroesan, aanvoerder. Tenminste niet een, die machtig of dapper of slim genoeg was om den radja van Mongondow te staan en verslaan.

Op een kwaden dag werd de radja weer gemeld: hij was gezien op de oude offerplaats, den top van Kaap Tatéli. Ikzelf heb die plaats eens kunnen bezoeken, hoewel het erg veel bezwaren had. Men was bang, ook om mij daarheen te brengen. Toen lagen er nog beenderen, waaronder een bekkeneel van een varken. Verder waren er nog twee reusachtige schelpen en hingen in de boomen wat vergane mandjes voor eten. Ook ben ik eens per prauw om die kaap heen gevaren en de roeiers waren zoo stil als muisjes. Ook ik was gewaarschuwd geen gedruisch te maken. Maar ook al bestond dat bijgeloof niet, men werd al stil van de indrukwekkendheid der plaats. Het water opeens diep en diepblauw. Een hoogopgaande loodsteile rots, schaduwdonker door het laag af- en overhangende groen, dat was op zichzelf al genoeg om eerbied af te dwingen, stil te raken. Het is mij toen en later opgevallen dat hun gevreesde plaatsen, vanzelf, natuurlijk huiveringwekkend zijn.

Als de radja op dien top zijn vuren had, dan wist men te Kinilow al waarop men te rekenen had. In hun angst hebben zij zich toen vernederd om hulp te vragen aan hun bureu. Het waren de lui van – ik meen – toen Waélan, later Woloan genoemd. Het was moeilijk, want tusschen hen was een erfelijke grenskwestie. Maar in het oude Waélan was een Teteroesan als geen anderen. Slechts hij zou het kunnen en durven bestaan om – als kampoenghoofd – tegen dien machtigen en dapperen vorst ten strijde te trekken.

Het verzoek om hulp was gelukkig niet tevergeefs. De Teteroesan van Waélan was ervoor te vinden; hij koos zich acht man uit zijn volk, de dappersten der dapperen, en bereidde zich verder op dien tocht voor. Ik moet mijzelf erg beperken en in toom houden om niet telkens uit te weiden over dingen alle even merkwaardig. Zoo vond ik overal de gewijde getallen van 3, 7, 9, enz. Zoo ook hier: negen man van Waélan gingen strijden tegen de negen van Mongondow.

Toen men eindelijk met alle lichamelijke en geestelijke voorbereidingen gereed was – want offeren en de goden raadplegen kwamen er ook bij – ging men op weg. Omdat men nu de lui van Kinilow ging helpen, namen die negen strijders van Waélan hun weg door het grensgebied van Kinilow. Zij bestegen den berg Lokon gedeeltelijk, hoe hoger hoe veiliger, en gingen zoo langs de bergen Kaséhé en Tatawiran naar de kust. Zij zullen wel met den stand van de maan gerekend hebben, zooals dat tot in onzen tijd nog te doen gebruikelijk was.

Op een eerbiedigen afstand van den vijand legden zij zich op een plateautje neder en begonnen alles voor den overval van den vijand in gereedheid te brengen. Want zoo was door den Teteroesan besloten: zij zouden zich laten overvallen. Een cirkel voor het kamp werd schoongemaakt en vuur aangelegd. De rook daarvan zou de radja wel aantrekken, om hen te overvallen. Maar de Teteroesan was zoo dom niet om daar te gaan slapen. Zij deden dat bij beurten overdag en legden rondom het vuur negen poppen van gemoetoe, vezel of bekleeding van een palmboom, doch tevens hun oorlogsuitrusting. De bedoeling was dat de radja en zijn mannen – zooals gewoonlijk – hen bij nacht, wanneer verwacht werd dat zij rondom het vuur zouden liggen slapen, zouden overvallen, hen de speren door het lijf zouden boren en daarna de koppen zouden afslaan.

De berekening of verwachting kwam uit. Terwijl de lui van Waélan verborgen tusschen, achter of in de boomen wachtten, kwamen de lui van Mongondow op een nacht, vonden er negen om het vuur liggende, sprongen toe en dreven met een luiden schreeuw ieder hun speer door ... een bundel gemoetoe. Nu is dat goedje zoo harig en dradig, dat men een speer, door de weerhalen ook, er niet gemakkelijk weer uit kan trekken. Zij stonden dan ook nog te rukken, toen de lui van Waélan toesprongen en ieder zijn man doorstak.

Dat was één verwacht-onverwacht succes, doch had nog een tweede in zich en een niet verwacht gevolg.

De helden gingen – ieder met een kop – verheugd naar huis. Hoe zij daar gevierd zijn kunnen wij in andere boeken, met soortgelijke verhalen, uitvoerig lezen en ons wel voorstellen. Als belooning mochten zij van de lui van Kinilow kiezen wat zij

maar wilden. Dat was een mooi aanbod, doch nog mooier vond ik altijd de keus van Waélan: zij kozen niets persoonlijks, maar voor hun negory meer ruimte, want die lag vreeselijk in het nauw. Zij kozen – en maakten zoo meteen een vredelievende oplossing aan die eeuwenoude grenskwestie – ze kozen de nieuwe grens: waar zij geloopen hadden – over den grond van Kinilow – naar Kaap Tatéli. En het was ook mooi dat zij dit kregen.

Wat leelijk was: dat een van die gesnelde koppen met schurft zat, die zoo binnen gebracht werd te Waélan. Dit werd een scheldnaam: “Molo”, schurft, en Moloan of schurftplaats. Dat moet later veranderd zijn in Woloan.

Doch wat nog leelijker was: de lui van Kinilow – hun nakomelingen tenminste – braken hun afspraak en verlegden weer de grens. Het bewijs daarvan was Kajawoe, als voorpost en grenswachter. Dat zeer was tot in mijn tijd zoo sterk, dat Woloan niet met Kajawoe wilde omgaan.

Tweede onverwacht succes

Zoo stonden de zaken, toen ik met den Inl. leeraar van Woloan en Kajawoe overlegde. Nu was de Inl. leeraar er ook nog maar pas, doch lang genoeg om van die veete op de hoogte te zijn. Dat bleek na afloop wel. Hij was voor mijn plan erg te vinden, zou er in zijn gemeenten over spreken. Ook die vonden goed mede te doen, dus maakten wij ons klaar.

Wij hadden niets te verbergen en hadden dat ook slecht kunnen doen. Hoe er gewerkt werd, merkte of hoorde ik later wel: de toenmalige Hoekoem besar liet – na onze vergaderingen te Taratara – de Inl. leeraar van de hoofdplaats bij zich komen, om nota bene verslag te laten uitbrengen van het door ons verhandelde. Die was dus altijd op de hoogte. Toen heb ik mij al gewend aan een overal wijdvertakte spionage. Mij heeft het nooit gehinderd. Het gevolg was toen: een verscherpte maatregel, want al wat ambtenaar was, werd – in dienst – voor dien dag opgeroepen naar Tanawangko.

Het kerkelijk personeel viel daar natuurlijk buiten: ons deed het niets, het was maar plagen. Toch, om daar boven te staan en goed te laten blijken dat het mij geen zeer deed, heb ik den zangers gevraagd of zij soms liever naar Tanawangko wilden. Zij wilden niet, dus gingen wij gewoon door.

Eindelijk brak de lang verwachte dag aan. Wij zouden 's morgens niet te laat vertrekken. Als kleeding was afgesproken te komen zooals men naar de kerk ging, met oranje als versiering. Zelfs de kleinste dingen moesten vooruit geregeld zijn, anders zou men een allegaartje krijgen én een wedstrijd in het zich kleeden. Gevolg daarvan: “Meneer, ik kan niet komen, want ik heb geen kleeren”. Daarvan had ik al staaltjes ondervonden. Natuurlijk niet van de kleineren en ook niet van de jongens, doch van de jonge meisjes: die staken elkaar graag de oogen uit met pakaian, kleed. Dat was dan hun vertaling van rok en blouse, waarbij dan natuurlijk ook weer kousen en schoenen hoorden en een hoed. Allemaal dingen die daar vreemd waren. Haar eigen kleeding was veel aardiger en zat haar ook beter:

saroeng en kabaja, bloote voeten, met of zonder sloffen en met een kleurig doekje voor het hoofd.

Natuurlijk waren er toen nog ongehoorzamen, later ging dat beter. Veel telaatkomers waren er al niet meer, dat zat er al wel in. Ter opluistering waren er een paar vlaggen en ... muziek. Jawel, wat zij noemden fluitorkest. Muzikaal zijn zij over het geheel wel.

Het was altijd een aardig gezicht zoo'n optocht: kleurig en fleurig. In de negory zongen wij toen niet: daarmede zouden wij weer buiten ons boekje zijn gegaan. Trouwens, we moesten alles zuinig bewaren, ook de stem.

Na den laatsten klim maakte de weg een draai en stonden wij aan de grens van Woloan. Daar werden wij, volgens afspraak, opgewacht door de lui van dat dorp. Een hoeratje, wat vlaggengezwaai over en weer, dan of inmiddels door twee fluitorkesten tegelijk en hard tegen elkander in het Wilhelmus. Daarna handjesgeven en gezamenlijk verder, de gastheeren voorop. Men moet heusch letterlijk aan alles denken. Wij hadden het niet moeten wagen en zouden het zeker ook niet gedaan hebben tegen deze regels in: wij zouden niet welkom geweest zijn. Nu werden wij in en door de negory geleid.

Wat een belangstelling. Men zegt wel eens: "Als alles meeloopt hebben we een optocht". Dat werd toen bewaarheid. Wij moesten langs de missie en ook daar veel bekijks.

Hoe ik gelijk had over dat zich extra mooi maken, bleek mij onderweg nog even, ook het daardoor te laat komen. Op eens komt er een meisje van een jaar of negen hard aanhollen om ons in te halen. Dat was nu toch wel het toppunt: het lieve kind had vast en zeker de garderobe van haar zuster geplunderd, ze had tenminste een oud bruidskleed aan, zonder sluier, maar wel met witte kousen. Een daarvan met een kanjer van een gat erin, én witte lage schoentjes, nu vuil en haar veel te groot. Het was heerlijk bespottelijk, goed voor een plaatje.

Zoo kwamen wij op het school-kerkerf, in het midden der negory. Ook hier, als overal langs den weg, een vlag, maar hier een groote. Weer handjes geven, nu meer de vrouwen, want die wachtten ons daar met air panas, thee of koffie, koekjes, meest eigen gebakken, en stroop, limonade.

Wij schaarden ons, zij schaarden zich. Zij zongen, wij zongen en werden gezamenlijk ruim getrakteerd. Mooi, uit eigen middelen.

Na afloop daar gingen wij naar Kajawoe. Het was nu een heele optocht: vele ouderen liepen ook mee. Misschien wel om op te passen en (of) om te zien hoe dát afliep. Politie en bestuur waren er niet: alles in dienst naar Tanawangko, precies dertig kilometer, om daar feest te vieren. Daaronder waren wel kerkeraadsliden, die ik – als leden van het Bestuur – dat aangeraden had te doen. Wij zouden dus te Kajawoe zeer zwak gestaan hebben, indien het misgelopen was. Wat kan men toch in gevaar zijn, zonder het te weten.

Prachtig op tijd werden wij precies op de grens ontvangen. Hier ook door het negory-bestuur. Dat was dus in orde. Weer handjes en vlaggen en nu drie muziekkorpsen. Het was oorverdoovend, maar niet minder geestdriftig en opwindend.

Weer gingen wij. Weer naar school-kerkerf. Weer ... Maar het was prachtig. Op tijd scheidden wij, werden uitgeleide gedaan en gingen ieder zijns weegs.

's Middags kregen wij er dus twee tegelijk. Hoe nu? De kwestie werd opgelost door Woloan aan den weg naar Kajawoe op te wachten. Ook dat ging goed. Toen terug naar ons kerkerf. Daar gezongen en toen naar ons eigen erf, achter ons huis, want daar hadden wij onze eigen tractatie: 10 blikken biscuit, waarvan 3 ongebruikt bleven, en zeker 1200 oliebollen, zelf gebakken, en 20 flesschen stroop, voor limonade.

Wij hadden meer dan genoeg, konden daarom royaal zijn, zoodat ook de later komenden meekregen. We deden alles zelf, lieten niemand toe te helpen dan onze eigen menschen en dat waren er acht of negen.

Eerst liet toen de Goeroe van Kajawoe zijn schoolkinderen exerceren, onder commando van een oud-militair, die hier bij bosjes waren. Het ging keurig, in één woord gezegd. Het tracteeren ging geregeld door en toen werden er onderwijl allerlei spelletjes gedaan, waar bijna ieder aan deel kon nemen. Voor het eerst zag ik toen het spelletje: "derde man tik". Wat werd er gelachen. Ik wist niet, dat zij zoo kinderlijk onschuldig vroolijk konden zijn. Ook onze jongens en meisjes. Een was er zoo in actie, dat heur haren losgingen, doch in de opwindung liep zij gewoon door. Het was echt.

Behoorlijk op tijd werd er geëindigd. Dat was toen de eersten van Tanawangko terugkwamen en zij ontevreden over het feest daar begonnen te praten. Die wanklanken wilde ik niet hooren, daarom stopten wij. Uitgeleide door mij was niet noodig, zoodat wij onmiddellijk alles gingen opruimen. Drie blikken koekjes waren er over, het andere was schoon op, doch ieder had meer dan genoeg gehad. Een glas slechts was verdwenen.

Dat was ons eerste succes.

Toen op een der volgende dagen de Inl. leeraar van Woloan en Kajawoe kwam, vertelde hij mij het tweede, niet verwachte: "Weet U wat er op dien dag tusschen Woloan en Kajawoe heeft plaatsgehad?" Ik wist niets bijzonders en hij was erg blij het te kunnen mededeelen, mij te kunnen verrassen: "Tusschen die twee negoryen is dien dag een verzoening tot stand gekomen". "Hé?" "Wist u dan niet, dat zij in vijandschap leefden omtrent die oude grenskwestie?" "Ik niet. Dat was heel gevaarlijk en het was beter geweest, mij van tevoren te waarschuwen". Dat was een erge domper, dus liet ik hem alles maar eens vertellen. Dat deed hij gaarne: daarvoor was hij gekomen.

Zij hadden allen veel schik gehad en hadden na afloop tegen elkander gezegd: "Wij hebben, met onze kinderen, met elkander feest gevierd en samen gegeten en gedronken: laat nu die oude kwestie tusschen ons uit zijn. Na dit feest kunnen wij niet langer als vijanden met elkander omgaan, maar als vrienden".

Waar een feest al niet goed voor is.

Toch waren er ook nog ontevredenen.

Eerste Kerstfeest-viering

Dat ik het niet makkelijk zou hebben in het ressort Taratara, wist ik van tevoren. Toen ik eenmaal goed bevriend was met den ouderling en Kepala djaga te Woloan, zei mij die eens over zijn Volk sprekende, hoe zij waren: “Sekaker – gierig, inhalig, verbasterd Nederlandsch schacheren; – moeroeng, droefgeestig, neerslachtig, treurig” en, liet hij er als een toegiftje op volgen, “meradjoek, zijn ontevredenheid lucht gevend”. Het spijt mij werkelijk, doch ik kon hem niet tegenspreken. Alleen zou ik in dit geval het officiële woordenboek willen aanvullen met twee woorden, waarin meradjoek zich uitte: in verzet en wraak. Daar konden zij het mee doen. Ja, dat was al erg genoeg voor henzelf, maar het ergste voor ons was: wij hadden daarmee te maken.

Onze Penolong kwam na het feest op 31 Augustus daar eens over praten. Dat hij niet uit zichzelf kwam, begreep ik al spoedig. Hij vroeg mij onder andere: “Dat zal wel heel wat gekost hebben?” Omdat het voor onze eigen rekening was, vond ik het niet prettig het vrij hoge bedrag te noemen. Hij hield echter aan en ik zei het hem. Dat viel hem schijnbaar niet mee. Toen vroeg hij: “Wie heeft dat betaald?” Weer keek ik hem eens aan en zei toen wie. Niet wilde ik hem verder uitleggen waarom, want wij wilden juist onze jaardagen geheimhouden, waarvan er een op dien datum viel.

Na eenig heen en weer gepraat kwam de aap uit de mouw: “Ja, ziet u, de kerkeraad heeft bezwaar ingebracht, dat u dat alles zoo geheel alleen heeft gedaan”. Ik liet hem niet uitpraten: dat ging hoe langer hoe meer mis. Ik legde hem uit, wat hij net zoo goed als ik wist, dat het feest met de kerk of zijn raad niets te maken had, dus ook omgekeerd: die raad niets met dat feest. Dat ging onzen Penolong – man des vredes – weer te ver en hij kwam tusschenbeide, met te zeggen dat dit de bedoeling niet was geweest, doch het speet de leden zoo dat zij mij niet hadden geholpen, wat zij zoo graag gedaan hadden. Hij wist zelf wel beter en gekscherend ging ik op die voorstelling van de zaak in: “Prachtig, prachtig, Penolong”. Ik keek hem eens lachende aan en ging voort: “Als dat hun bedoeling is, zal ik ze wel gelegenheid geven, geloof dat maar. Natuurlijk met een kerkelijk feest: laten we zeggen met aanstaand Kerstfeest. Maar luister nu goed en vergeet vooral niet dat den heeren op het hart te drukken: ze vragen te helpen, niet? Anders was het immers niet, waarvoor u kwam? Nu goed. Laat hen gerust zijn: zij krijgen die gelegenheid. Maar als zij meer bedoelden en willen en net zooals vroeger hier wel gebruikelijk is geweest: mij willen uitschakelen of zich met de regeling bemoeien, dan zal ik dat niet toelaten. Daar ben ik, voor het mijne, en u voor het uwe, voor aangesteld: wij zullen het hoofd zijn en niet de staart. Groet de heeren van mij en bedank hen en zeg dat, als ik hen soms met het een of ander helpen kan, ik dat graag terug wil doen”. Het ging mij werkelijk aan het hart, dat onze arme Penolong zich weer eens geleend had voor zulke doeleinden: hij was niet flink genoeg of te vredelievend om op zijn stuk te staan. Vergaderingen met den kerkeraad had hij mij stellig ontraden, met een beroep op vroegere ellende. Hij wist dus wat ik bedoelde, begreep mij best. Toch meende ik het van mijn kant beslist en als alles goed was afgelopen, zou ik er – in alle opzichten – het meeste plezier van en in gehad hebben.

Met de zangers pleegde ik overleg, omdat zij er allereerst mee te maken hadden. Ik vroeg hun of zij er zin in hadden. Natuurlijk allemaal veel. En hoe wij het doen zouden? We kwamen overeen, dat zij hier de eerste zanguitvoering geven zouden, voor de versnaperingen zouden zorgen en ik zou vertellen. Over presentjes werd gesproken, doch ik legde hun uit, hoe onzinnig dat zou zijn, want dat zij dan zelf mij het geld daarvoor moesten verschaffen, dat toch al zoo slecht binnenkwam, al was het iedere week een cent. En dan nog, stel men bracht vijf cent of een dubbeltje, wat moest ik daarvan koopen? En die niets had gegeven, omdat vader of moeder niet wilde, moesten die dan niets hebben? “Dan is het maar beter zelf naar de passar, markt, te gaan: dan kun je koopen wat je wilt”. Ze begrepen dat en deden geen ander voorstel. Bijvoorbeeld: een algemeene pot en het dan aan mij overlaten ieder wat, zooveel mogelijk gelijk, te geven. Sekaker ... Ik zei wel, wat ik van plan was te doen met hun zondagsschool-centen: te zien hoeveel er was, na te tellen hoeveel van ieder, daarvoor groote zondagsschoolplaten te koopen, die dan het meeste gegeven hadden zouden er een krijgen.

Mijn doel was hiermede hen te leeren geven, én voor een algemeen doel; al zouden zij er dan ook voorloopig zelf van medegenieten, meteen hielpen zij anderen. Zoo bracht ik daar later ook zangboeken in. Die kostten één gulden. Was er één gulden in kas, dan werd een bon uitgereikt aan haar of hem, die het meeste van allen had bijgedragen. Zoo gingen later ook de kerkboeken van f 2,50 per exemplaar, tot drie op één middag. Geld was er genoeg, het was daar juist de fout dat zij dat hadden, zij zouden zich anders meer hebben ingespannen. Zij waren “rijk en verrijkt en hadden aan geen ding gebrek”.⁵⁰

Zoo stonden de zaken, toen na een poosje onze Penolong verslag kwam uitbrengen van zijn zending. Hij berichtte mij, dat hij mijn boodschap den kerkeraad had overgebracht en dat die het goedvond om mij te helpen. Dat was al een heel ding, dus ging ik bemoedigd verder: “En hoe wilden zij dat dan doen, hebben zij daar al over gesproken?” “Jawel. Zij dachten den kinderen een presentje te geven”. “Precies zooals ik gedacht heb, het is prachtig”. “En hoe denken zij dat te verwezenlijken, want wij hebben daar geen geld voor?” “Zij hebben besloten, dat u daarvoor van de zangers, kleine en groote, ieder 5 en 10 cent zou vragen”. Om onnoodig gepraat te voorkomen legde ik den Penolong al mijn bezwaren bloot en ging verder: “Maar afgezien van de mogelijkheid, dáárvoor had ik toch den kerkeraad niet noodig: daaraan heb ik zelf al gedacht. En hoe moet dat dan met de kinderen, die niets hebben medegebracht?” “Daar hebben zij ook al over gesproken: die mogen er geen deel aan nemen”. “He? En is er misschien ook al besloten, hoe die te moeten weeren?” “Jawel, er is besloten aan elk – van de drie – deuren twee kerkeraadsliden te zetten?” Dat was mij toch te erg en ik viel uit: “Noemen zij dát helpen? Willen zij mij zóó Kerstfeest laten vieren? Niet de deuren zoo wijd mogelijk open, maar erger dan op gewone dagen de deuren bezetten om buiten te sluiten. Zij hebben dan maar weinig geleerd van Rome hier, die zijn deuren altijd

– nacht en dag zelfs – wijd open heeft voor onze mensen en – schertsend – wij zouden zoo onbeleefd en onvriendelijk zijn om eigen mensen, en vreemden dus ook, buiten te sluiten? Kom nou, dat begrijpt u toch zeker wel: dat kunnen en mogen wij niet doen. Het is al mooi genoeg, dat wij ze niet als Rome binnenlokken met allerlei presentjes, maar hen nu zonder reden niet toe te laten, als zij – zooals gewoonlijk – zoo vriendelijk zijn wel te komen, waar de ouderen uit eigen gemeente schitteren door afwezigheid en vele van hun kinderen met hen, dat gaat toch niet? Dat zou te ver gaan en durf ik niet te verantwoorden. Uzelf wel?” Neen, hij ook niet: hij bracht slechts de boodschap van den kerkeraad over. Ik beriep mij op de afspraak, bedankte voor zulke hulp, en zei het liever alleen te zullen doen.

Wij hebben het tot het einde zonder eenige hulp van de Heeren moeten doen. Wel moet ik zeggen, dat ik alle medewerking van mijn zangers, groot en klein, had. Orde was er al genoeg en toen de avond van het feest aanbrak was alles keurig netjes en op tijd.

Wij hadden een koster, flink genoeg, maar dien avond nam ik voor alle zekerheid de sleutels van de zijdeuren. Zelf liet ik door de hoofddeur de zangers, die ieder hun tractatie meebrachten, het eerste binnen. Toen zij goed en wel zaten, gingen de drie dubbele deuren wagenwijd open en stroomden zij de kerk binnen, zoo vol, dat men achter opgehoopt stond en overal door de open ramen hing.

Alles ging naar wensch, behalve dat er naar verhouding meer Roomschen waren dan Protestanten, gewoonlijk nietkomers. Het duurde nog wel een poosje, voordat ik de oudelui, door de kinderen en jongelui, gewonnen had.

Ook het tracteeren werd beter geregeld dan tot toen gebruikelijk: ieder kreeg zijn vak en had daarvoor te zorgen. Wat er aan elite was, werd door ons voorzien. Die waren het beter gewend en brachten geen glas of kopje mee, de anderen deden dat wel.

Het liep alles vlot en vlug van stapel. Er was ook toen voldoende, zoodat ook buitenstaanders meekregen. In dat opzicht heb ik nooit over hen te klagen gehad. Het is anders wel een eigenaardig kerstfeest-vieren: alle deuren en ramen open en dan nog een temperatuur om te puffen. Ook hadden wij toen nog geen kerstboom. Een verdere beschrijving te geven is deels onnoodig, voor wie den gang van zulke feesten kent, en verder totaal onmogelijk voor hen die niet iets meer van Indië weten.

Wel kan ik zeggen, dat al mijn angst en zorgen en moeiten aan dit feest voorafgaande na afloop geheel opgingen in één gevoel van dankbaarheid. Ook had het ons dichter bij elkander gebracht en mij dus dichter bij mijn doel.

Van den kerkeraad hoorde ik niets, wat eensdeels niet prettig was, doch klachten kreeg ik na afloop nu ook niet. Dat was al veel gewonnen. En ook dat werd op den duur beter.

“Nooit gedacht en toch gekregen”

De eerste helft van dit spreekwoord moest ik wel weglaten,⁵¹ aangezien dat in te grooten strijd is met mijn geval. Want verwacht of er lang op gewacht heb ik niet en stil gezwezen in het geheel niet, integendeel er hard voor moeten brullen. Maar nooit ben ik – door ondervinding – ooit beter in het gelijk gesteld in mijn bewering omtrent het nut van het zingen.

Zooals dikwijls gebeurt ben ik onwillekeurig-noodgedwongen tot zangles geven gekomen.

Bij het begin van ons werk te Taratara ben ik begonnen aansluiting te zoeken bij de ouderen. Mijn vrouw ging naar de vrouwenbijeenkomst en ik naar die van de mannen. Dat waren werkelijk nuttige en noodige en ook gezellige vergaderingen. Zooals gezegd werden die op Zondagmiddag gehouden. Het aardige, vernuftige en doeltreffende was, het voor ons geheel nieuwe, dat deze besprekingen van huis tot huis gehouden werden. Het was dus een soort algemeen huisbezoek. Ook wist men altijd waar men wezen moest, ook al sloeg men eens over. De preek – ’s morgens gehouden in het Maleisch – werd dan herhaald, vertaald en uitgelegd. Later, toen wij de landstaal in de kerk begonnen te gebruiken, werd de door mij vertaalde Catechismus, Maleisch-Tomboeloesch,⁵² op die vergaderingen behandeld. Door de gastheer en -vrouw werd voor air panas, koekjes en sirih pinang, pruimpje, gezorgd. Daarna en hierbij bleef men nog wat gezellig bijeen. Het eenige jammere en gebrek daaraan vond dit toen, dat dit alleen voor de ouderen of tenminste getrouwen was.

Maar hoe gezellig enz. het voor die mensen was, wij – mijn vrouw en ik – hadden er niets aan, omdat wij de landstaal niet machtig waren. Een taal, door wijlen Dr. Adriani “de moeilijkste uit de Minahassa” genoemd. Ik ben niet dadelijk begonnen die te leren, doch pas na een jaar of zes durfde ik er in te preeken. Doch hier zal ik daar verder over zwijgen: het zou te ver voeren. Mijn vrouw is met vergaderen doorgegaan, zoolang en zoo dikwijls zij kon. Ik heb het na een poosje opgegeven: het was zoo en op alle andere wijze onmogelijk contact te krijgen.

Voor de jongelui was de catechisatie. Daar bleven zij komen, min of meer trouw, ook al waren zij reeds aangenomen tot lidmaat. Pas als zij getrouwd waren gingen zij naar de vergaderingen in de kampoeng. De catechisaties werden gegeven door onzen Penplong, dus kon ik daar ook al niets beginnen. Toen ben ik eens gaan kijken of men mij op de zondagsschool ook lustte, want daar kwam het kort gezegd op neer.

Dat zondagsschooltje leefde een armelijk bestaan, was feitelijk zóó overbodig. De kinderen die er kwamen kregen genoeg bijbelsche geschiedenis van onzen Penplong op hun school-catechisatie. Er was dan ook weinig liefhebberij en aandacht. Daar kwamen dan ook nog wel eens de – op dat uur – loslopende jongelui bij. Na

51 Volledig: Lang gewacht, stil gezwezen; nooit gedacht, toch gekregen.

52 Niet genoemd in Adriani’s uit 1925 daterende lijst van geschriften in of over de Minahassische talen, in: “De Minahassische talen”, 160-166.

dit een tijdje te hebben aangezien en na rijp beraad en overleg met den Penolong, werd toen besloten dat hij zich zou inspannen de vergaderingen in de kampoeng op te voeren, terwijl ik de zondagsschool nam. De moeilijkheid zat in mijn dienst-reizen: dan kon ik niet altijd thuis zijn op dien dag of dat uur.

Ik begon met het gewoon voort te zetten, doch hoe ik ook mijn uiterste best deed de aandacht te trekken of te boeien – en hoeveel jaren was mij dat niet al gelukt in Holland – hier ging het met mij evenmin als met den Penolong. Daar ging mijn laatste hoop. Op huisbezoek mocht ik niet, met den kerkeraad vergaderen ook al niet, al het andere was al geprobeerd dus ... Alleen bij het zingen was nogal wil en genoeg. Toen maar meer zingen en nog wat meer. Daar kwam een bord met notenbalken bij en mijn reisorgeltje. Zoo groeide “vanzelf” de zondagsschool tot zangschool en de Hulpprediker tot “opperzangmeester”. Maar o wee, wat was ik begonnen. Als zij bij het overheeren op de zondagsschool hun mond hielden, was dat nog het ergste niet, doch bij het zingen? Het woord saboteeren kenden zij wel niet, maar ze konden het opperbest. Mij kwaad maken hielp niets, waar daar scheen het ze om te doen. En soms flink nat van de dubbele inspanning: hen aan den gang te krijgen en mijzelf in te houden, ben ik woest naar huis geloopt om even te drinken en – in dubbelen zin – wat af te koelen.

Maar toen het eerste succes. Elke drie maanden hadden wij ook daar een algemeene vergadering, met alle gemeente-Voorgangers in het ressort. Die vergadering werd besloten met een kerkdienst. Altijd op een Woensdag-avond, tegen volle maan. Dan spraken om beurten de Inl. leeraars en was er nogal belangstelling.

Nu mag men zangles geven zooveel men wil, doch zonder een geregeld doel verloopt de lust snel en dus ook de zang. Ik had dus beloofd, dat als zij mooi genoeg zongen, zij dat ook eens in die kerkbeurt mochten doen, én – als zij boeken hadden en er goed inzaten – ook geregeld in de kerk, bij wijze van koor. Dat heeft geholpen; ze kwamen trouwer, brachten ook anderen mee en deden meer hun best. Op den duur moesten wij ook drie maanden voor een uitvoering toename stopzetten.

Dien avond kwam voor ons met het eerste succes en voor de vreemde hoorders met een verrassing. Men was namelijk gewend om de derde stem in het gemengd koor door meisjes te laten zingen. Ik wist dat toen niet, maar begreep later waar dat gillend geluid, boven de eerste stem uit, vandaan kwam. Die derde stem van de jongemannen was, ook voor de Inl. leeraars en Onderwijzers, een openbaring. Doch dit was niet geheel onverwacht. Dat zou later komen.

De zang was allang uitgegroeid tot een kinder-zangvereniging met een eigen dirigent, en twee van de jongelui, geheel zelfstandig.

Er waren ook al heel wat wedstrijden gehouden en prijzen gewonnen. Ook was men al gewend om in sterfhuizen deel te nemen en vervingen zij soms de muziek en het dansen geheel bij bruiloften.

Toch zou de grootste triumph nog komen.

De negory nam in welvaart en vooruitgang toe. Daarbij behoorde eindelijk ook een renbaan. Ja, heusch. Nu houd ik veel van paarden en sport, wilde dus wel in het

bestuur zitten, toen de dag of dagen van de wedrennen kwamen. Het was wel eenigszins riskant, maar men kan ook té voorzichtig zijn. Trouwens veel te doen of te zeggen had ik niet, dus ook niet veel te verantwoorden.

Nu had ik thuis altijd een goeden barometer en die had mij al wel gewaarschuwd, maar toch had ik het er op gewaagd.

Het geheel verliep heel aardig. Wij waren er toen met ons heele gezin, dat wil zeggen met vier eigen kinderen, en genoten volop. Wel viel er een jongen met zijn paard, maar die werd door onze Njora spoedig geneezen. Maar 's avonds kwam de verandering: het liep leelijk naar storm. Het terrein lag buiten de negory en daar zou gedanst worden: het eenige vermaak bij zulke gelegenheden. Dat beloofde dus een kermis te worden. Wij wachtten thuis met een benauwd en "zuchtend" hart. Of ik al of niet lid van het bestuur was zei hier niets: overal werd gedanst en altijd weer. De mannen gingen rond en de jongemannen en ze bleven maar lopen, zichtbaar aan hun lichtjes. Om negen uur kwamen onze pleegkinderen goeden nacht zeggen en verraste ons een van onze dochters, een werkelijk bijzonder meisje, met de blijde mededeeling: "er is geen dansen". "Hé, waarom niet?" "Zij kunnen geen meisjes krijgen". "Geen meisjes? Willen die dan niet, die behoeven toch geen entree te betalen, zoals de mannen?" Manini, zoo heette zij, kende mij genoeg en lachte eens. "Meneer en mevrouw, ze zijn alle huizen waar meisjes zijn rond geweest, maar zij bedanken allemaal". "Maar waarom dan eigenlijk?" "Ze zeggen, dat zij al genoeg genoeg hebben met het telkens en overal zingen".

Ik kan u zeggen dat de barometer met een vaartje van 0,6 vooruitliep en op "zeer schoon" nog niet stilhield. Dan weet men met zijn geluk geen raad, dan wordt het "danken".

Een zangwedstrijd, die een regenwedstrijd werd

Nog één hoofdstuk moet er aan den zang gewijd, anders zou ik onvolledig zijn.

Én om te leeren feestvieren én om den zang te ontwikkelen én om het Evangelie te brengen op de meest aangename en doeltreffende wijze én ... om het kort te zeggen: tot nut en genoeg, waren zoogenaamde uitvoeringen, pertoendjoekan, eigenlijk tentoonstellingen, niet genoeg, niet voldoende en afdoende. Ook om de menschen iets in de plaats te geven voor al het mooie, dat verloren ging. Pogingen door mij aangewend om het oude – vernieuwd, verbeterd – te doen herleven, waren op niets uitgelopen. Niet omdat mij in het Minahassisch plaatselijk blad de eer was aangedaan den naam te krijgen van hem, "die het oude heidendom weer wilde oprakelen", met moet er wat voor over hebben: "door goed gerucht en kwaad gerucht"; maar omdat het mij en mijn zangers boven onze kracht ging. Dat had een Volksbeweging moeten zijn of worden en men liet ons alleen staan. Wel vertaalde ik, met behulp van onzen Penolong, eenige liederen in hun taal, voor het omgekeerde kreeg ik geen gelegenheid.

Wat ik dan wilde? Wel, wat een der Inl. leeraars in het Maoembische verstond: hun oude zangen en dansen aanwenden voor het Christelijke of bijbelsche, er dien geest ingieten. Hoe heb ik daar dikwijls aan het Oude Testament moeten denken: het

gerei en gezang van Mirjam,⁵³ aan het “huppelen” van David voor den ark⁵⁴ en zijn beurtzangen, bewaard in de Psalmen. Ook in het Nieuwe Testament komt zoiets voor in de gelijkenis van den zoogenaamden “verloren” zoon: “Gezang en gerei”.⁵⁵ Ikzelf heb dien Inl. leeraar er zijn halve nachtrust aan zien geven te Talawaan-Bantik. Hij zong toen, met beurtzang en reien, de geschiedenis van Joseph. Hoe ’n onschuldig genoeg dat was, viel mij bij wijze van vergelijking terugkomende te Menado op. Daar was een fröbelschool, waar de kinderen net zoo “dansten” en zongen, woorden en wijs van “Het smidje”⁵⁶ enz.

Ook te Taratara had ik het medegemaakt. Ik kon nooit slapen, ook al ging ik gewoonlijk zeer laat naar bed, als de tifa, groote trom, geroerd werd. Misschien ook omdat er dan ergens dansen was en de gevolgen mij maar al te bekend waren. Dan moest ik er weer uit, ging op bloote voeten op sloffen en in pijama dan maar eens kijken waar de vroolijke bende was. Eerst liepen de menschen bij mijn komst weg. Dat speet mij: ik was niet van de politie. Ik riep hen dan terug, deelde mede waarom ik kwam kijken en vroeg hen – als zij geen kwaad deden – met alles gewoon door te gaan. Slechts eens heb ik er – door mijn komst en praten – een plotseling einde aan gemaakt. Maar dat was ook driedubbel ongepermitteerd: hij was ouderling en liet het toe in zijn huis. Zijn dochter was onze anak piara en de bruid. Ten derde en laatste hadden zij geen toestemming van het negory-Hoofd. Verder heb ik er nooit onmiddellijk invloed op uitgeoefend dan eens te gaan kijken. Eigenaardig: er werd bij zulke gelegenheden geen wijn of sterken drank gebruikt, ook geen palmwijn.

Zoo trof ik eens op een nacht de menschen bij het maéngkét, gezang met gerei bij lichten maan, voor de oogst. Maramba deed men bij de inwijding van een nieuw huis en menari bij andere feestelijke gelegenheden. Dat heb ik nooit gezien of gehoord, misschien omdat men daar al te Christelijk voor was. Van de andere reien las ik eenige zangen, die werkelijk poëtisch en zinrijk waren, zoo, dat ik ze bij bruiloften tot uitgang van mijn toespraken hield. En dat alles was door ons veroordeeld en was aan het verdwijnen. Maéngkét heb ik meer dan eens gezien en medegemaakt. Werkelijk, onschuldiger en reiner kon het nergens toegaan. Jong én oud is dan aanwezig. Ergens naast het huis, bij volle maan, komt men op het erf bijeen. Ieder, die iets te bezingen heeft, doet dat. Zoo werden wij dikwijls voor de

53 Ex. 15: 20.

54 II Sam. 6: 16.

55 Lucas 15: 11-32.

56 “Het smidje” was een bekend negentiende-eeuws volksliedje, waarbij een rondedans hoorde. De tekst is a.v.:

Smidje mijn smidje waar werk je zo voor, werk je zo eindeloos eindeloos door?

Is soms het smeden je leven je lust, geef je die hamer geen ogenblik rust.

Klop klop klop klop klop klop klop, sla de hamer op z'n kop.

Achter de deuren, zeg hoor je me niet, zingt er zijn vrouwtje haar vrolijkste lied.

Dat is zijn leven, dat is zijn lust, hij geeft de hamer geen ogenblik rust.

Klop klop klop klop klop klop klop, sla de hamer op z'n kop.

vuist weg bezongen, omdat onze komst eindelijk op prijs werd gesteld. En ook al was de deelname gemengd, mannen en vrouwen zouden elkander nooit aanraken, zelfs niet met de handen. Altijd was daar een losse zakdoek tusschen om een kring te vormen. Als ik daar dan ook in mijn toespraken op zinspeelde, dan viel, ook voor hen, de vergelijking met ons dansen zeer ten nadeele daarvan uit.

Met de reien moest ik het opgeven, maar op den zang zette ik alle kracht. Daarvoor dienden mij ook de wedstrijden.

Die zijn dan ook op alle mogelijke plaatsen door ons gehouden. Maar die ene van Woloan spande de kroon. Daar zat heel wat aan vast. Vlaggen en wimpels werden bij ons thuis genaaid en van stokken voorzien, dat waren de prijzen. Maanden van tevoren moesten de plannen gemaakt, de toestemming bij het Bestuur worden aangevraagd, de programma's gedrukt of geschreven zijn, om nog te zwijgen van wat in iedere negory de leiders en zangers voor moeite en drukte hadden: de meesten kwamen geheel in nieuwe kleeren, wat de scholen en kerk en catechisatie weer ten goede kwam. Anders deed men dat maar eenmaal per jaar: met Kerstfeest-Nieuwjaar. Van Kinilow kwamen de meisjes eens allemaal met één model eigengemaakte strohoeden, merk panama. Soms was het origineel en ... overdreven. Doch na afloop zorgde de jury wel voor correctie. Ook daar kwam langzaam verbetering, beschaving en smaak in. Voor de negory die ons ontving, was het een groote drukte en koste, maar door verkoop van allerlei mondvoorraad toch voordelig.

Te Woloan konden komen Lolah, 20 kilometer, daar tusschen in lagen Ranotongkor en Taratara. Dan van den anderen kant Tinoor, ook ongeveer 20 kilometer ver en daar tusschen Kinilow en Kajawoe. Scholen en jongelui afzonderlijk. Ieder had voor eigen mondvoorraad te zorgen. Voor de commissie vonden wij altijd dames en heeren Hollanders van Tomohon wel zoo vriendelijk om te komen. Voor hen, anderen en onszelf was eten verkrijgbaar voor f 0.50 den persoon. Wat men ons daarvoor echter gaf, was ver boven den prijs.

Zoo was toen ook de regeling en alles vastgesteld voor Woloan, toen de Penolong aan kwam zetten met zijn bezwaar: "Als het dien dag maar niet regent". Dat was nu echt een gezegde om alle dingen in het water te doen vallen. Ik onderbrak zijn bezwaren dan ook zoo snel mogelijk, met te zeggen: "Ben je mal: het regent dien dag niet".

Dit was zoo vlug en terloops gezegd en zoo weinig in ernst, dat ik er verder niet aan gedacht zou hebben. Maar er was groote afgunst en wangunst enz. tusschen Rome en ons. Daarvan was Woloan het centrum. Alles van ons was al nageaapt, ook de zangvereniging te Taratara, maar tot zangwedstrijden heeft men het nooit gebracht, dus moesten die onmogelijk gemaakt worden. Nu was er van dien kant in ernst voorspeld, dat het wél zou regenen. Daar wist ik echter niets van.

Wij hadden dien dag werkelijk mooi weer. Het nationale oranje-zonnetje – want wij deden dat altijd op zulke dagen, met het oog op de scholen enz. – scheen ook dien dag en wij hadden het werkelijk heel goed gehad. De grootste spanning was natuurlijk voor ons allemaal wie nummer één werd enz. Dat was dikwijls moeilijk

uit te maken en hing vaak van kleinigheden af. Niemand kon dat vooraf zeggen en eerst als alle commissieleden ieder voor zich en alle tezamen hun cijfers hadden opgeteld, wisten wij wie de grootste vlag en wimpel kreeg. Dat was toen – tegen aller verwachting in – Woloan zelf. Prettig of onprettig: het was eerlijk. En nu dacht ik werkelijk dat zij daar niet over uit zouden kunnen.

Op weg naar huis – wij moesten altijd vroeg uitscheiden voor de 20 kilometers – kwam de Penolong van Woloan naast mij lopen en vroeg mij opeens: “Weet u, wie het vandaag van den Pastoor gewonnen heeft?” “Wat bedoelt u, Penolong?” “Wel, u heeft gezegd, dat het vandaag n i e t zou regenen en de Pastoor heeft gezegd dat het wél zou regenen. Het is echter droog gebleven, dus heeft u het gewonnen”. Ik stond paf. Dat was mijn bedoeling niet geweest: wie was ik, om iets over het weder te zeggen? Wat moest men daar toch altijd voorzichtig zijn, want “moeroeng” als zij waren, verstonden zij slecht grappen. En hoe ik ook praatte: ik had den eersten prijs in den regenwedstrijd.

Doejoeng eten

Men heeft mij eens, zonder mij vooraf te waarschuwen, doejoeng, vrij vertaald: zeemeermin, laten eten. Toen ik dit onder andere ter waarschuwing aan boord aan die twee zendeling-families vertelde, wilden zij mij niet gelooven. Zoo gaat het nu eenmaal: vertel je bekende dingen, dan interesseert het niet, ga je daar even buiten, dan gelooven zij je niet. Het zij zoo.

Ik was op dienstreis te Koemoe, een klein plaatsje ten zuiden van Tanawangko, achter Kaap Po’opo. Het was aan het strand en als op een warmen zomerschen dag in Holland. Overdag was het daar altijd stil, rustig. Het was ook een bijna uitgestorven negory, rest van het eertijds groote Koemoe. Alleen ’s nachts kon het er onrustig zijn, als de kudden paarden in of bij de negory kwamen. Die zwierven daar halfwild rond, bij kudden van zes merries onder één hengst. Wij hadden altijd twee paarden op het erf: een van den Inl. leeraar van Po’opo, omdat Koemoe een van zijn vijf bijgemeenten was, en een paard van mij, allebei hengsten. Dat gaf dan dikwijls zoo’n spektakel, dat de heele bevolking wakker en op de been was. Maar dien namiddag was er één rustige rust. Daar opeens kregen wij een ongewoon lawaai, alsof er ik weet niet wat was. Wat kon dat zijn? Geen aardbeving: dat zou ik gevoeld hebben. Brand, misschien? Vast geen vloedgolf: ieder liep in de richting van het strand. Menschen en kinderen riepen, schreeuwden, kippen kakelden, honden blaften. Ik moest daar het mijne van hebben, daarom in pijama en op sloffen naar het strand. Daar hoorde ik: “Er is een doejoeng gevangen”. Dat zei me niets en daarom kwam ik nader. En jawel, daar lag een dier op het strand: half mensch en half visch. Of het een groot exemplaar was, weet ik niet, ongeveer een meter lang.

Daar was al die drukte voor? Ik kon het mij moeilijk voorstellen. Ik vroeg er naar. “Meneer, dat is de heerlijkste lekkernij”. Kwestie van smaak, dacht ik. Voor mij een onsmakelijke gedachte: zooiets als menschen eten. Want werkelijk, het of zij zag er erg menscheijk uit. Zoo blank als – ja, als? – laat ik de dames niet beledigen

... als een varken na het slachten en schrobben. Alleen had madam Doejoeng een snor. Enfin, dat heeft een poes ook. Vaak krijgt men zoo'n visch niet: dat vereischt groote durf en handigheid. Niet met net of zoo, doch met een harpoen. Wonderlijke verhalen werden mij bij het naar huis gaan verteld: 's Nachts zwemt zij achter de prauw aan en kucht dan als een sirene, waarvoor zij ook gehouden wordt. Wordt zij gevangen en gedood, dan komen er tranen uit haar oogen en zucht zij. Zoolang zij nog kracht in haar heeft, krijgt men haar – uit schaamte, zoo men mij verzekerde – niet op haar rug gekeerd, wat noodig is om de darmen eruit te halen. Dat wordt onmiddellijk gedaan, tegen bederf. Wat moest ik van dat alles denken? De Inl. leeraar was verre van een fantast en het werd onder getuigen verteld én, om mijn ongeloovigheid, ook verzekerd.

De kerk begon om zeven uur en na den dienst werd er gegeten. Aangezien ik niet de gewoonte heb mij met keukenzaken in te laten vroeg ik ook toe niet wat er alzo gegeten werd. Ik merkte niets bijzonders.

Na afloop vroeg men mij – alsof het de doodgewoonste zaak van de wereld was – hoe mij het doejoengvleesch gesmaakt had? Ik vroeg natuurlijk eerst of men mij dat dan gegeven had. Het antwoord was bevestigend. Ik kon mij gelukkig goed houden en vroeg beleefd maar dringend om in het vervolg dezelfde beleefdheid mij te willen bewijzen, die zij bij ons altijd ondervonden. Als mijn vrouw geen vleesch of visch genoeg kon krijgen voor de groote vergadering, gebruikten wij wel eens vleesch uit blik. Doch als zoo'n schotel zou rondgaan, waarschuwde mijn vrouw ons vooraf. Het was niet wel echt “mosterd na den maaltijd”, doch zooiets is mij later toch nooit weer gebeurd. Wel kreeg ik – ter verontschuldiging, misschien? – verhalen te hooren van mijn collega's, die van alles aten: slangen – de patola⁵⁷ moet heel smakelijk zijn. Trouwens onze goedverzorgde honden werden door sommige Inlanders ook niet versmaad. Apen, veldmuizen of boschratten en meer van die buitengewone lekkernijen. Het speet mij hen te moeten teleurstellen: zoover had ik het nog niet gebracht. Het doejoengvleesch had ik aangezien voor dat van een wild zwijn.

Paardenverstand

Nu ik toch aan de Kaap Po'opo bezig ben, moeten wij daar dan maar even op doorgaan.

Het was wel bij een andere gelegenheid, dat wij – voor de afwisseling – eens niet te paard van Raprap naar Sondaken gingen maar per prauw. Op den terugreis zouden wij Raprap laten liggen en tot Koemoe doorgaan.

De dag was schoon en de zee kalm als een meer. Mijn twee jongens, die de kleeren droegen, zouden overland de paarden meenemen. Ik had wijzer moeten zijn, want de ellende met prauwreizen was altijd: dat lange wachten voor men kon vertrekken. Zoo ook toen: veel te laat naar mijn zin gingen we eindelijk. Het is dan wel koeler,

57 De *Oxyrhopus petola*, Red-banded snake of Calico slang. Behoort tot de familie der *Colubridae*.

zoo tegen den avond, doch het minste of geringste hoeft maar te gebeuren en het is donker. Zoo ook toen: wij kregen tegenwind, toen natte wolken, tot eindelijk wij geen verschil meer zagen tusschen het water boven en beneden ons. Druip en druip nat kwamen wij tegen donker aan en moesten toen nog een goed kwartier door het water en den regen en het land baggeren. Alles stond blank, ook rondom het school-kerkje. De dienst werd tusschen de buien door gehouden, waarbij wij het nog troffen; maar nauwelijks thuis begon de regen weer en zoo bij buien den geheelen nacht door. Dat beloofde wat.

Den volgenden morgen zonder ontbijt bij schemerdaglicht – dat is daar half zes – er te paard vandoor. Toen weer natte wolken, regen en stortregen, bij beurten. Mijn jongens – op een stok mijn koffertje tusschen zich in, met zeildoek erover – repten zich ons bij te houden. Waar wij konden zetten wij den gang erin, zoover dat op een boschweg mogelijk is. Dé vraag was of wij de rivier Raprap zouden bereiken, voordat die aan het banjir-en was. Was die rivier te vol, te gezwollen, aan het overstromen, dan konden wij er niet over.

Helaas, het was te laat. Dat anders zoo onneuzele stroompje, waar nauwelijks de enkels nat werden, was nu een bruisenden waterstroom geworden. Wij hadden ons nu echter niets te verwijten: het water kwam van de bergen, waar het – zonder ons weten – ook hard geregend had.

Wat nu? De Penolong wilde er over: zou voorgaan en althans probeeren. Ik had te paard al heel wat medegemaakt. Ik had wel eens foto's gezien van Italiaansche ruiters, die met hun paarden als op den staart zittende een steilte afglieden. Dat leek mij bijna onmogelijk. Doch op een keer kwamen de Inl. leeraar van Pangoe en ik aan zoo'n steilte, bij een brug over een ravijn, dicht bij zijn negory. Het had geregend en het was een helling van bruine klei. Hij reed kalm en liet zijn paard ineens glijden: dat beest kende het al. Mijn paard, dat misschien niet gewend en zijn baas heelemaal niet, bleef boven stilstaan. Ik vroeg schreeuwend: "Afstijgen, Penolong?" "Dan valt u zeker", was zijn bescheid, "laat uw paard maar glijden". Een paar rukken en porren: ook mijn beest zat op zijn hurken, met de voorbeenen stijf vooruit, stond op de brug weer op alle vier zijn beenen en wij stapten verder. Ach ja, men went aan alles.

Maar nu voor dit drabberig wielende water had ik respect: geen grond meer onder de voeten is al erg. Maar om langs het krokodillengat naar zee meegesleurd te worden, leek mij maar matig. En dan mijn jongens? Ik waarschuwde den Penolong. Hij zette door. Hij was daar bekend en had het zeker al meer gedaan. Maar of hij zijn paard al striemde met een ruggegraad van een doejoeng, wat erger is dan een gummiknuppel, het beest weigerde. Eindelijk moest de Penolong het opgeven en maar goed ook.

Wij moesten weer naar Raprap. Daar kwamen wij in een inmiddels verlaten negory aan: de menschen waren na ons vertrek naar hun tuinen gegaan. Gelukkig was de Goeroe 's morgens vroeg over de rivier naar zijn huis gekomen, met zijn dochttertje. Toen kon het nog.

Hoe wij dien dag zijn doorgekomen? Ik weet het niet anders te zeggen dan: in ellende. Niets te doen te hebben. Weten, dat daar achter die rivier de weg vrij is, dat wij te Koemoe verwacht werden, dat het voor de overige gemeenten een dag te laat zou worden en men thuis zich over mij ongerust zou maken. We hadden zelfs geen gelegenheid een boodschap te sturen. Dan nat, in een niet waterdicht huisje, dat gaf een koortsgevoel. Gelukkig had de Goeroe chinine-poeder en arak. Daar hebben wij ons dien dag eenige malen op getraceerd. Lekker is anders. Maar stel, dat je op zoo'n reis en op zoo'n plaats ziek wordt. Ook de menschen zijn daar doodsbang voor. Het was natuurlijk vroeger wel eens voorgevallen, dus hoorde ik van die verhalen.

Toen heb ik mij ook wél met de keuken bemoeid. De keuken? Achter het huisje liep het dak door, daar had men op den grond wat steenen opgezet. Dat was de keuken. Maar – als wij het water geregeld afdakden – was er tenminste vuur. Gek, bij zoo'n temperatuur daar behoefte aan te hebben.

Wat er aan eten was, maakte de Goeroe met zijn dochttertje gereed. Voor den volgenden dag was er niets over. De vraag was daarom: wanneer zouden we verder kunnen? De regen aan het strand werd wel minder, doch op de bergen zag het er donker uit. Overzee kon ook niet: een wierelende en warrelende bruine massa, zoover het oog reikte. Pas hadden wij zoo'n lesje gehad. Neen, daar waagde ik mij nog niet aan, er was altijd nog tijd genoeg: als het niet anders kon. Maar dan de paarden? En die moest ik verder gebruiken.

Wij zijn wat dikwijls gaan kijken, doch de rivier bruiste maar voort en voerde met het bruine drab boomen en struiken ver zee in.

Ook bestond voor ons nog het gevaar voor overstroming op ons schiereilandje. Want dat was ons plekje grond toch eigenlijk. Voor de zee, ten Noorden de rivier, die achter het krokodillengat steeds meer voedde en bij vloed door de zee nog hooger steeg. Ook dreigde nog, want wie voorspelde ons geen meerderen regen, een springvloed want het was tegen volle maan.

De dag ging hopeloos en troosteloos voorbij en de nacht half slapende. Doch de morgen bracht hoop en uitkomst. De Goeroe was met onze jongens zeer vroeg gaan probeeren: hij moest toch ook eten hebben van den overkant. "Onderlangs" ging het, zij het met de noodige voorzichtigheid. En de krokodillen? Ja, men vertrouwde daar op de overlevering en de ondervinding: in het Tombarirische was sinds menschen heugenis geen mensch prooi van die "hardkoppen" geworden. Maar dan de paarden, want die werden wél aangevallen? Ik verzeker u, dat men dan leert verstaan dat "nood leert bidden".

Een-twee-drie was alles klaar. Ontbijten deed ik altijd bij aankomst in de volgende gemeente. De Penolong en ik zouden te paard gaan: dat was veiliger, die hebben altijd vier benen. Wij kwamen aan den oever: het zag er nog weinig aantrekkelijk uit en ik hield mijn hart vast toen eerst de Penolong over-door de rivier werd geholpen. Bang scheen hij noch zijn paard. Toen ik. De stijgbeugels heel kort, dus hoog. De Goeroe hield hem bij den teugel bovenstroomsch en een mijner jongens aan den anderen kant. Daar gingen wij: voetje voor voetje. Door kuilen, over

rolsteen. Mijn arme beest hinnikte van angst: fijne gelegenheid voor de krokodillen. Eindelijk begon de bodem te stijgen, riep ik “los”. Toen een paar sprongen en wij stoven den oever op. Ziezo, wij waren er. Toen nog de goederen, die zij bovenop het hoofd moesten dragen, met z’n drieën loopend. Eindelijk was alles gelukkig goed afgelopen. Wat een angst, zoo even, maar wat een prettig gevoel erna.

De menschen te Koemoe hadden het wel begrepen, konden door den regen toch niets doen, daarom konden de diensten gewoon voortgaan. Naar de andere gemeenten gingen er boodschappers en zoo kwam het ook daar in orde. Het had anders wel flink geregend, want toen ik van Tanawangko per bendi naar huis ging, moesten wij over een ondergelopen brug heen.

Na drie maanden kwam ik altijd weer. Het was toen allang geen regen meer en wij reden heel genoegelijk weer van Koemoe naar Raprap. Ik reed – als gewoonlijk – vooruit en wilde langs den gewonen weg over de Raprap-rivier. Op eens schreeuwde de Penolong: “U kunt daar niet over”. Mijn paard was al te water. Ik stopte en zag nu voor mij aan den overkant een hoogen, steilen klei-oever. Glad afgesleten door den banjir. Ik moest terug en weer onderlangs. Toen begreep ik, waarom het paard van den Penolong den vorigen keer daar niet te water wilde: hij en zijn baas zouden raadeloos verloren zijn geweest. Ik stond verbaasd over dat paardenverstand of hoe en het ook noemen wil.

Het aannemen van Jan ... te Sendoek

Lang heb ik mij ook den achternaam van dien man kunnen herinneren, nu ben ik dien – gelukkig? – kwijt. Ook in dit verband werd door den toenmaligen Inl. leeraar daar het woord bekeering gebruikt, doch wat hij daaronder begreep?

Eens in het jaar was er, waar mogelijk, aannemen tot lidmaten en het vieren van Heilig Avondmaal daarna. Voor het doopen hielden wij overal ook een soort voorbereiding met de doopouders en getuigen. Daarbij gebruikten wij een lijst waarop alle gegevens – noodig te weten door mij – vermeld stonden. Dat was hoognoodig: ik kende de menschen niet, wilde maar niet raak doopen. Daar was al zooveel bedrog mede gepleegd, dat wij niet voorzichtig genoeg konden zijn. Met het aannemen tot lidmaat had de kerkeraad altijd medezeggenschap en daarom medeverantwoordelijkheid en was er voorbereiding en vooronderzoek, doch bij den doop veelal niet. Zoo is het te Malalajang gebeurd, dat een man zich drie maal had laten doopen. Dat was massa-doop, waarover N. Graafland schrijft.⁵⁸ Toen de menschen nog onwennig, wijl deels onwillig waren, heeft die man driemaal het – goede? – voorbeeld gegeven. Dat hielp de anderen over hun angst of vrees heen: want dien man overkwam niets, kwam er telkens goed van af. Na twintig jaren ging hij trouwen – ook een massabeweging, waarvan hetzelfde kon en moest gezegd worden als toen bij den doop: “Een beter bedoelde dan begrepen wenk van hoger hand”. Toen had die man een doopbrief noodig, die voor geboortacte gebruikt

58 Graafland, *De Minahassa*, II, 359-375.

wordt, en kwam zijn euveldaad aan het licht. En dat tot groot vermaak van den toenmaligen Inl. leeraar. “Geeft het heilige ...”.⁵⁹ Enfin, wij waren gedwarsboomd, al heel lang en zoo nam ik een goeden maatregel over.

Met het aannemen dacht ik veilig te zijn, omdat dat én in het openbaar plaats had, na onderzoek, én ten overstaan van den kerkeraad en tenslotte van de geheele gemeente. Ik zou eenmaal ondervinden – al was het dan ook maar eenmaal – dat ook dit niet afdoende was.

Eens was ik daarvoor te Séndoek. Onder de aannemelingen was Jan ..., man en vader al. Of hij getrouwd was? “Ja”. Of hij kinderen had? “Ja en allemaal gedoopt”. Om kort te gaan: er was niets bijzonders opgevallen of vermeld. Na het onderzoek vroeg ik: “Heeft een der H.H. ouderlingen nog iets te vragen?” “Neen”. “Zijn de heeren tevreden?” “Ja”. “Heeft iemand nog iets tegen een van deze kandidaten in te brengen of op hen aan te merken?” Daarbij zat natuurlijk de Inl. leeraar, die plaatselijk Voorzitter van dien kerkeraad was. Dikwijls genoeg had ik hen uitgelegd, wat wel en niet mocht, wat hun rechten en plichten waren en dat ik aannam in hun naam, omdat het hun gemeente was. Dat ik weer wegging, eens voorgoed. Maar dat zij en hun gemeente altijd bleven. Er werd toen niet en voor het bevestigen in de kerk niet, er werd toen tegen niemand bezwaar ingebracht. Trouwens, het moest ook niet kunnen, want dan was de Inl. leeraar al tekortgeschoten: hij mocht zoo iemand niet eens tot het onderzoek toelaten.

Jan ... werd met de anderen bevestigd en kwam aan het Avondmaal. Na een jaar kwam ik weer en was er weer aannemen, bevestigen en Avondmaal. De voorbereiding daartoe werd overal en altijd door den Inl. leeraar gehouden. Toen was er te Séndoek bezwaar ingebracht tegen dien Jan ..., en wel door ... zijn bijzit.

De Inl. leeraar moest het mij wel melden, want zijzelf zou haar beklag tegen Jan ... komen inbrengen. Daar zat nu onze Inl. leeraar. Mijn vasten stelregel was: nooit een klacht te aanvaarden, zonder eerst den Inl. leeraar te raadplegen en zeker nooit dan in zijn bijzijn. Ik vroeg dus den Inl. leeraar mij in te lichten en bij stukjes en beetjes, met horten en stooten kwam ik te weten, dat Jan ... een zoogenaamde tweede vrouw of bijvrouw had. Hij zei erbij: “gehad”. Ik twijfelde daaraan en kreeg gelijk. Vijf lange jaren had die toestand al geduurd en waren verscheidene kinderen geboren en ook gedoopt. Dat zoo'n man zoo'n vrouw plotseling zou verlaten, dat kon er bij mij niet in. Maar nu geef ik ieder te doen om het gevoel te peilen of het gemoed van zoo'n voorganger, maar dan ook het mijne, terwijl ik straks weer het Heilig Avondmaal bedienen moest.

Toen ik den Inl. leeraar over deze in-vuile zaak onderhield, verontschuldigde hij zich met te zeggen, dat die man die vrouw reeds meer dan een jaar had verlaten en zich had bekeerd. Toen keerde zich mijn binnenste naar buiten, werkelijk mijn hart draaide daarvan om. Wat had zoo'n man in vredesnaam er aan lidmaat te worden? Hoe had hij durven aan het Avondmaal komen? Hoe hadden én Voorganger en kerkeraad dat kunnen toelaten? Want zij weten altijd alles van elkander op zoo'n

59 Matt. 7: 6.

dorp. En verstonden zij niet voldoende Maleisch, zij hadden toen allang de catechisaties in hun taal. Tot nu toe zie ik geen enkele verontschuldiging.

Den kerkeraad liet ik zoo vlug mogelijk bijeenkomen en de vrouw roepen: die wat te klagen hadden, liet ik uit de tuinen halen. De kerkeraad was er het eerst. Uit voorzichtigheid vroeg ik het eerst, wat zij van de zaak wisten: men kan niet genoeg oppassen voor liegen en later heeten-liegen. De zaak bleek mij goed overgebracht en dus kreeg ook de kerkeraad een lesje. Men zweeg.

De vrouw kwam. Zij vertelde in hoofdzaak hetzelfde. Mijn vraag waarom zij Jan kwam aanklagen, terwijl zij het vorige jaar niet was gekomen, bracht weer iets minder moois aan het licht: Jan had haar toen verzocht niets tegen hem te doen, dan zou hij voor haar en haar kinderen blijven zorgen. Hij had echter zijn woord in dit opzicht niet gehouden. Daar had men het: meradjoek, wraak.

Hier werden wij weer gebruikt voor politie: voor straf ... Wat moest ik dat – en niet alleen in de Minahassa – nog dikwijls ondervinden, daarvoor – in hoofdzaak – gebruikte men de kerkelijke tucht.

Ook de vrouw – hoe 'n diep medelijden ik ook met allemaal had – kreeg haar lesje en ... zweeg. Weer geen spoor van berouw.

Nu de man in kwestie nog. Die was inmiddels overal gezocht en nergens gevonden. Ik liet doorzoeken, totdat ik eindelijk naar de kerk moest voor het Avondmaal.

Intusschen was ik een eindje gaan wandelen om tot kalmte te komen en me verder te beraden. Wat stond mij te doen, waar alle betrokkenen zoo weinig schenen te voelen, wát zij nu eigenlijk wel gedaan hadden? De Inl. leeraar was ambtenaar en kon slechts van Batavia uit geschorst worden.⁶⁰ Voor de Inlandsche kerkeraden bestond niet eens een reglement. Hen uit te sluiten van het Avondmaal? Maar wie zou mij dan helpen met het bedienen? Bleef over: geen Avondmaal houden? Doch daar strafte ik dan weer zoovele onschuldigen mede. En wat zou ik dan nog bereiken? Niemand scheen mij te begrijpen of toonde berouw. En Pangoe kwam mij voor den geest en het Avondmaal toen daar, en zoovele andere dingen drongen zich aan mij op. Het meeste wat ik voelde was diep meelijden met al die geestelijke stakkers. Dat heb ik laten overwinnen, alleen Jan ... sloot ik daarvan uit en mijn laatste waarschuwing was aan Voorzitter en leden van den kerkeraad: "Laat Jan ... in geen geval aan tafel komen. Wil hij het toch, waarschuw mij dan even". Ik wilde alle stemming niet nog meer of nog verder drukken en troostte mij er mede hoe – naar alle waarschijnlijkheid – de Heer zelve met Judas het Avondmaal gevierd had; ook wist ik zeker een schandaal in de kerk te zullen maken, indien ik daar de zaak ging behandelen: het was daar noch de tijd, noch de plaats voor. Wel legde ik meer dan ooit nadruk op de woorden van het formulier en waarschuwde ieder, zich toch te wachten voor "onwaardig te eten en te drinken". Nu moet ik er nog bij zeggen,

60 Zie art. 11a van het *Reglement op het hulppredikerschap en het inlandsch leeraarsambt bij de inlandsche Christengemeenten in Nederlandsch-Indië*, in *Verzameling der voorschriften*, 60-62.

dat men daar niet gauw van het Avondmaal wegblijft: men stelt zich dan bloot aan allerlei verdenking. Het is zoo goed als zich openlijk aan de kaak stellen.

Het Avondmaal was door mij in groote spanning gehouden en meer moe en mat en nat dan anders ging ik naar mijn logies: bij den Inl. leeraar. Ik was verkleed en zat op de voorgalerij, toen de kerkeraad – als gewoonlijk – alles van dien dienst bij den Inl. leeraar aan huis terugbracht. Op mijn navraag hoorde ik toen, dat Jan ... toch aan het Avondmaal geweest was. Ik heb toen den Inl. leeraar gevraagd wat hij van zoo'n bekeerling dacht? Een ding moet ik toch achteraf in hem prijzen: hij sprak niet langer tegen, schaamde zich en zweeg. Zelfs dát zou ik nog anders ondervinden.

Een ander geval

Wat mij de psyche van Jan ... later toch beter leerde begrijpen, moet dan ook maar verhaald worden.

Wij hadden op de catechisatie van die ouwe getrouwen, zij die er altijd waren, ook na het lidmaat worden. Onder die allen was ook een meisje, jonge vrouw al. Het trouwen werd al heel moeilijk op Taratara, omdat de meeste jongemannen naar buiten trokken. Voor den zang was het tenminste een heele aanwinst, dat wij vier jongens, anak piara, hadden. De anderen waren of te jong of getrouwd. Zoo bleef ook dat meisje ongetrouwd, hoewel mijn vrouw en ik niet begrepen dat nog niemand haar gevraagd had. Zij zag er ook smakelijk genoeg uit. Misschien was zij té bezadigd.

Op een keer was er doopen en ... zij was bij de moeders. Wat ging ons dat aan het hart. Zoo'n knappe en degelijke meid. Wat ik dien avond gesputterd heb tegen de mannen: daar bleef weinig van heel. Ik kon tegen zulke moeders niet optreden: zij hadden al straf en schande genoeg. Ook wilde ik niet in de hand werken wat me van de meisjes van Pangoe verteld werd.

Trouwens, straften we de moeder, dan deden we dat ook de kinderen, die toch al hoe langer zoo meer gesmaad werden, omdat zij in dubbel opzicht "in zonde ontvangen en geboren waren". Wel werd ik menigmaal door de kerkeraden aangezet om zulke moeders in het openbaar, in de kerk dan, eens flink onderhanden te nemen, doch daarentegen drong ik aan dat zij beter voor zulke meisjes zouden zorgen, voordat dit gebeurde. Zorg was er al heel weinig, verandering van adat op dit punt weinig of niet – gezien de nachtbezoeken – en dat zij dan ook allereerst moesten zorgen dat de man en "vader" in kwestie ook in de kerk kwam om zijn verdiende deel te krijgen.

Wij werden al te veel voor persoonlijke- of familiewraak gebruikt en hoe 'n gevaar ons college liep te verworden tot kerkelijke politie, dat heb ik later in een meer gevorderd ressort moeten ondervinden. Ook daar zaten wij al met de moeilijkheid van toepassing der kerkelijke tucht.

Waar ik mij wel streng aan hield, was de bepaling⁶¹ dat ongetrouwde moeders en vaders niet mochten of konden aangenomen worden tot lidmaat en indien zij reeds lidmaat waren dat zij dan aan het Avondmaal niet mochten deelnemen.

Dat trof nu ook deze jonge vrouw. Ook mijn vrouw had erg met haar te doen, omdat zij op de handwerkles ook zoo trouw en ijverig en netjes geweest was. Zoo zorgde zij ook nu weer zoo goed voor haar kindje. Ook viel het ons meer dan ooit op hoe betrekkelijk gemakkelijk zoo 'n kind door een moeder alleen werd grootgebracht. Kort na het geval ontliep zij ons, doch langzamerhand werden wij weer vertrouwelijker.

Zoo kwam ook voor haar het volgende Avondmaal. Wij wisten dat het een heele straf en schande voor haar en haar nette familie was, dat zij nu niet mocht deelnemen, want zij was van een voor daar aanzienlijke familie.

Wij hadden in dien tijd een anderen Inl. leeraar gekregen, omdat de oude op verzoek eervol ontslag had gekregen, met pensioen. Ik had gedaan gekregen iemand in zijn plaats te krijgen, die indrukwekkender van postuur en optreden was. Iemand die, al liet hij zijn persoon niet gelden, voor zijn ambt en werk op durfde te komen.

Zoo zat ik den morgen van het Avondmaal gekleed en gereed op onze voorgalerij, toen ik haar, ons ongetrouwde moedertje, keurig in het zwart als al de anderen naar de kerk zag gaan. Ik schrok hevig. Zou zij, tegen alle regels in, toch aan het Avondmaal willen en durven komen? Ik kon het mij van haar bijna niet indenken. Ik was in toga en wilde geen opzien verwekken door haar na te loopen, trouwens zij zou dan reeds in de kerk zijn.

Ik sprak er mijn vrouw over. Ook die geloofde niet dat zij dat zou durven doen. Wij waren nog in twijfel over het hoe en wat te moeten en kunnen doen, zonder haar onnoodig te beschamen, als zij niet van plan was aan het Avondmaal deel te nemen, toen onze Penolong kwam. Dat was wat anders dan te Séndoek, waar de Inl. leeraar verre in zijn plicht was tekortgeschoten.

Hij ook meldde mij onthutst en verontrust dat hij haar had zien loopen en de kerk ingaan. Weer overlegden wij wat te moeten doen, aangezien het ons zeer onwaarschijnlijk voorkwam, dat zij "aan tafel" zou komen. Er waren zooveel menschen in het zwart en zooveel kerkgangers die dat toch niet van plan waren, dat wij tenslotte afspraken dat de Penolong met den kerkeraad zou overleggen om de jonge vrouw te waarschuwen en mocht daar geen der leden voor te vinden zijn, dan af te wachten. Mocht zij hoe dan ook toch aan tafel willen komen, haar dan tegen te houden en mocht tenslotte dat niet baten, kwam zij toch aanzitten, haar dan over te slaan met brood en wijn. Het was uiterst pijnlijk, hoe wij het ook beschouwden of wilden aanpakken, doch ik had mij al meermalen onnoodig ongerust gemaakt. Misschien liep dit ook wel weer veel beter af.

Wij hadden geen consistorie bij de kerk te Taratara, daarom kon ik geen persoonlijk overleg plegen met den kerkeraad. Dit stond echter onomstootelijk vast: zoo

61 T.w. in het avondmaalsformulier.

iemand mocht niet aan het Avondmaal deelnemen en daar zou ik niet van afwijken, wie zij ook was.

Het waren twee lange tafels, voor de preekstoel, in de breedte van de kerk, waar de menschen zouden aanzitten. Ook toen legde ik nogmaals den nadruk op den inhoud van het formulier en na de gebruikelijke inleiding ving het Avondmaal aan. Ook toen had ik mijn volle aandacht noodig voor het bedienen zelf, want o, het zijn toch soms nog zulke kinderen en de minste stoornis of fout verwekt een grenzeloze ergernis. Want ook hierin was de magie sterk gemengd, hoe wij daar ook tegen streden. Dat bijvoorbeeld gewoon, door hen zelf gebakken brood, door een woord, een spreuk kon veranderen in vleesch of “het lichaam der Heeren”, sloot zich volkomen aan bij hun animisme. Want alle geest kan zich op allerhande wijze materialiseeren. Er was trouwens buiten dat al bijgeloovigheid genoeg, ook aan het Avondmaal verbonden. Daar probeerden wij op allerlei manieren een einde aan te maken.

Daar had men het verschijnsel van algemeene verkoudheid tegen den tijd, dat ik daarvoor in een gemeente kwam. Het kuchen en hoesten was mij tegen Paschen op mijn standplaats al wel opgevallen. Maar toen ik – voor de Avondmaalsviering – een rondreis maakte, viel het me op dat men overal waar ik kwam min of meer verkouden scheen. Voorzichtig trachtte ik achter dit verschijnsel te komen en langzamerhand kwam ik er ook achter. Brood en wijn waren voor die menschen zoo goed als vreemd. Daarbij was dikwijls het brood even zuur en scherp als de wijn. Ik heb het waarlijk eens met een soort kleffe taart moeten doen en een half fleschje slechten rooden wijn, tot de vereischte hoeveelheid aangelengd met palmwijn.

Het is gemakkelijk te begrijpen dat men zich daarbij wel eens de keel voelt kriebelen of zich verslikt en dan hoest. Waar de menschen dat bijgeloof nu vandaan halen weet ik niet, doch dat is hét teeken dat de mensch “onwaardig eet en drinkt”. Welnu, men went verkoudheid voor en hoest daarom bij voorbaat.

Ook het zwarte goed komt hun bijgeloovigheid te stade: ook morsen is blijk van een bepaalde misdaad. Roode wijn zou dadelijk zichtbaar zijn op hun gewoonlijk witte kleeren, doch op zwart is het onzichtbaar.

Werkelijk, om den menschen geen doodsangst te bezorgen bij een vergissing of onhandigheid, was zoo'n bediening voor mij altijd uiterst inspannend. Dus toen ook te Taratara. Doch opeens zag ik bij de tweede tafel die jonge vrouw aankomen, gelukkig tot vrij dicht voor mij. Zij had het dus toch gewaagd en niemand van den kerkeraad had den moed gehad haar tegen te houden. Waar was mijn Penolong? Waar de zoo felle kerkeraadleden? Ik keek eens rond, maar zag niemand. Ik was er dus weer goed voor, want gebeuren moest het. Ik deed het dan ook, zoo ongemerkt maar duidelijk mogelijk. Zij begreep, verschoot, verkleurde en stond op om heen te gaan. Het was om te huilen, arme meid.

Zij en haar familie hebben ons een poos boos aangekeken, doch daar bleef het gelukkig bij en ook dat is weer overgegaan.

Eerste kerstboom te Taratara

Voor menschen die uit Holland komen, is een Kerstfeest zonder Kerstboom wel wat kaal. Reeds lang had ik daarom het plan ook dat eens te probeeren. Nieuw was het in de Minahassa nu wel niet, doch te Taratara had men het nog niet gehad. Bezwaren waren er genoeg aan verbonden. Ten eerste het nieuwe, want daarmede moet men heel voorzichtig en zuinig zijn. Dan het brandgevaar. Wij hadden toen nog geen onbrandbare versiering zooals nu. Daarom hebben wij ook geen watten voor sneeuw gebruikt; het zegt trouwens die menschen niets: zij kennen geen sneeuw. Daarbij kwam nog het geldelijke bezwaar, want al het geld van zondagschool en zangvereening was noodig voor groote bijbelsche platen. Die werden altijd zeer op prijs gesteld, zag men tenslotte overal op de voorgalerijen en in de huizen. Zoiets was een heele uitkomst, men kon er niet over gaan vechten of om smalen, daarbij werkte het verhelderend op de voorstelling. En wat een – meestal – zuivere voorstelling. En wat een mooie kleuren. Ook mijn kantoortje, obatkamer, hing er vol mee. En bijna dagelijks konden wij Arabieren zoo gekleed langs onze wegen zien gaan. Wie dan ook ooit durft beweren, dat het bijbelsche den menschen daar zoo vreemd is, heeft óf geen goede voorstelling van de menschen daar, óf geen goede voorstelling van den bijbel óf hij heeft nooit die bijbelsche platen gezien. Wij voor ons hebben in Indië dikwijls bijbelsche tafereelen zoo maar op straat of in de huizen gezien, en wat de adat betreft vonden wij dingen uit het aartsvaderlijke tijdperk. Daar heb ik zelfs eens moeite mede gehad te Tongkaina.

Toen ik over al mijn bezwaren heen was en er ook lang genoeg in de gemeente over gesproken had, zonder dat er bezwaren kwamen, kon ik tot de uitvoering overgaan. De versiering kon ik te leen krijgen van de Meisjesschool te Tomohon: daar vierde men het vroeg, voor de vacantie. Toen nog een boom. Die waren er genoeg, doch hoe er aan te komen zonder betalen? Twee soorten boomen kwamen voor Kerstboom in aanmerking: de nootmuskaat-⁶² en de tjemaraboom.⁶³ De laatste heeft dit voor, dat die het meest van onzen den heeft, doch heeft dit tegen dat zijn takken zoo onsterk zijn. Met de nootmuskaat is dat precies omgekeerd. Wat de beslissing bracht was dat de tjemara in het wild groeit. Bosch is er nog genoeg, doch op dat terrein was ik niet bekend. Wel had ik al dikwijls verliefd gekeken naar een groepje tjemara aan den voet van den berg op den weg naar Woloan. Als ik er daar een van kon krijgen, waren wij gauw en gemakkelijk klaar.

Ik sprak er eerst met onzen ouden Penolong over: die vond alles goed en zou mij helpen. Ja maar, of wij dien boom daar zoo maar mochten kappen? “Ja zeker, meneer”. “Het is toch geen eigendom, daar zoo vlak aan den weg?” “U kunt gerust uw gang gaan”.

62 *Myristica fragrans* Houtt., fam. *Myristicaceae*.

63 Cemara: een naaldboom van het geslacht der *Casuarinaceae*, waarvan ongeveer 70 soorten bestaan. Ze komen in geheel Z.O.-Azië, Australië en op de eilanden in de Stille Oceaan voor.

Mijn voorgevoel versterkt door de ondervinding waarschuwde mij: “Wees voorzichtig”. Ik ging dus eens voor alle zekerheid naar den Hoekoem kedoea, droeg daar mijn voornemen weer eens voor en vroeg mij te zeggen, waar ik zoo’n boom kon kappen. “Overal, meneer”. “Ja, doch ik wilde zoo gaarne dien mooien boom hebben, die staat aan den voet van den berg op den weg naar Woloan, weet u wel, die groep, hiervandaan rechts?” “Ga u gerust uw gang maar: niemand zal u dat kwalijk nemen”. Er was iets ook in dit antwoord, wat mij niet geheel geruststelde. Ik dus op een anderen dag naar den Hoekoem toea. Daar weer mijn voornemen uiteengezet en mijn vraag omstandig herhaald, met nog preciezer omschrijving en aan hem overlatend, mij anders een ander terrein aan te wijzen. Hij ook had of zag er niet het minste bezwaar in. Nog was ik niet gerust, maar er was geen autoriteit meer om te raadplegen en ik achtte mij voldoende ingelicht en dus gedekt.

Op een echt zomerschen morgen gingen wij op weg: de Penolong, een of twee van de jongelui der zangvereeniging, en ik. Ik had twee van mijn jongens medegenomen. Touwen en kapmes hadden zij bij zich. Wij kwamen tot dicht bij de plek waar de boomen stonden, toen ik plotseling den Inl. leeraar miste. Dat was gek. Ik vroeg dus “Waar is de Penolong zoo gauw gebleven?” “Die heeft buikpijn gekregen, meneer, en zit nu ergens tusschen de sawa’s, natte rijstvelden”. Weer kreeg ik dat waarschuwende gevoel: “Wees op uw hoede”. Toch gingen wij verder en kwamen bij de boomen. Nogmaals had ik navraag gedaan en weer een geruststellend antwoord gekregen. Toen zocht ik den mooisten boom maar uit en verzocht dien te kappen.

Nog zie ik het aardige gezicht van een van die zangers, die reeds de bijl aan den wortel van den boom legde, toen even aarzelde en mij – toch eenigszins bezorgd – vroeg: “Weet u, dat deze boomen eigendom zijn van een Roomschen man te Woloan?” Ik zal wel geschreeuwd hebben, want opeens stond hij weer naast mij. Ik bedankte hem voor zijn nog tijdige inlichting en wij gingen terug.

Op den terugweg voegde de Inl. leeraar zich weer bij ons: hij bleek erg opgelucht. Veel zei ik er maar niet van: telkens hetzelfde te herhalen gaat zoo vervelen. Hij ook praatte er gauw overheen, met te zeggen dat hij wel een ander plekje wist, negorygrond, waar ook wel mooie boomen stonden. Gek wel, maar nu voelde ik aan alles dat wij op den goeden weg waren.

Natuurlijk heb ik mij dikwijls afgevraagd: wat kan dat toch geweest zijn, dat ieder maar antwoordde: “U kunst gerust uw gang gaan, u mag kappen waar en zooveel u maar wilt”. Tenslotte zie ik daar ook hun overgrootte beleefdheid in: zij kunnen zoo moeilijk iets weigeren. Als wij met onze kinderen door de negory gingen, al was het door het Roomsche gedeelte, dan moesten wij nog oppassen: waar onze kinderen naar keken of wezen, hetzij bloemen of vruchten, werd ons achterna gedragen: present. Eens stonden wij voor het huis van een Hollansch-sprekenden hulponderwijzer. Onze oudste bleef staan, omdat hij daar een schilderij zag, heel groot, met een K.P.M.-boot erop. Wij werden door hem boven geroepen, hij liet het ons zien en bij het heengaan nam hij het van den wand en stond er sterk op, dat

Sinjo, de jongeheer, het zou meenemen. Wij konden het ook thuis bezorgd krijgen. Ik ben zoo onbeleefd geweest het te weigeren.

Of het dan zoo erg zou geweest zijn, als wij dien boom van dien Roomschen man te Woloan gekapt en meegenomen hadden? Daarvan was die zanger het bewijs: hij zou het mij anders nooit gezegd of gevraagd of er tegen gewaarschuwd hebben.

En hoe voorzichtig wij met nieuwigheden moesten zijn, bleek mij later te Woloan, waar zij ook een Kerstboom wilden hebben, doch geen kaarsjes hadden of wilden aanschaffen. 's Lands wijs, 's lands eer, namen zij lange bamboekokers, boorden gaten tusschen de geledingen, deden daar petroleum en pitten in, bonden die kokers dwars door den boom en staken rustig de pitten aan. En dat in een houten kerk, met dito vloer en – laten we zeggen – rieten dak.

Te Ambon zagen wij het nog mooier, want er zijn van die menschen, die alles veel en veel beter kunnen dat wij. Daar was het geen boom, doch een verlicht – kruis.

Aanbidding der hemellichamen

Het zoogenaamde sterren aanbidden is wijd verbreid en sporen daarvan vond ik – nog? – in de Minahassa. Natuurlijk ook verbonden met wat wij bijbels zouden kunnen noemen Baäl en Astarte-dienst.⁶⁴ Zuiver heb ik het natuurlijk nergens in mijn ressorten meer aangetroffen, hoewel op de Tanimbar-Babar meer dan elders. Hoe voorzichtig wij nu moesten zijn bij het invoeren – niet eens opzettelijk – van nieuwe, onze, Westersche dingen, bleek mij op ongezochte wijze ook weer op dit gebied.

Het was de gewoonte, omdat men eraan gewend was, om onder de gemeente-Voorgangers smalend over deze dingen te spreken. Men keek dan ook gek op, als ik tot een voorzichtiger oordeel aanmaande.

Ten eerste en dat was het ergste, hadden zij op te passen, dat zij niet met hun eigen woorden geoordeeld zouden worden. Met andere woorden, dat zij niet zichzelf zouden uitlachen.

Ten tweede, en dat was niet veel minder, smaalden zij op die manier hun voor- zoo niet hun grootouders en ouders. Dat zij dus hen niet mochten uitlachen.

Ten derde, dat zij lachten om menschen die tenminste niet beter hadden kunnen weten. En dat zij – hoewel toen nog kinderen in de groote beschaving – op eigen terrein lang geen kinderen waren. Om dat te illustreeren vroeg ik dan wel eens: “Hoe laat is het?” Zij keken dan op horloge of klok en zeiden het uur. Dan vroeg ik hoe zij zonder horloge of uurwerk den tijd wisten en hoe dat vroeger ging? Dan begon er in hun oogen wel eens wat te tintelen. Zij moesten dan, evenals vroeger, met zon, maan en sterren rekenen. Vroeg ik een gewoon man hoe laat hij bijvoorbeeld uit zijn negory vertrokken was, dan wees hij met zijn hand den stand van de zon aan en dan wist ik wel hoe laat dat geweest was.

Wat de kalenders betref, die waren nog zeldzaam, daarom werden weken en maanden naar den stand der maan gerekend. Onze driemaandelijksche vergadering-

en hielden wij altijd tegen volle maan, omdat de straatverlichting nog niet in orde was. Zoo ging het ook met onze bidstonden, eens per maand. Zij zeiden “bidstonden”, doch het waren vertel-avonden met – nu ja – iets specialer gebeden. Elders noemde men dat Zendingsbijeenkomsten, met denzelfden gang van zaken.

Wat de sterren betrof, die had men noodig voor de jaargetijden. Zoo was het begin van den regentijd daar overal, als men het zevengesternte⁶⁵ of de drie sterren in den gordel van den Orion bij avond boven den Ooster horizon zag uitkomen. Dat was voor hen aan de Oost- zoo goed als voor hen aan de Westkust: stegen die sterren geleidelijk over de bergen heen, zoo ook de regen. Zag men dus die sterren eerder, dan had men eerder den regentijd en die ze pas later konden zien hadden ook iets later regen. Dat was de tijd voor het planten. Men leefde dus in dat opzicht nog bij Gen. 1: 14. Als men dit alles in het oog houdt, zijn tenminste die dingen allerminst belachelijk.

Zoo zijn er in mijn geheugen heel wat merkwaardige dingen blijven hangen, gegrond op ondervinding. Door omstandigheden kreeg ik – door overleg – de gedeeltelijke waarneming van mijn oude ressort Maoembi, en wel van die gemeenten, waarin ook de Bantikkers wonen. Allen rondom den berg Toempa, ten noorden van Menado. Bij afspraak had ik echter niets anders te doen, dan daar te zorgen voor Doop en Avondmaal. De administratie en zoo bleef dus voor mijn collega. Ik was werkelijk blij mijn oude vrienden daar weer eens te ontmoeten. Wel waren het heele reizen en vergde dat bijzonder veel van onze twee paarden, doch dat moest men er voor over hebben. Te Menado logeerde ik dan altijd bij vrienden van ons, wier vriendelijkheid wij ook nooit zullen vergeten. Ik voelde mij daar altijd volkomen thuis, als bij eigen broer en zuster. Zoo ook die eene reis naar het Noorden, waarin heel wat, ook voor hen, gebeurd is.

Mijn eerste Bantiksche gemeente was daar Bailan.⁶⁶ Eigenaardig zulke oude, bekende plaatsen en personen te bezoeken. De Inl. leeraar daar wees mij op zijn paadje van den weg tot zijn huis en zei lachende: “Djalan Pendéta”. Ik begreep hem niet dadelijk, doch zoo hadden de menschen dat genoemd, omdat ik eens door den modder had moeten baggeren en hem toen den raad had gegeven twee greppels te graven en daarmee zijn pad op te hoogen. Dat was gebeurd en vandaar de naam: “Hulppredikersweg”. Ach, wij oefenden ook nog wel eens goeden invloed uit.

Men klaagde daar en verderop over misgewas, nu al eenige jaren. Het was ruim vijf jaar geleden, dat ik daar voor het laatst kwam. Ik begreep er eerst niets van: er was toch regen genoeg geweest, noodig voor hun droge velden. Nu moet men met vragen voorzichtig zijn, anders lokt men een antwoord uit, wat zij beleefd beamen doch totaal mis kan zijn. Ik luisterde daarom rustig en deelnemend naar hun klachten. Eindelijk zei er een smalend: “En dan volgen wij nu nog wel de Christelijke feestdagen”.

65 Zevengesternte of de Pleiaden, rechtsboven het sterrenbeeld Orion. Vgl. Graafland, *De Minahassa*, I, 150.

66 Of Bailang.

Eindelijk ging mij een licht op. Daarom vroeg ik voorzichtig: “Wat bedoel je daarmee, Saudara, broeder of zuster?” “Wel, dat wij nu al een paar jaren Christelijk Nieuwjaar vieren”. Ik wist wat dat in die streek beteekende: de menschen nemen dan net zoolang vakantie als de scholen krijgen, dus van voor Kerstmis tot na Nieuwjaar. Eind Januari viert men dan “Koentji Tahoen baroe”, sluiting van Nieuwjaar. Men was dus in het conservatieve Bantik tot ook dit nieuwe overgegaan. Maar de misoogst? Bespreken daar vergt veel tijd en nog meer geduld: men kan u twee uur aan den praat houden en komt dan, bij het afscheid nemen, met zijn eigenlijke doel voor den dag.

In het kort kwam ik te weten, dat vroeger hun Nieuwjaar, of wat zij daarvoor hielden, begon als het zevengesternte 's avonds, bij zonsondergang, aan de Oosterkim voor hen zichtbaar werd. Dat is daar September-October. Als zij dan zaaiden kregen zij de oogst binnen, want die was dan bijna rijp als de constante zeven of negen drooge, heete dagen in Februari kwamen. Toen ik dat nog eens had laten vertellen, ik wist dat wel, vroeg ik: “En wanneer beginnen jullui nu dan met zaaien?” “Wel, natuurlijk na het Christelijk Nieuwjaar”. Zegge dus begin of half Januari. Was het wonder, dat zij nu, met al hun zoogenaamde Christelijkheid, geen “zegen” hadden?

Ik ben zoo vrij geweest hun uit te leggen, waar zij zich in vergisten en dat zij voor hun gewassen maar hun oude kalender moesten volgen, want dat daar de Christelijkheid niet in zat.

Niet alle verandering is verbetering.

Nog een verandering van hun adat

Het was zielig zooals toen door de Bantickers geklaagd werd. Overal om den Toempa op die heele dienstreis. Zoo kende ik die meest flinke en opgeruimde menschen niet. Bijzonder welvarend had ik hen nooit gekend. Bailan, Molas en vooral Meras had ik altijd armelijk gevonden. Dat had ik onder andere altijd toegeschreven aan het matriarchale en communale leven, wat mij de dood in den pot leek.⁶⁷

Een tipje van de sluier, die altijd over het familieleven hangt, was mij vroeger te Meras al eens opgelicht. Hoe geheimzinnig dat moest gaan, neen maar.

Op een avond, in het huis van den Goeroe, geen Bantikker maar met een Bantiksche doch op Inlandsch-christelijke wijze getrouwd, kon eenigszins vrij over deze dingen gesproken worden. Ik hoorde toen heel wat over het knellende familieleven. Heel wat, dat niet meer paste in dien tijd en omgeving: zoo dicht bij Menado en dus het Westen.

Een jongmensch – dacht ik hem – mengde zich ook in het gesprek. Zijn stem kwam van achter het scherm, dat de plaats van de voordeur verving. Hij sprak daarbij heel gedempt en geheimzinnig. Ik vroeg hem voor te komen zitten, want ik hield van

⁶⁷ Over dit volk en zijn adat omstreeks 1900, zie J.E. Jasper, *De Bantiks: een oude volkstam in de Minahassa*. S.l., s.n., 1909; Graafland, *De Minahassa*, II, hfdst. xxii.

vrij- en openhartigheid. De Goeroe waarschuwde mij daar niet op aan te dringen: die jongeman was getrouwd – alleen toen nog volgens hun adat – en als zijn schoonmoeder erachter kwam dat hij hier en over die dingen met ons stond te praten, dan Enfin, alles was mogelijk, hij kon er zelfs zijn vrouw mede kwijtra- ken. Hij bleek heel ijverig te zijn, want hij vertelde – een heele bijzonderheid – dat hij met veel moeite een stuk alang-alanggrond had omgezet in een klappertuin en daar nog altijd mede bezig was. Nu dacht hij er echter over er maar mede uit te scheiden: het gaf toch niets. Niet dat de boomen niet wilden, juist het tegendeel. Maar nu de boomen begonnen vrucht te dragen, kwam ieder van zijn vrouws familie, vooral haar broers, en namen wat zij wilden, zelfs heel jonge vruchten. Nu was zijn vraag: “Is daar niets tegen te doen?” “Volgens jullie adat niets”. “Wat moet of kan ik dan doen?” “Probeeren gedaan te krijgen, dat je trouwt als de Goeroe. Doch beloof me, als jou dat gelukt, je vrouw en familie net zoo te behan- delen als deze Goeroe en over het geheel als iedere man in de Minahassa”. Er is heel wat meer door mij daarover gesproken: het werd altijd nachtwerk, doch het was in-gezellig en vruchtbaar. Dat er zoo vriendschap, een band ontstaat bleek mij na ruim vijf jaren wel duidelijk.

Die huwelijks-beweging was al een poosje gaande. Hoe men de vrouwen daartoe eindelijk kreeg, “zacht dwong?” Men erkende eindelijk van hoogerhand de adathu- welijken niet, sloeg én man én vrouw aan in de hoofdelijke belasting, alsof zij niet getrouwd waren. Daar werd tenminste mede gedreigd en dat werd mij als uiteinde- lijke reden opgegeven.

Dat daarmede het familieverband en -bezit geheel gewijzigd werd, spreekt vanzelf. Daartegen hadden overgangsmaatregelen moeten genomen zijn, doch de Bantik- kers, die altijd op zichzelf waren gebleven, werden ook nu verder aan zichzelf overgelaten. Men had onder andere kunnen – moeten – bepalen, dat voorloopig geen gronden vervreemd, dus niet buiten den stam, nog liever familie, mochten verkocht worden. Het was voor de noordelijke Bantikkers een samenloop van omstandigheden, die voor hen noodlottig werd of dreigde te worden. En – eige- naardig – nu kwamen de mannen overal, maar nu vrijuit, tot mij met hun klachten, wat te moeten doen om den verkoop van hun grond of gronden tegen te gaan.

Dat er iets gaande was, had ik van mijn vriend te Menado al gehoord. Natuurlijk zeer in het geheim en zeer geheimzinnig. Ik zal probeeren het in dien zelfden geest over te brengen.

Als een waarschuwend voorbeeld tegen gemakzucht heb ik de menschen altijd gewezen op Menado. Daar was – in hoofdzaak – in een straal van 6-7 kilometer de grond reeds in handen van vreemdelingen. De Inlander kon en moest nu in loon- dienst bij hen zijn schamel brood verdienen, hoofdzakelijk met gras snijden. Verder was er op Bantikschen grond al één groote koffie-onderneming: Tanau.

Ten noorden van Menado waren er een paar landgoederen en op een deel daarvan hadden mijn vrienden, laten wij zeggen erfrecht. Dat was tot dien tijd het ergste niet: er bleef ongebruikte grond genoeg over. Doch nu kwam ik te weten dat de mogelijkheid bestond van uitbreiding door aankoop. Ook hoorde ik van het

oprichten van een groote onderneming – waarmede men al aardig opschoot – rondom den Toempa, tot ver in het Noorden.

Dit alles hoorde ik nu in bijzonderheden van de Bantickers zelf, van dorp tot dorp. Ik wist wie daar achter zat of zaten. Trouwens, ook zij zelf waren niet blind en wisten – even goed als ik – wie er ziender oogen dik op werd, terwijl zij afvielen, magerder werden. Maar zeggen doet men zoiets alleen met zwijgen of er omheen draaien.

Voor mij was dat heel moeilijk. Waren die – toen meestal gemakzuchtige – menschen wel de moeite waard, dat ik mij in moeilijkheden voor hen begaf? Hadden zij niet, ook door hun gemakzucht, groote stukken grond deels waardeloos gemaakt door roofofbouw, deels ongebruikt gelaten. Die in de tuinen werkten, waren in hoofdzaak vrouwen. En die vrouwen hadden, door haar hardnekkig vasthouden aan de adat, haar rechten zoo goed als alle vooruitgang onmogelijk gemaakt. Moest ik voor hen dus verraad plegen aan de vriendschap, niet alleen zelfs die te Menado? Moest ik mij vijanden maken daardoor en daarvoor? Moest ik er een mogelijke overplaatsing op wagen, met al de gevolgen daarvan? Hola ... Niemand deed iets onwettigs en ik hoefde dat ook niet te doen, doch één woord van mij – stom genoeg dat zij daar zelf niet opkwamen – en het heele mooie plannetje, ook van mijn vrienden, lag in duigen. En zij te Menado hadden daarentegen hulp in hun bestaan, hun toekomst, zoo dringend noodig. Zou ik daar zijnde hen zooveel mogelijk – hoewel in andere zaken, want over dien grondaankoop had ik gezwegen – helpen, met woorden dan, en hen nu met één woord die kans ontnemen? Mocht ik daarbij ook mijn eigen Volk benadeelen, dat bezig was zooveel deels waardeloozen, deels ongebruikten grond rentegevend te maken? “Neen” zei ik te Bailan, te Meras en Molas. “Neen” nogmaals te Talawaan Bantik, hoewel juist daar mijn geweten het vreeselijk te kwaad kreeg, omdat daar het kwaad het openlijkst bedreven werd, door iemand die daarmede mijn respect en vriendschap verloor.

Zoo kwam ik te Béngkol en daar werd ik murw gepraat, gezeurd. Daar was toen een Bantikker als Inl. leeraar, een kerel als een boom en ook een kerel om mee te praten. Hij leek mij het voorbeeld van wat de Bantickers, onder goede leiding – hadden? – kunnen worden. Hij had ook bijgemeenten en daar was hij mij komen opwachten en helpen. Hij peilde het gevaar, noodlottig verbonden aan deze verandering van adat, voor zijn menschen, Volk, tot den bodem. En zijn geestelijke overredingskracht ten goede, voor het goede, met voorbijzien van alles, heb ik ondervonden en ondergaan: hij heeft mij geestelijk overmocht. Het was aandoenlijk zooals hij pleitte. Het was alsof hij voelde: nu of nooit. Ik moet mij op eenige wijze blootgegeven hebben, dat ik wist wát er gedaan moest worden. Laat ik maar eerlijk zeggen: ik vond hem toen, groote kerel, een kinderachtigen zanik.

Ik herinner mij nog den kerkdienst en mijn tekst, alles was even spannend, zoo, als gevaar dreigt. Na afloop had de Penolong voor een bijeenkomst van de Oudsten der negory gezorgd. Zoo’n eerbiedwaardig college verving, was den grondslag voor een lateren kerkeraad. Daar zàten zij. Acht, het maakte mij allemaal zoo wee: zij hadden minstens negen kilometer grond rondom hun negory noodig en tot op drie

was alles al verkocht. Den weg naar den Toempa – noodig voor het halen van boschproducten – was al zoo goed als geheel en rondom in handen van vreemden, en wel van een Menadonees en zielloos en op den duur ook harteloos vennootschap. Het zag er waarlijk donker voor hen uit. Maar moest ik nu – vreemdeling – hen tegen hun eigen menschen beschermen? Het maakte mij boos: “Stom, stom, stom”, antwoordde ik op al hun geklaag. Het werd een marteling, een obsessie. Wisten zij het dan waarlijk niet of hielden zij zich maar zoo, om mij uit te lokken, er voor te spannen, om mij het te laten zeggen, uit aangeboren eerbied??? Dat werd mijn strik: ik vroeg hun dat. Zij ontkenden, maar begrepen, neen, wisten nu zeker dat ik wel het middel, het woord van verlossing wist. Toen hielden zij aan. En weer vroeg ik: “Maar weten jullui Oudsten dan jullui rechten en plichten niet? Dan zijn jullui zelf de schuld. Als jullui niet willen, want zonder jullui toestemming kan of mag het niet, als jullui niet willen, wordt er immers geen duim grond verkocht of meer verkocht”. Toen had ik het – al vragend, verwonderd – reeds gezegd. Zij keken elkander stom verbaasd aan. Meer was er niet noodig en het was uit, eerst die bijeenkomst en zoover ik hoorde ook het verkoopen van grond.

Aan mijn vriend te Menado heb ik alles eerlijk opgebiecht. Hij zweeg. Hij wist, dat het mij speet en ik wist, dat het hem speet, doch er was verder niets aan te doen. Of hij mogelijk en hoeveel onkosten hij er dan al aan besteed had en nu ook kwijt was, dat wist ik niet en dat zei hij mij dan ook niet.

Of ik er zelf nog de nadeelige gevolgen van ondervond? Mijn overplaatsing kreeg ik, zij het niet merkbaar hierom, doch in andere dingen werd de vijandschap wél merkbaar. Of ik er ooit spijt van heb gehad? Gelukkig nooit. Wel versterkte het mij in mijn overtuiging hoe voorzichtig men zijn moet, met het breken van de adat.

Nog een staaltje

“Het verbod om naar de tuinen te gaan bij een doode in de negory”, kan de ondertitel zijn. Daar gaat het nu om.

Aangezien mij was gebleken, dat die menschen in hun kindsheid lang geen kinderen geweest waren, zocht ik voor al hun – ons vreemde – dingen een natuurlijke oorzaak. Er zijn dingen, waarvoor ik die nooit gevonden heb, doch voor bovenstaand verbod geloof ik toch wel.

Hoe vreemd was ons toen veel in hun dooden-vereering. Hoeveel zaken daarin mij toen al duidelijk waren, veel nog was ons onverklaarbaar. Wat kon nu toch in vredesnaam het verband zijn tusschen een doode in de negory en het verbod naar de tuinen te gaan? Langen tijd begreep ik daar niets van, zag het logische verband niet.

Op een keer kwam onze Penolong onthutst mijn kantoortje binnen en zonder veel omhaal deelde hij mij mede: “Meneer, nu is ons toch iets overkomen”. “Wat dan?” “Nu, meneer weet wel, dat in het huis hier niet ver vandaan al heel lang een jonge vrouw hopeloos ziek was. Die is gisteren gestorven en zou vandaag begraven worden. Doch wat mij nog nooit overkomen was, gebeurde nu. Toen ik op het afgesproken uur kwam om de begrafenis te leiden, was er – eigenlijk gezegd – zoo

goed als niets klaar”. “Hoe kwam dat?” “Er waren geen menschen”. “Hé?” “Tenminste niet of niet genoeg om haar te begraven”. “Had zij dan geen familie?” “Ach, meneer, u weet hoe dat hier gaat als iemand al zoo lang ziek is en eigenlijk al zoo lang heeft liggen sterven. Maar hoe dan ook, de begrafenis kon niet door gaan”. “Dat kan toch niet”. “Nee, daarom ben ik naar den Hoekoem Toea gegaan om zijn hulp in te roepen”. “En?” “Nu, die heeft toen eenige lui in negorydienst opgeroepen en zoo is die jonge vrouw begraven”.

Dat was werkelijk ongehoord, iets geheel nieuws. Vroeger kon zooiets eenvoudig niet voorkomen, dan bleef heel de bevolking of tenminste heel de kampoeng in de negory. Nu waren de menschen – behalve de naaste familie – naar de tuinen gegaan, en ... waren er geen menschen genoeg voor dien laatsten liefdedienst.

Toen was mij opeens heel duidelijk, dat het verbod om naar de tuinen te gaan wanneer er een doode in de negory was wel werkelijk zin en nut had: er waren dan altijd menschen genoeg aanwezig, om tenminste voor de begrafenis te zorgen. Ook mijn Penolong was nu meer dan ooit overtuigd dat het breken van of met de adat zóó maar niet ging, doch dat wij er iets anders voor in de plaats te stellen hadden, dat beter was.

Dooden-vereering

Nu wij het toch daarover hebben, kan meteen wel het volgende verhaald worden. Geregeld kwam op onze vergaderingen met de Inl. leeraars ter sprake de niet uit te roeien gewoonte om doodenfeesten te vieren: op den derden dag en den veertigsten, soms ook nog na een jaar. In het begin hield ik mij meestal stil, want het was even gevaarlijk een goede adat onder de Inl. leeraars te breken als onder de bevolking. Wel viel het me toen al op, dat de ziel in het graf verbleef tot den derden dag, zich dan in den omtrek van de vroegere woning ophield en zich daarna naar hoogere sferen begaf. Dit als de algemeen geldende opvatting, waarover zich op onze vergaderingen dikwijls heele gesprekken ontsponnen.

Het vieren, kwam ik te hooren, bestond in het samenkomen in het sterfhuis, het zingen van lijkzangen, afgewisseld met het gebruiken van gewone versnaperingen. Maatschappelijk was daar dus in het geheel geen kwaad bij, doch het aanroepen van de oude afgoden, meestal voorvaderen, kon niet gedoogd worden. Als reden van het hardnekkig voortbestaan dier gewoonte gaf men op angst voor de ziel van de(n) overledene. Dat moest er dus wel diep inzitten. Veel was er reeds veranderd of werd slechts in stilte voortgezet, deze dooden-vereering hield openlijk stand. Ook dát gaf mij te denken: er zal wel weer meer achter zitten, ze zijn niet gek.

Voor mij stond vast, dat daar iets zeer reëls, dus wezenlijks en werkelijks aan ten grondslag moest liggen dat zijn wortels heel diep had.

Het geklaag daarover in de vergaderingen ging mij vervelen: wat gaf het, wij schoten toch niets daarmee op? Toen ben ik begonnen hen er voor te vinden om het gebruik te handhaven doch er een anderen inhoud en strekking aan te geven. Resultaat: algemeene verwerping. Zij hadden – van hun standpunt uit – gelijk: Rome heeft van oudsher dien weg betreden en was ons een afschrikwekkend

voorbeeld. Het oude geloof bleef onder den nieuwen vorm voortbestaan, veranderde zich en de menschen niet.

Toen heb ik voorgesteld er dan voorloopig niet langer op de vergaderingen over te spreken, maar dat ieder voor zich zou trachten een goede oplossing te vinden.

Die kwamen wel, doch waren alle op het tegengaan, vernietigen gericht. Zoo draaiden wij dus in het cirkeltje rond. Ik voor mij kon mij niet losmaken van de gedachte, het gevoel, hoeveel – ook hier weer – gelijke gevallen en beschouwingen voorkwamen, die gelijken tred hielden met het bijbelsche. Toen ik dat begon te opperen, te veronderstellen, sprak men dat niet tegen, doch aangezien ik geen enkel bewijs voor mijn gevoel – overtuiging langzamerhand – had, was twijfel en dus tegenspraak gewettigd. Zoo verviel de grond van mijn argument, dat wij hier met oude of overgebleven overlevering van doen hadden. Kortom, men wilde er niet aan of niet aan beginnen, om in die oude adat een nog oudere: Christelijke opnieuw in te gieten.

Mij liet de zaak niet los. Mijn nieuwe Penolong durfde wel wat aan, ging meer met mij om, nam dus ook meer en makkelijker van mij over en daarom sprak ik er afzonderlijk met hem over. Hij was eindelijk er wel voor een poging te wagen. Maar hoe? En door wien?

Alleen uit weetgierigheid wilde ik niet naar zoo'n doodenfeest toe, om te zien wát het eigenlijk was. Ik wist dus niets daarvan uit eigen ondervinding of aanschouwen. Wel had ik de overtuiging dat het niet zoo erg zou zijn als men mij voorstelde.

Om de proef zuiver te stellen kwamen wij eindelijk overeen dat ik die zou houden. Lukte het, dan zouden alle Voorgangers het overal kunnen invoeren.

En nu kwam mij onze zangvereniging weer zoo heerlijk te stude, dat zou ook hier weer middel zijn, en zij hadden dan tegelijk een nieuw doel voor hun zang en – laat ik dat er maar bijzeggen – een nieuw-oud of oud-nieuw feest. Ach ja, een kinderhand is gauw gevuld.

Ik besprak dit nieuwe plan met hen en zij waren er dadelijk glad voor. Wat een heerlijk heilslegertje had ik mij daarmede toch gesticht. Ik kreeg verstrekkende gezichten van evangelisatie. Altijd had ik mij alle moeiten, met het oog daarop, getroost. Hoe dikwijls had ik het al niet voor mijzelf en mijn mede-arbeiders verdedigd met te zeggen: “Zelfs van de beste preek blijft maar weinig en dat nog hoe kort? hangen. Hoe weinig ver gaan daar dus invloed en kracht op de omgeving van uit. Doch onze zangen worden als een bron van levend water. Hoe lang leven de liederen niet woordelijk voort? Geslachten en eeuwen en eeuwig. En hoe ver verspreiden zij zich niet? Over geheel de wereld. Dus evangelisatie door het lied”. De jongelui hadden toen al zangboeken, en genoeg liederen geleerd, dus waren wij ervoor klaar. Ook had ik mijn stelling voor deelname – in plaats van tegenwerken – aan de doodenfeesten altijd kunnen verdedigen met te wijzen op het weinige nut dat de rouwenden van onze toespraken bij de begrafenis hadden: zij waren dan te zeer vervuld met andere dingen of te verward in hun leed. Maar een rustig spreken op den derden en veertigsten dag hadden die beangsten juist noodig. Allemaal perspectieven. Alles was en allen waren gereed voor den aanval op dien

alouden en beruchten burg van het resterende heidendom. Eindelijk kwam de gelegenheid om onze kracht te beproeven. Er stond voor mij heel wat op het spel, daarom nam ik als hulptroepen ons geheele gezin mede: een veertien tot vijftien man. Dat deed ik ook uit voorzorg: mijn zangers mochten – ach er waren nog zooveel tegenstromingen – mij eens op het laatste oogenblik in den steek laten. Trouwens, het was billijk dat als er iets te wagen was wij daar eerst ons en het onze aan waagden.

De Penolong had verlof voor onze komst verzocht en heel bereidwillige gekregen. Het rouwhuis was toevallig dichtbij en het waren doodgewone menschen: juist geschikt voor een algemeene proef.

Gelukkig werd het ook hier weer een kwam, zag en overwon. Het kwam geheel uit zooals ik gezegd had. De menschen waren ons zielsdankbaar en het was een prachtige evangelisatiegelegenheid. Wat een overwinning. Ook is er niet weer over die doodenvereering op onze vergaderingen gediscussieerd.

Het voor mij merkwaardigste zou na een paar jaar nog komen. Wij waren op weg met ons eerste verlof naar Holland. Wij reisden van Roti⁶⁸ over Soemba. Daar ging ik aan land om ook eens iets of iemand te zien van de Gereformeerde Zending.⁶⁹ In het huis van Ds. Wielinga – als ik mij niet vergis⁷⁰ – trof ik toen Dr. Kruyt⁷¹ aan. Ieder die iets van Indië en animisme weet, weet ook ongeveer hoe ik mij voelde bij die ontmoeting: klein.

Hij vroeg mij al gauw bijzonderheden op dit gebied van Roti. Daarover kon ik alleen tweedehandsch-inlichtingen geven, omdat ik – door onze Stovil met internaat – bijna niet met de bevolking in aanraking kwam. Als men niet herhaaldelijk en dan dag aan dag in de kampoeng verblijft, komt men maar weinig – uit eigen ondervinding – te weten. Toen ging het over de Minahassa en doodenvereering. Ik huiverde eerst mijn meening daarover te zeggen, bang uitgelachen te worden, dat er eenig verband was tusschen Christendom en het Heidendom. Dr. Kruyt lachte – toen ik het tenslotte toch zei – doch vroeg verbaasd: “Twijfelt u daar nog aan? Het doel van mijn reis is juist niet of, maar hoe het Christendom zoover is doorgedrongen”. Toen was ik verbaasd. Dan was het nog zoo dom niet gezegd door een oud Bantiksich vadertje, dien ik aantrof wakende op het graf van zijn zoon en wien ik vroeg wat hij daar deed en mij antwoordde: “Het is heden hemelvaart”. “Hé?” “Ja,[- - -]”.⁷²

68 Het eiland Rote, waar Duyverman na Taratara aan de Stovil stond. Zie Inleiding, voetnoot 50.

69 Over de Gereformeerde zending op Soemba in die tijd, zie Th. van den End, bew., *De Gereformeerde zending op Sumba 1859-1972. Een bronnenpublicatie*. S.I., 1987.

70 D.K. Wielenga; 1880-1942; 1904-1921 missionair predikant namens de GKN op Soemba. Tijdens het bezoek van Duyverman (1920) stond Wielenga te Pajeti.

71 Alb.C. Kruyt; 1869-1949; 1891-1932 Poso/Pendolo (M.-Celebes).

72 Drie of vier onleesbare woorden.

Een onprettige opdracht

Toen mij de waarneming van een gedeelte van het werk te Maoemi was toegewezen en daarheen op dienstreis te Menado bij mijn vrienden logeerende, bezocht ik natuurlijk ook onzen Predikant-Voorzitter. Een naam doet niets ter zake⁷³ en ik voel het nog altijd pijnlijk over dien Voorzitter iets te zeggen. Ik kon maar niet van hem houden. Dat zal mijn schuld wel geweest zijn, maar wij verschilden té veel in bijna alle opzichten. Nu was het meest pijnlijke dat wij – niet ik persoonlijk – hem verplicht waren. Had ik nu nooit een anderen Voorzitter medegemaakt, dan was mijn tegenzin misschien niet zoo toegenomen, doch wij hadden vijf jaren het genoegen gehad met een man samen te werken,⁷⁴ die zich strikt aan het Reglement⁷⁵ hield, ons ook als mannen behandelde: met respect, en ons de Inlandsche Christengemeenten liet en bovenal niet aan Inlanderie leed. Een poos ben ik in de meening geweest dat ik alleen dat woord gebruikte, doch later hoorde ik het ook van iemand die het niet van mij kon hebben. Wij bleken er hetzelfde onder te verstaan: uiterst ethisch, dat is wél goed en óók gek tegenover alles wat Inlandsch was. Terwijl ik mij altijd trachtte te houden aan: “Wel goed maar niet gek”. Laat ik zeggen dat wij in die vijf tusschenjaren verwend waren en een herhaling en (of) voortzetting van vroeger onaangenaam was. Het was toen in hoofdzaak weer mijn voorgevoel, doch jammer genoeg kreeg ik ook hierin weer gelijk, door in het ongelijk gesteld te worden, plus een overplaatsing.

Zoo'n bezoek, toch al niet prettig, werd toen weer minder aangenaam door een onprettige opdracht: ik moest rapport uitbrengen omtrent een aanklacht tegen een van mijn vroegere Inl. leeraars en wel of hij al of niet ongeoorloofd samenleefde. Nu was het op zichzelf al onprettig om zoiets te moeten hooren omtrent een Inl. leeraar, waar ik werkelijk van gehouden had, omdat hij toen niet alleen goed voor zijn werk was, doch ook voor mij. Dat hij lang niet lui was, bleek wel uit zijn groote klappertuinen en vroeger, toen zijn vrouw nog leefde, was er nooit de minste klacht over hem geweest. Zou hij nu – weduwnaar zijnde – misschien minder voorzichtig zijn geworden? Ook vond ik de opdracht onprettig te aanvaarden, omdat het buiten mijn collega⁷⁶ omging, wiens zaak dit eigenlijk was, want hij had de administratie en correspondentie gehouden, daarom moest hij erin gekend zijn, mocht ik mij er zonder zijn toestemming eigenlijk niet mede bemoeien. Ik bracht dan ook, heel voorzichtig, mijn bezwaren in tegen deze opdracht, doch dat hielp

73 J.A. Broers, zie Inleiding, voetnoot 13.

74 J.A.Th. Krol, zie Inleiding, voetnoot 12.

75 Bedoeld kan zijn het *Reglement op het Bestuur der Protestantische Kerk in Nederlandsch-Indië* (1840). Voor de tekst van dit reglement, zie *Verzameling der voorschriften*, 2-7; opnieuw gepubliceerd in M. van Selm, “Dienaren van Woord en Gouvernement. Predikanten en hulppredikers in Nederlands Oost-Indië 1820-1935”, in: *DZOK*, 11/1 (2004) 1-38; maar ook het *Reglement op het hulppredikerschap en het inlandsch leeraarschap bij de inlandsche Christengemeenten in Nederlandsch-Indië* (1870), in: *Verzameling der voorschriften*, 60-62. Of wellicht bedoelde Duyverman allebei.

76 Waarschijnlijk H.J. ten Cate. Zie bijlagen I en II.

niets bij iemand die gewend was ons zoo te behandelen, zooals hij ons verdacht den Inl. leeraars te behandelen. Ik hoor het nog: “Het zijn je jongens – bedienden – niet”.

Ik ging dus op weg voor of met een in alle opzichten vuil zaakje. Dat ik gelijk had, wat mijn collega betreft, bleek mij onderweg, waar ons een Inl. leeraar ontmoette, voor onderzoek door hem gezonden.

Na de drie Bantiksche gemeenten⁷⁷ kwam Tongkaina, waar in hoofdzaak lui van de eilanden woonden. Daar kwam ik in het gedeelte dat onder den aangeklaagde behoorde. Hij kwam mij tegemoet en onderweg deelde ik hem mede welke onaangename opdracht in tegen hem had. Hij ontkende niet in kennis te zijn met een weduwe, doch in alle eerbaarheid. Ik had dus kans dat het laster was en hoopte het voor hem en mijzelf en ons allemaal.

Te Tongkaina kwam mij echter dezelfde klacht ter oore. Nu was lasteren niet ongewoon, dus vroeg ik bewijzen: bijzonderheden. Die kreeg ik ook. Hij logeerde in het huis van die weduwe en zij zorgde voor zijn kleeren. Ik sprak er weer met den aangeklaagde over, ook dat het mij zoo onmogelijk was aan zijn onschuld te blijven gelooven. Hij bleef ontkennen. Nog bestond een – zij het dan ook kleine – kans van laster.

Den volgende dag gingen wij verder, nu op weg naar de negory waar de bewuste weduwe woonde, waar ik – door zijn zorg – logeeren zou. Nu was in die vijf jaren de weg verlegd, dicht bij de negory, doch dat wist ik niet. Het was eenigszins een omweg, doch mij bekend, dus viel mij niets op totdat ik over een brugje moest, zoo verwaarloosd dat het mij zelfs opviel. Het was echter ook den naasten weg naar het huis van de weduwe.

Dat hij daar volkomen thuis was viel mij al spoedig op. Toen kwamen de Goeroe en Njora kennismaken. Het waren voor mij nieuwe luitjes. De Penolong deed vreemd: bleef niet in mijn gezelschap, anders zijn gewoonte niet: gezellige baas als hij was. De bezoekers vroegen mij of ik niet wist hoe de Penolong leefde, niet zonder meelijden, doch zoo stellig als maar eenigszins mogelijk was. En zij drongen erop aan dat ik dit huis verlaten zou, wijl anders de gemeente het mij kwalijk nemen en zeker niet in de kerk komen zou. Het leken en bleken heel sympathieke luitjes te zijn. Toen ik vroeg waar ik dan wel logeeren kon, boden zij hun huis aan. De Penolong bracht ik van dit alles op de hoogte en hij had geen bezwaar dat ik naar de Goeroe zou gaan. Ik was die lui heel dankbaar dat zij mij in alle opzichten zoo geholpen hadden. Het bleek mij een bijzonder stel menschen. Misschien omdat zij al iets meer van de wereld gezien hadden? Zij vertelden mij van de Oostkust van Borneo wondere verhalen van krokodillen-bezweering. De menschen daar aten die dieren en als zij weer behoefte of begeerte naar zoo'n kwalijk riekend dier hadden, was er een oude man die er eentje naar den kant riep,

77 De reisroute van Duyverman vanuit Menado volgend waren dat Bailan(g), Molas en Meras.

die dan doodgeknuppeld werd en opgepeuzeld. Reden waarom al die mensen ook sterk wangeurden.

Den volgenden dag gingen wij door naar de laatste gemeente, aan de kust, van den beschuldigde. Ik zei hem onderweg niet langer aan zijn schuld te kunnen twijfelen. Hij antwoordde dat hij dat aan mij overliet. Hij ontkende niet bij die weduwe te logeeren en zei tot zijn verdediging, dat hij geen jongmensch was, dat er maar op los trouwde. Wat hij deed was “perbiasakan bini”. De uitdrukking is van hem en komt hierop neer, dat hij eerst aan die vrouw wou wennen. Dat was voor mij genoeg en wij hebben er niet meer over gesproken.

Wij kwamen te Wori en daar bracht hij mij weer bij een particulier in huis, zeer tegen de gewoonte. De Goeroe en Njora daar, oude kennissen van mij, vertelden dat niemand meer iets met dien Penolong wilde te maken hebben. Daar werd ik het slachtoffer van. Wat een huis. Wat een logies. In een leeg hokje kon ik mij verkleden en op den grond zou ik moeten slapen. Gelukkig zakte ik daar tijdig door en mocht bij den Goeroe logeeren. Daar kwam ook die andere Inl. leeraar voor onderzoek, van den anderen kant, doch met dezelfde conclusie.

Terug in Menado vertelde ik alles en wees erop, dat mijn collega – met recht – het onderzoek in handen had. Toch werd van mij een voorstel verwacht, wat ik liever niet deed. Het ging buiten mijn bevoegdheid. Er was van mij al zooveel veroordeeld, onder andere ook die organisatie van de administratie,⁷⁸ waarin ik het bijna tegen een Inl. leeraar had moeten afleggen, doch die mij zonder dat al zorg genoeg gebaard had. Nu, het liep voor den schuldige ook hier goed af: hij kreeg op zijn verzoek eervol ontslag, naar ik later hoorde.

Krokodillen, eigenaardige beesten

Krokodillen moeten wel zeer eigenaardige beesten zijn. Mijn kennismaking met ze is maar zeer oppervlakkig persoonlijk geweest. In het Ratahansche bestond een overlevering, dat de krokodillen – niet de vier- maar de vijfvingerige dan – hun voorvaderen waren, dus zoiets als vervloekte mensen. Van de apen zei men dat ook. Wie weet?! Toen ik eens op dienstreis met een voor mij geheel wetenschappelijke nieuwigheid aankwam, pas gelezen in een toen nieuw boek over biologie, ving ik snip. Ook daar deed men aan bijbel-critiek en nu was het merkwaardige voor mij in dat boek dat de slang onder de viervoetige dieren moet worden gerekend, maar gedegeneerd. De rudimentaire kootjes, bij ontleding gevonden, wezen daarop. Ik had in Maoembi kennisgemaakt met de beschimmelde vruchten van een bedorven bijbel-critiek en Tomohon was daar vroeger het bolwerk van geweest. Toen was daar nog – doch een zeer eminente – Inlandsche vertegenwoordiger van dat stelsel. Ik was in een gemeente daar dichtbij, dus vond mijn vondst wel van belang. Ik dacht de mensen te verbazen door het te vertellen, doch zij verbaasden mij met te antwoorden: “Weet u dat nu pas dat een slang tot de viervoeters moet

78 Zie p. 40.

gerekend worden?” “Hé?” “Ja, wij weten dat al van oudsher”. “Hoe dan?” “Als wij ze eten, vinden wij altijd die kootjes”. Nee heusch, ze zijn nog zoo dom niet.

Ook te Tombariri was een merkwaardig krokodillenverhaal in omloop, merkwaardig in meer dan een opzicht. Het komt hier op neer:

Eens wilde een man over de rivier Ranowangko, groot water, die te Tanawangko in zee valt. Ouder gewoonte bleef hij aan den oever staan om eerst eens te zien of alles wel veilig was. Plotseling zag hij een bamboestoel of -struik de rivier afzakken. Er was geen banjir, overstroming, wanneer zelfs groote boomen naar zee gevoerd worden, dus lette ons vadertje eens goed op welke spokerij daar achter stak. Het geheel kwam naar den oever, waar hij stond en bleek toen een krokodil te zijn met een bamboeboschje op zijn rug. Het was een oude kanjer, zelf eruit ziende als een ouden boom. De man vroeg in zijn verbazing: “Maar ouwetje” – het is poso het beest bij zijn naam te noemen – “hoe kom jij aan dien bamboe op je rug?” “Dat heb ik aan iemand te danken, die mij met een bamboe lans in mijn rug heeft gestoken. Die stok is blijven zitten en daar gaan groeien”. Dat is trouwens de manier om te planten. De man kreeg werkelijk met den krokodil te doen, had een kapmes bij zich als altijd en vroeg: “Zeg, ouwe heer, zal ik je eens van dien last bevrijden?” “Als je zoo goed zoudt willen zijn, gaarne: je doet er mij een grooten dienst mede”. “Maar dan moet je niet valsch doen en mij aanvallen”. “Neen, natuurlijk niet”. “Nu, kom dan aan den oever en keer je dwars om”. De man kapte tot de rug van het beest geheel schoon was. Toen zei de krokodil: “Hoe is je naam?” De man zei het hem. “Welnu, krokodillenhelpe, ik zal je beloonen: ik en de mijnen zullen jou en de jouwen nooit weer iets doen. Noem mij Kepala batoe en als je in het vervolg over de rivieren moet, waar wij in huizen, gooi dan drie steentjes in de rivier, noem mijn en jouw naam en niemand van de mijnen zal ooit iemand van Tombariri aanvallen”. “Wel bedankt”, sprak de oude, “en goeden dag”. Het verhaal is van een gehalte als zoovele verhalen daar: waarschijnlijk en onwaarschijnlijk dooreen. Wij – geen kinderen meer – gaan twijfelend vragen. Doch het meest merkwaardige komt nog: Telkens werden in mijn tijd de menschen gewaarschuwd toch voorzichtig te zijn, vooral als de schemer reeds ingevallen was, bij het overtrekken van rivieren of het baden daarin of in de zee. Dan was er hier, dan daar iemand door een krokodil gepakt. Jawel, doch zoolang het mij en zelfs den menschen heugde, gebeurde dat nooit in het Tombarirische. Spreek dat maar eens tegen. En ook dat behoort bij het bijgeloof. Of daar dan misschien geen krokodillen zijn? En of. Mij zijn ’s morgens zelf de sporen van een krokodil getoond onder het huis van den Goeroe van Raprap door: van zee uit naar den krokodillenplas erachter. Dat was de kortste weg. En in mijn tijd moesten op een avond, omdat zij zich verlaat hadden, de Hoekoem toea met een Kepala djaga over de rivier Po’opo. Zij gingen te voet erdoor en leidden hun paarden aan den toom, achter zich aan. De Kepala djaga was de laatste en reeds op den kant, toen zijn paard gegrepen en medegesleurd werd door een krokodil. Schreeuwen en op het water slaan, niets hielp en het paard ging verloren. En zoo werden varkens uit de hokken gehaald en honden van den oever, doch geen kind of menschen. Toch sliepen zij op Raprap

soms zelfs onder het huis, bij ondragelijke hitte. In de rivier Po'olo lieten zij mij ook baden, maar zelfs ik liep volgens hen geen gevaar.

Verbranden van beelden te Taratara

Hierover is door mij veel gedacht en veel gepraat en – tot mijn spijt – moest ik het hoe langer zoo meer veroordeelen. Ik sta liever niet alleen in mijn opvattingen, wat in dit geval wel zal zijn.

In de Minahassa waren de beelden – zoogenaamd – alle reeds lang voor mijn komst verbrand, maar toch ook weer niet zoo heel lang geleden.

Naast ons te Taratara woonde een gepensioeneerd Inlandsche onderwijzer. Het was een gezin – ik zou haast durven zeggen – onberispelijk. Keurig en keurig netjes. Nooit een onvertogen daad of woord van gehoord. Het bestond toen nog uit vader, moeder en dochter. Toen die werd aangenomen faalde er ook niet één woord: het heele Kort begrip – zal ik het maar noemen – een vragenboekje met veertig vragen en antwoorden,⁷⁹ kende zij maar zoo uit haar hoofd. En hoewel zijn betrekking niet in verband stond met ons werk, had hij er altijd een werkzaam aandeel in genomen. Arbeidzaam waren zij alle drie en zij woonden niet eens in hun keuken.

De Goeroe en Njora kwamen ons geregeld bezoeken, doch werden nooit vrijpostig, iets waar wij met anderen wel eens last van hebben gehad. Dat was een grof schenden van de adat, en wie wij ook waren, wij kuchten altijd zeer beleefd als wij bij het huis van iemand kwamen en gingen nooit onuitgenoodigd de trap op naar de voorgalerij. Dat kuchen was niet alleen beleefd doch daar noodig. Riep men, dan moesten de menschen antwoorden, en kon het toch zijn dat zij even noodig hadden zich klaar te maken om zich te kunnen vertoonen, zooals de beleefdheid tegenover het bezoek dat eischte. Zoo kuchte men overal en nergens. Lang begreep ik er niets van en vond het een soort onschuldig bijgeloof: men deed het ook voor de geesten. Tot ik op een keer ergens kwam onder de Eilanders. Dat was heel in het Noorden van de Minahassa. In toga en met een klein geleide ging ik naar de kerk. Uit beleefdheid liet men mij voorgaan en zoo kwam ik aan een klein stroompje, dat wij door moesten. Op eens een gillette van schrik en een vrouw, keurig netjes in haar zwarte kerkkleeren, sprong uit haar hurkende houding op en had nog net even tijd haar saroeng te laten zakken. Toen begreep ik én de oorzaak – een zeer natuurlijke – én het nut van ook dat bijgeloof. Ik verzeker u dat zoiets mijn innette buurtjes nooit zou zijn overkomen: zij kenden en hielden zich aan de adat.

79 Waarschijnlijk Jacobus Borstius, *Kort begrip der christelijke leere*. Amsterdam: Jacques Boursse, 1659. Nadien is het vele malen herdrukt, al of niet bewerkt en uitgebreid. Dit boekje, waarvan de Maleise vertaling onder de naam *Ichtitsar Catechismoe of Ichtitsaar Catechismoe* sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw in Indië werd gebruikt, gaf in vragen en antwoorden een korte en eenvoudige uiteenzetting van de Heidelbergse Catechismus. Er bestonden meerdere Maleise versies, naargelang het aantal opgenomen vragen: 74 (Soeal Besar), 40 (Soeal Tengah, 19 en 14 (Soeal Ketjil). Deze werden in de verschillende klassen der volksscholen en bij belijdeniscatechisaties gebruikt.

Op een keer waren zij weer eens op bezoek. Wij zaten heel gezellig en de Goeroe was op dreef. Voor ons huis linksch hadden wij zijn oude school en rechtsch de nog nieuwe kerk. Wat al herinneringen voor hem. Hij keek eens naar het erf van de kerk en zei toen, glunder lachend, omdat hij mij iets prettigs van zichzelf te vertellen had: “Op een gedeelte van het erf, waar nu de kerk op staat, zijn in mijn tijd nog en door mijn toedoen hier op een goeden dag al de afgodsbeelden verbrand”. Hij ging daarover door en ik liet hem vertellen: een van die mooie zendingsverhalen. Gelukkig was hem, noch zijn gezin daarna iets opvallends overkomen, dus kon hij er veilig prat op gaan. Het sloeg bij mij niet aan: ik kon mij maar niet verheugen, omdat ik voldoende van hun doen en laten op de hoogte was. Misschien onderschatte ik het, toen en nu nog, maar om mij tot de beelden alleen te bepalen: nog had ieder, en dat na onderzoek en navraag, nog had ieder in zijn huis een afgodje. Dat hangt op een bepaalde, vaste plaats onder het dak. Mooi is het niet van mij, doch ik kreeg bij zulk pochen altijd het gevoel alsof ik een nieuwen Ananias en Saphira ontmoette.⁸⁰ Voor mij waren die soort afgoden: beelden, en anders niet. Zij lieten mij volkomen koud.

Toen te Ratahan ons huis opnieuw gedekt was, vroeg men mij of ik bezwaar had er een paar gemoetoe, vezel, poppetjes op te zetten? Men vroeg het mij lachende, en gul en lachend heb ik toestemming gegeven. Stel je voor dat ik het verboden had, dan had ik er dus wel waarde aan gehecht. Zij maken mijn bewondering gaande, zooals in een Roomsche kerk, uit het oogmerk van min of meer gevorderde kunst. Te Larat⁸¹ heb ik er eenige van het dadelijk verderf gered en op de voorgalerij van den Inl. leeraar aldaar netjes met schoensmeer en borstel weer toonbaar gemaakt. Het zijn werkelijk aardige poppetjes en versieren nu onzen spiegel. Ik voor mij zou er wel waarde aan hechten als alles op zijn plaats of verzameld op de plaats bleef, zonder meer waarde dan herinnering. Als van een meisje voor haar huwelijk moet gevergfd worden dat zij haar poppen verbrandt of wegdoet, dan zijn haar kinderen straks toch weer haar poppen. Kan zij ze echter bewaren en aan haar kinderen geven, dan zal zij er wel los van zijn.

Dat ook te Taratara met het verbranden der beelden de zaak niet in orde was, bleek mij wel later.

Op een keer was er een vreemd rumoer naast ons: de dochter was ziek, kasihan. Ja, dat was echt om meelij mee te hebben, want zij was, o schande, bezocht.

Wat de werkelijke oorzaak was, ben ik nooit te weten gekomen, het is ook even onmerkbaar gegaan als het gekomen was. Het is ook het eenige geval dat ik ooit hoorde. Toen ik kwam om eens te kijken of ik ook soms helpen kon, lag zij te bed op een houten divan. Alles keurig en keurig netjes, ook zij. Doch omdat zij het benauwd had, werd zij bewaakt door een paar stevige jongemannen, zij mocht anders eens – net zooals zij was – zijn opgestaan. Veel gelegenheid om eens met haar of haar moeder te praten was er niet: buiten die jongelui was het huis natuur-

80 Hand. 5: 1-11.

81 Noordelijke Tanimbar-Eilanden.

lijk en oudergewoonte vol met mensen. Het was daarmee net zoals bij brand. Hoewel men bang is en er mogelijk gevaar dreigt, loopt men er toch te hoop. Ook hier was gevaar voor behekstheid, want daar kwam het op neer. Ik geloof dat het een watergeest was, die toen huisde in een klein riviertje dat door ons deurp liep. Zij was tenminste daar besprongen, toen zij het brugje overliep. Het zat haar nu op of om de keel en dreigde haar te stikken of te worgen. Vandaar haar angst en gekrijt. Wat moest ik, wat kon ik daar nu in vredesnaam doen? Daar zaten wij nu in het huis van dien moedigen beeldenverbrander. Riep men nu op Christelijke manier om Christelijke hulp? Geen denken aan. Men zou nog eerder naar een dierenarts hebben kunnen gaan. Wat had bijvoorbeeld ik of mijn vrouw daar verstand van? En er waren waarlijk wel vreemde dingen in de Minahassa, want over een dierenarts gesproken, in Holland had ik nooit anders gehoord dan dat een paard met een gebroken been of poot, zoals men gewoonlijk zegt, moest afgeemaakt worden. In de Minahassa werd zoo'n been door ik meen den eerste den beste gezet en genezen ook. Dat zijn toch feiten. Een Goeroe, gemeente-Voorganger te Sondaken, vertelde mij in volle ernst, dat een pontianak hem bij het overgaan der Rrap-rivier wilde bespringen. Dat kan een kwajongensstreek van iemand geweest zijn, denken wij: een gil van een vrouw is gemakkelijk na te bootsen. Maar de arme kerel heeft bij stikdonker in vliegend galop op zijn moede paard de laatste zes kilometer van de vijf- of zesendertig afgelegd, tot beiden er bijna dood bij neervielen. Dat zij onderweg op dat hellende boschpad al niet gestort zijn, vond ik het grootste wonder, niet zijn angst. Wat geeft dus al het beelden verbranden?

Spoken

Als anderen het mij verteld hadden zou ik niet de moeite waard vinden het te vermelden, al was het terloops. Nu wij beiden, man en vrouw, en dat lang onbekend met elkanders waarneming, expres verzwegen, nu het ons beiden overkomen en gecontroleerd is, moet ik het verhalen. Het kan zijn nut hebben.

Eerst nog het een en ander over onszelf, hoe wij tegenover deze dingen stonden. Beiden hebben wij nooit aan spiritisme of iets van dien aard gedaan. Mij interesseerde het wél, ik was er niet bang voor. Mijn vrouw stelde er nooit belang in, vond het eng. Ik had er in mijn zendeling-kweekelingtijd een prachtboek over in handen gekregen, dat al die -ismen wetenschappelijk-critisch behandelde, en ik verheugde mij erin, dat het een onderwerp van studie aan een hoogeschool geworden was. Dan zouden wij wel te weten komen, wat wij eraan hebben en er dus van denken moeten. Geliefhebberd wordt er genoeg in, meestal – ik zeg dat op grond van onverdachte getuigenissen – ten koste van die beoefenaars. In stond en sta er nog onbevooroordeeld belangstellend kritisch tegenover, doch wil er voor geen geld aan mededoen.

Bij het lezen van dat boek, ook met het oog op ons gaan naar Indië, dus als studie-onderwerp, sprak ik er met mijn aanstaande vrouw over. Het duurde niet lang of ik hoorde: “Scheid er alsjeblijft mee uit, ik vind het zoo eng”. Het speet mij, doch er was zooveel om over te praten dat ik haar dat plezier wel doen wilde. Het

onderwerp is door ons nooit weer behandeld tot wij te Roti waren, overgeplaatst van Taratara. Wat was het geval?

Ons huis te Taratara was dan van den overleden Hoekoem toea. Hij was daar ook in gestorven. Zijn weduwe leefde nog, haar oudste zoon was toen Hoekoem toea en de drie jongere waren Kepala djaga. Het was wel een van de grootste huizen toen en zeer gunstig voor ons gelegen. Iets bijzonders was er niet aan. Het was een gewoon Inlandsch huis. Voordat het ons te klein was, had ik een kantoortje naast ons huis.

's Avonds om negen uur was het goedennachtzeggen en zaten mijn vrouw en ik meestal in de binnengalerij te lezen, ieder op een schommelstoel, met onze beenen languit op een gewone, dus opzij van de tafel. Op een keer keek ik een beetje opzij naar mijn vrouw, toen ik in de gangdeur een zwarte gedaante meende te zien. Ik keek tersluiks nog eens beter: het leek net een van de zoons van den overleden Hoekoem toea, doch in diens dienstkleding. Ik veegde mijn lorgnet eens schoon, toen mijn oogen, je kon nooit weten, keek toen nog eens nader en het beeld was nog te zien, doch vervloede tegen het donker van de gang. Heel gewoon stond ik eens op en liep er kalm naar toe, greep, doch: lucht. Ik liep eens door of soms een van onze meisjes het ons lapte, doch die lagen in hun kamertje allen rustig te slapen.

Nu had mijn vrouw in het begin al heel gauw geklaagd, dat zij, vooral als ik uit was en zij dan meestal tijdig naar bed ging, wel eens in de gang leven hoorde en het was of iemand probeerde de slaapkamerdeur, die in de gang uitkwam, te openen, doch die was van binnen op slot. Ik heb haar toen aangeraden om heel stil de deur onverwachts open te doen: zij kon dan zien wat dat was. Aldoor dacht ik, dat een van de meisjes misschien slaapwandelde of wat dan ook uitspookte. Het was aldoor mis geweest, zelfs als mijn vrouw door een ander kamertje en de binnengalerij stil naar de gang sloop was er niets te bespeuren. Zij raakte er of aan gewend, of – althans – zij sprak er niet meer over. Nu kregen wij het terwijl ik thuis was en wij opzaten. Jawel, dat moest uit zijn.

Ik wilde het haar niet zeggen, om haar niet noodeloos ongerust te maken. Ook wilde ik het geheimhouden, wat het beste kon als ik het voor mij bewaarde. Bang was ik er absoluut niet voor. Wanneer het vleesch en been had: ik ook. Indien niet, dan was het lucht voor mij. Trouwens, ik had onze kinderen altijd getracht te overtuigen, dat zij voor den geest van een afgestorvene net zoo min bang behoeften te zijn als zij het voor die – in leven – ook niet geweest waren. Hoe kon nu bijvoorbeeld je grootmoeder, een lief en goed oudje, met dood te gaan ineens zoo veranderen en kwaad doen?

Toch vertelde ik hier niets van: het kon schijn zijn, voor anderen niet te zien of wat dan ook. Ik had geen zin mij voor niets belachelijk te maken. En in ieder geval wilde ik dat huis niet uit, omdat er geen geschikter was en ook wilde ik het huis niet in opspraak brengen, waardoor niemand, ook onze meisjes niet, in zoo'n spookhuis zouden willen verblijven.

Dikwijls heb ik er nadien op geloerd, doch nooit iets te pakken kunnen krijgen. En, hoewel die oude heer geweldig tegen de adat zondigde, heb ik hem het genoegen gegend om – zonder ons te storen altijd – daar achter ons te staan.

Wel heb ik nadien zoo terloops geïnformeerd, wie van de zoons het meest op zijn vader leek. Dat was de kleinste en schraalste: dat kwam uit. En of hij normaal gestorven was: dat was zoo. Dat klopte dus niet met de mij bekende spookverhalen: jammer. En of de oude heer de gewoonte had in huis met dienstkleeven aan te loopen: meestal wel. Die kleeven waren zwart met dienstknoopen in de jas. Voor mij was het toen den overleden Hoekoem toea. Mij goed.

Ook ik wende daaraan en schonk er dus geen aandacht meer aan en nooit heb ik ook maar met iemand erover gesproken.

Toen wij op Roti kwamen, zaten onze voorgangers⁸² nog op verlof te wachten. Natuurlijk kwamen bij al ons praten – het wachten duurde maar even drie maanden – ook wel eens griezelverhalen te pas. Toen, omdat er toch geen reden van zwijgen meer voor mij was, vertelde ik mijn bevindingen te Taratara en ook waarom ik daar zelfs tegen mijn vrouw over gezwezen had. Tot mijn verrassing en bewondering ook om haar moed, vertelde zij toen hetzelfde ondervonden te hebben, maar, bang dat ik het niet zien zou en haar zou uitlachen, had zij gezwezen.

Wat wij nu van deze dingen denken moeten? Het geheel wacht nog op een redelijke oplossing. Maar ik begrijp niet, dat bijbelsche menschen, die van Saul te Endor vertellen, waar de geest van Samuël verschijnt en zichtbaar en herkenbaar was en sprak,⁸³ en die dat gelooven, kunnen twijfelen aan de mogelijkheid daarvan ook in onzen tijd.

Matakahoe

Een goede vertaling van dit woord kan ik niet letterlijk geven.⁸⁴ Het duidde zoiets als onzichtbare politie aan. Er is vanuit de Minahassa door meer bevoegden al genoeg over geschreven.⁸⁵ Ik zou er dan ook over zwijgen, als het mij niet versterkt had in mijn meening dat wij de menschen niets mogen ontnemen als wij er niets beters voor in de plaats geven. Ook heb ik er de resten van medegemaakt.

Een man te Lémoh had in mijn tijd een Matakahoe geplaatst bij een vruchtboom in zijn tuin. Dat had geen andere bedoeling dan om diefstal te weren. Er was voor ieder overdaad, dus hoefde niemand oneerlijk te zijn. Wie nu toch op eenige wijze diefstal van zoo'n beschermden boom pleegde, werd ziek. Meestal kreeg zoo iemand puisten in den vorm van die vruchten. Nu wilde het geval dat de zoon van dien man, denklijk niet wetende wat zijn vader met dien boom gedaan had, zich

82 J.E. de Vries; overl. 1920; 1903 te O.-Java; 1905 Ratahan (Min.); 1909 Baä (Rote).

83 I Sam. 28: 1-25.

84 Kruyt geeft als betekenis "rood oog", Kruyt, *Het Animisme*, 214-216. In Ratahan werd een dergelijk verbodsteken *hape* genoemd.

85 Zie bijv. J. Louwerier, "Matakao", *MNZ*, jrg. 56 (1912) 27-32; *Adatrechtbundels*, XXII, 374-375.

aan de vruchten daarvan vergreep. Het gevolg was dat de knaap vol booze zweren kwam te zitten. Natuurlijk moest hij zijn kwaad opbiechten en – als de man bekwaam genoeg geweest was – had hij zijn zoontje dadelijk van zijn zweren kunnen genezen. Ongelukkig genoeg was de man vergeten hoe de bezwering op te heffen om zijn zoontje weer beter te maken. Het kind is dan ook overleden.

Natuurlijk is de manier waarop men van die dingen gebruik maakt strikt geheim, behoort bij de 'ilmoe, die alleen mondeling werd of wordt overgeleverd. Wel hoorde ik er iets van.

Op een van mijn dienstreizen had ik altijd het genoegen bij een zeer aardige familie te mogen logeeren. Hij droeg een Europeeschen naam, was Indo, doch zij een volbloed. Beide waren zeer beschaafde menschen, zoodat ik mij altijd als bij eigen familie gevoelde. Ik werd er altijd danig verwend. Men kreeg er geen thee, zooals zowat overal elders, waartegen mijn maag zich eindelijk begon te verzetten. Ach, de menschen deden vaak meer dan zij konden, daarvan niet, doch ik had altijd het gevoel dat die thee speciaal voor mij bewaard werd en zooals alles in Indië werd het gauw muf. Daarbij werd het water boven houtvuur en meestal zonder deksel gekookt, zoodat men de rook ruiken kon. Dan werd die thee nog aangemengd met een flinke portie versuikerde gecondenseerde melk, wat mij altijd een zeer kinderachtige smaak in mijn mond gaf. Volgens onze opvatting van beleefdheid heb ik dit jarenlang gedronken, totdat mij door den toenmaligen Inl. leeraar van Malalajang eens het volgende verteld werd: “Meneer, nu hebben wij kort geleden eens een Europeaan bij ons gehad, die de adat kende”. Er is altijd baas boven baas en ik wilde graag leeren, daarom vroeg ik: “Hoe dan?” “Wel, er was hier een bruiloft en den geheelen nacht heeft hij niet eenmaal bedankt voor den jenever”. Ik lachte eens, wilde dáárin graag zijn mindere en onbeleefd zijn. Maar ik lachte te vroeg, wat mij bleek uit het antwoord, toen ik zei: “Dan zal hij wel druipnat zijn geweest”. “Neen, meneer, heelemaal niet”. “Dan moet hij er mirakuleus goed tegen hebben gekund”. “Dat toch niet”. “Nou, wat dan wel? Ik begrijp er anders niets van”. En als de gewoonste zaak van de wereld klonk het: “Telkens als zijn glas volgeschonken was gooide hij het over de balustrade naar buiten leeg”.

Dat was aan geen dooven gezegd en aldus gingen mijn kopjes thee in het vervolg heel beleefd ook dien weg: het is maar een weet.

Die dame – mag ik haar wel noemen – waar ik dan geregeld logeerde vertelde mij eens op zoo'n bezoek, dat zij pas erg ziek geweest was, omdat iemand haar met een soort 'ilmoe kwaad gedaan had. Ik wilde hiervan wel iets meer weten, doch veel verder kwam ik niet dan dat die vrouw, onder bezwering, kruiden en een ei en gemoetoe – een vezel – voor den drempel van haar woning begraven had. De dame wist er niets van en werd ziek. Door het een of ander kwam zij achter het gebeurde en toen is die vrouw gedwongen de betoovering te breken. Ik luisterde maar weer, meelijdend en zweeg. Wel waren zij die mij hierover spraken, het met mij eens als ik zei daar niet bang voor te zijn. Zij erkenden volmondig dat zooiets tegenover ons krachteloos was. Hiermede spraken zij onomwonden uit de waarde die het Christendom ook op dit gebied voor hen had. En het is ook waar dat waar het Christen-

dom meer doordringt, die dingen vanzelf ophouden. Doch daarbij hebben wij zooveel mogelijk op te passen dat daarvoor geen andere dingen in de plaats treden. Zoo vertelde op Taratara de Goeroe naast ons dat sinds de matakahoe buiten werking was gesteld de diefstal van vruchten uit zijn tuin hand over hand toenam. De zichtbare politie nam niet voldoende de plaats in van de matakahoe of onzichtbare politie.

Verkiezing Hoekoem toea

De Minahassers mochten of mogen hun negory-Hoofden zelf kiezen, dat wil zeggen de dienstplichtigen voor heeren dienst. Dat gaf natuurlijk nogal aanleiding tot verkiezingsdrukte in de negory. Er werd mij van een district verteld, waar die verkiezingen ook wel eens minder goed afliepen voor den gekozene. Het moet volgens die berichten wel eens voorgekomen zijn dat er een mes verdwaalde in het lichaam van zoo iemand, die na zijn verkiezing met hoerageroep in de hoogte gestoken werd, zoodat de dood erop volgde. Daar waren zij dan feller meradjoek dan bij ons.

Doch ook bij ons kwam meradjoek wel voor. Men wreekte zich bij zoo'n verkiezing op den candidaat over allerlei dingen, zelfs familiekwetsies. Dien indruk maakte het tenminste dien keer op Taratara op mij.

De Hoekoem toea die aftrad was een goed man, voor zoover ik daarover kon oordeelen. Reglementair was aan het bestuur verboden zich met de Kerk te bemoeien en eveneens aan de Kerk zich met de zaken die het bestuur aangingen.⁸⁶ Nu was het opvallend hoe streng dat door den toenmaligen Hoekoem toea te Taratara tegenover ons was volgehouden. Maar nooit heb ik den indruk gekregen, dat hem dat ook maar door iemand is kwalijk genomen. Toch hoefde het reglement niet zoo streng te worden toegepast. Wij werden meer dan eens voor bestuurszaken te hulp geroepen en omgekeerd was dat evenzeer gewoonte. Daarvoor was het verbod niet. Daarom kon het mij niet zooveel schelen toen er een nieuwe Hoekoem toea te Taratara moest gekozen worden. De Kerk, dacht ik, zou er niets bij verliezen en de rest ging mij niet aan. Toch zou ik er in gehaald worden.

Al spoedig ging het gerucht dat wij naar alle waarschijnlijkheid een Roomschen Hoekoem toea zouden krijgen. Nu was ik ook daar niet bang voor: de Inlander zelf en uit zichzelf nam geen andere houding tegen ons aan. En wat de Kerk betrof, konden wij er te Taratara niet op achteruit gaan, dus het liet mij koud. Dan ook: hoe was dat mogelijk? Tweederde van de menschen waren Protestantsch, dus zou het bijna onmogelijk zijn dat wij een Roomschen Hoekoem toea kregen, tenzij ... Doch dat tenzij zou gebeuren. Al spoedig kwam een der candidaten op een avond – heel stiekem – mijn kantoortje binnen. Ik begreep niet waaraan ik dit bezoek te danken had, tot na eenig gepraat over koetjes en kalfjes hij mij vroeg of ik wel wist dat wij naar alle waarschijnlijkheid een Roomschen Hoekoem toea zouden krijgen.

86 Bepaald in het *Reglement op het Beleid der Regering van Nederlandsch-Indië (Regeringsreglement)* uit 1854, hfdst. vii.

Ik zei hem niet te begrijpen hoe dat mogelijk was, aangezien wij toch de meeste stemmen hadden. Het antwoord was dat “de Pastoor van Woloan” daar achter zat. Dat was zoo’n vaste uitdrukking geworden en men had mij daar al zoo dikwijls mee willen opjagen, en ik had mij daar ook al zoo lang tegen gewapend, dat het voor mij weinig waarde had. Ik zei dan ook, dat ik niet begreep hoe de Pastoor ook hier weer achter kon zitten. Jawel, dat was toch wel waar, want hij had de menschen “opgestookt” allen en alleen op den Roomschen candidaat te stemmen. Mijn antwoord was, als steeds, dat mij dat niet aanging. Wilde men daar een aanklacht van maken, goed. Wilde men dat ik die aanklacht zou doorzenden, ook goed. Zonder dat, zou ik echter mijn standpunt handhaven dat ik niets van die zaak persoonlijk afwist. Toen kwam de vraag of ik hen – en wel den vrager in het bijzonder – niet helpen wilde. Ik antwoordde dat ik als altijd, binnen de perken mij gesteld, wilde helpen wie en waar ik kon. Als ik maar wist waarmede. Of ik zijn candidatuur wilde steunen? Geen bezwaar, maar hoe? Weer wilde hij beginnen met te klagen over “den Pastoor”. Ik viel hem maar in de rede met te zeggen, dat ik wel vóór iemand wilde werken, bijvoorbeeld voor hem, doch niet tegen iemand. En dat ik niet begreep hoe hij zich over die actie dik kon maken. Wij hadden toch de meeste stemmen? Enfin, dat bezoek draaide op niets uit, liet hem doch ook mij onbevredigd. Doch hoe was het mogelijk, dat men het doen van “dien anderen kant” veroordeelde, terwijl men mij hetzelfde wilde laten doen?

Het hield natuurlijk wel mijn aandacht gaande, doch ik vond er niets op.

Na een paar avonden kreeg ik weer zoo’n geheimzinnig bezoek. Nu was het een broer van den vorigen candidaat. Het gesprek verliep ongeveer op dezelfde wijze. Het maakte hem en mij niet veel wijzer. Wij bleven dus even ver, terwijl de gemeente zich begon te roeren en men van mij hulp scheen te verwachten. De zaak leek mij echter niet zuiver, want aldoor kwam men met het oude nieuwtje aan.

Eindelijk kwam op een avond candidaat nummer drie bij mij. Toen heb ik open kaart gespeeld: Als drie broers elkander gingen bestrijden, dan waren zijzelf er de schuld van als wij bij de verkiezingen zouden “verliezen”. Of zij drieën het niet eens konden worden? “Neen”. Toen heb ik in hun lijn – zij kwamen toch raad en hulp vragen – dit geraden: Als je elkander gaat bestrijden, spreek dan dit tenminste af dat bij de eerste verkiezing of stemming ieder voor zich opkomt. Naar alle waarschijnlijkheid haalt toch niemand van jullui vier candidaten bij de eerste stemming de meerderheid. Maar bij de tweede of herstemming beloven jullui drie broers elkander niet te bestrijden, doch spreekt af dat wie van jullui de meeste stemmen haalde, dan zal worden gekozen. Ik meende hiermede niet buiten mijn boekje te zijn gegaan en toch een afdoenden raad te hebben gegeven. Het mocht niet baten: zij bestreden elkander tot het einde, zoodat de Roomsche candidaat gekozen werd.

Nu was Leiden in last en kwam men bij mij klagen. Men vreesde gevaar voor dit en dat en nog wat. Ik verzocht de klagers eerst af te wachten en als er werkelijk klachten waren dan wisten zij den weg.

Wat voor ons heel moeilijk was? Wat wij persoonlijk te doen hadden. Moesten wij dien nieuwen Hoekoem toea gaan gelukwenschen? Het was wel wat veel van onszelf gevegd. Ook wisten wij niet eens waar hij woonde. Toen wij daarnaar vroegen kregen wij smalend ten antwoord: “Hij heeft niet eens een huis om u te ontvangen, maar krijgt nu van den Pastoor de oude Roomsche school”. Dat dit geen praatje was, bleek ons al spoedig. Met man en macht werd van dat oude rabat een eenigszins hebbelijke woning getimmerd. Aangezien ik van het begin af wist dat vrede tusschen Rome en ons onmogelijk was, had ik mij van tevoren erbij bepaald alle persoonlijke aanraking of omgang te vermijden, omdat mij dat eerlijker leek dan een schijnvriendschap. Men wist nu wat men aan mij had. Ik wist immers dat alle omgang voor ons op niets uitliep. Verscheidene collega’s hadden dat voor mij reeds geprobeerd. Het is altijd tot hun schade of schande afgeloopen. Ik waagde mij er dus niet aan. Daarom dat ik ook geen lust had om dat Roomsche erf en huis te betreden. De Kerk had daarop te veel rechten.

Aangenaam was zoo’n houding of verhouding allerminst: te midden van Inlanders was de noodzakelijkheid daarvan voor ons – Hollanders dan toch – een schande. Dat de bevolking moeilijkheden met den Roomschen Hoekoem toea verwachtte – niet uit of door hemzelf, doch gebruikt in dienst van zijn Kerk – wist en begreep ik en zou ook bewaarheid worden. Het waren nooit de menschen uit zichzelf, behalve dan een Roomsche Goeroe af en toe, doch dan ook was het gedreven door hun hoogere macht.

Op een goeden – voor hem en hen een kwaden – dag kwam de nieuwe Hoekoem toea. Ik was in mijn kantoortje, dus ontving ik hem daar. Het begon altijd met een stoel en tabak voor een sigaret.

Ik keek hem eens aan: hij was in dienstkleeding, nog zonder de pet. Toen vroeg ik hem – om alle vergissing te voorkomen – of hij in dienst kwam of particulier. “In dienst”. Ik stond toen op en wenschte hem geluk met zijn benoeming, vroeg expres naar zijn huis, dat al aardig opschoot, en zijn gezin. Eindelijk nam ik de vrijheid naar de reden van zijn komst te vragen. Toen kwam de aap uit de mouw: er zou eerstdaags “keur” zijn, schouw van de negory, en dan zou hij als Hoekoem toea bezwaar moeten inbrengen tegen ons kerkgebouw, omdat de verf van buiten te wenschen overliet. Juist. Daar had je het oude beproefde middel. Toen indertijd deze kerk gezet werd, geheel uit eigen middelen, was dat een reden van overgang geweest voor heel wat menschen naar Rome. Daar werd toen een grootere en mooiere kerk beloofd: geheel gratis. Toen kwam het getuigenis van mijn Tombarischen vriend, die van zijn eigen menschen zei, dat zij sekaker, gierig, waren. Dat kon onmogelijk uit den koker van dezen nieuwelings komen. De geur van dit middel was mij te bekend. Wel wist deze man van dien overgang. Hijzelf was een van die menschen. Hoe sterk met die middelen gewerkt werd, ook te Taratara, was mij herhaaldelijk verzekerd, als een waarschuwing om heel voorzichtig te zijn. Zoo werd er ten gunste van een der leden van onzen kerkeraad gezegd – om mij voor hem gunstig te stemmen – dat hij tot nu toe standvastig was gebleven, hoewel hem door den Pastoor zelf herhaaldelijk het baantje van koster was beloofd. Een

kerkeraad hadden zij daar, ondanks alle na-aperij, toch ook niet – doch hij kon dadelijk koster worden enz. als hij Roomsche wilde worden. Dat hij het niet gedaan had en ook niet deed, dwong toen mijn eerbied af. Dit alles wist deze Hoekoem toea en nu kwam hij met dit smoesje. Het was maar goed dat ik hem gevraagd had of hij in dienst kwam. Nu was het mijn beurt en zou ik hem ook eens gebruiken. Onze kerk was nog niet zóó, dat de keurcommissie uit zichzelf daar bezwaren tegen hebben zou. Trouwens, er was hooger beroep op den Controleur. Die kwam dikwijls genoeg, had ook zijn oogen niet in zijn zak en was wel gewend stille wenken te geven. Pas was hij nog geweest voor de verkiezing, maar had niets gezegd. Doch juist dat betrekkelijk onnoodige was het doorzichtige en zwakke in de redenering, daarop zou hij – en die achter hem stonden – het verliezen. Ik bleef niet minder beleefd dan hij was. Hij nam den schijn aan uit zichzelf te komen en mij eerst persoonlijk te waarschuwen. Voor het laatste bedankte ik hem, op het eerste beriep ik mij, gedeeltelijk als verontschuldiging dat hij moest komen vermanen. Ik zei hem ronduit, dat hijzelf bij den nieuwbouw had gezien hoe moeilijk het voor sommige menschen was iets voor hun eigen kerk over te hebben, dat zij liever eruit liepen dan mede te helpen. Anders was hem die onaangename tocht nu bespaard, want – hoewel de kerk er beter uitzag dan hun school-kerk toen hij erin trok – wij er toch allang over gedacht en gesproken hadden om ons gebouw voor den tweeden keer van buiten te verven. Dat ik hem dus zeer dankbaar was voor zijn hulp. Want ik mocht mij immers op hem beroepen? Daar zat hij, kasihan. Maar wat deed hij in de kou?

Het afscheid was uiterst beleefd, ik heb hem nooit weer bij mij gezien. Wie van de twee geestelijken hij bij zichzelf het meeste verwenscht heeft, den Hulp priester of den Hulp prediker, weet ik niet, doch wij hebben gelukkig nooit meer last van hem gehad.

Natuurlijk speelde ik hem tegen onze menschen uit. Het was als een loopend vuurtje door de negory gegaan: “De nieuwe Roomsche Hoekoem toea is bij den Pendéta geweest”. Al spoedig had ik dan ook onzen Penolong op bezoek. Ik vertelde hem alles, net zoo als het gebeurd was en ook hij – die den nieuwen Hoekoem toea kende – was van meening dat hij zoo’n boodschap niet uit zichzelf zou doen. Hij vond het dan ook heelemaal niet noodig dat wij bang voor hem waren en hij wilde zich boos maken op den Hoekoem toea. Ik kon hem dat gemakkelijk uit het hoofd praten en ried hem aan om werkelijk een dankbaar gebruik van dit onderhoud te maken, aangezien wij op deze wijze volkomen in zijn lijn, doch ook in de onze bleven.

Het werd toen nóg niet raadzaam geoordeeld, dat ik persoonlijk deze boodschap den kerkeraad zou overbrengen. Het was beter als de Inl. leeraar dat deed.

Hij heeft het gedaan en met succes. Alle Protestanten waren verontwaardigd, doch waren er tevens voor te vinden, in naam van den nieuwen Hoekoem toea, de gemeente op te roepen voor het verzamelen van geld voor het verven.

Het slaagde boven verwachting. Het geld kwam er, menschen die voor weinig loon wilden medehelpen kwamen er. Er was een eendracht en een opwinding, zooals ik

die nog niet gekend had. En wat merkwaardig was: wij verloren er geen mensch bij, hoewel de kerk die zij gratis konden krijgen, bijna klaar was.

Het was voor ons een zooveel maal dubbele feestviering, toen wij zoo ook een reden hadden om onze nieuw geleverde kerk in te wijden. Het had met misschien minder luister, maar met meerder wederzijdsch genoeg plaats dan de inwijding der “gratis-kerk”, aangezien men daar mopperde omdat de menschen zelf voor traktatie moesten zorgen. Zoo oogstte ieder wat hij zelf gezaaid had. Wat waren wij dankbaar.

Kerkinwijding te Koha

Dikwijls heb ik mij afgevraagd: hoe komt het toch dat Rome zooveel makkelijker ingang vindt in de eene dan in de andere negory. Zich hier kan uitbreiden, daar – als wij – stilstaan en ginds – ten koste⁸⁷ van ons – achteruitgaat. Één oorzaak is daarvan niet op te geven, omdat het meestal een samenloop van omstandigheden was. Wat altijd wel troebel water maakte, waar Rome niet naliet in te visschen, was kerk-, school- of schoolkerkbouw. De Goeroes en Penolongs hielden hun hart vast als ik ergens over de noodzakelijkheid daarvan begon: dat zou ons weer menschen kosten.

De grondslag van het Protestantsche werk is meen ik altijd geweest: laat de menschen hun sympathie toonen door tenminste een schoolgebouw te stichten, soms met een woning voor den Onderwijzer erbij. Dan doen zij er tenminste iets voor. En het doel – in verband met den grondslag – is zelfstandigheid. Nu, dat laatste willen zij – ik geloof overal – wel graag, doch de kosten dragen liever niet. Alsof dat niet onverbrekkelijk met elkander in verband staat. Dat systeem wordt – waar Rome ook op ons terrein verschijnt – zoo niet geheel onmogelijk gemaakt dan toch danig verstoord. En of ik nu de menschen al waarschuwde dat Rome nergens en nooit zijn menschen tot onafhankelijkheid en zelfstandigheid opleidde, dat wat zij kregen van dien kant slechts geleend was en straks met rente op rente nooit af te lossen zou zijn ... Wat vraagt zoo'n in ontwikkeling kinderlijk volk naar later? Zij keken er naar wie oogenblikkelijk het meeste voordeel of tenminste de minste moeite gaf. Nu was het wel een zwakke plek ook in ons systeem geweest – als men het tenminste zoo noemen wil of mag – dat ook wij van het begin af nog te veel gratis gegeven hadden. Zoo hadden wij het slechte voorbeeld gegeven, het volk verwend in meenig opzicht. En ook waren zij in mijn eersten tijd nog niet zoover om te begrijpen dat een beroep daarop niet opging, omdat zij nog niet doorgedrongen waren tot en nog niet doordrongen waren van de waarheid, dat “Al doen twee ook hetzelfde, het daarom nog niet hetzelfde is”. Wij met bijvoorbeeld onze ondersteuning op maatschappelijk gebied, trachten daarmede niet de menschen aan ons te verplichten.

Toen bijvoorbeeld de menschen van Taratara niet te vinden waren voor den verkoop van allerlei aan de Roomsche Katholieke kweekschool te Woloan, hoorden

wij dat de Pastoor te Taratara bedreigd had de kerk te zullen laten afbreken indien zij Woloan daarmee niet wilden helpen. Toen werd het tenminste onzen menschen duidelijk wat ik altijd gezegd had. Toen begonnen zij ook te begrijpen dat alles – zooals zij zeiden – van den Pastoor was en bleef, dat zij dus niets kregen, noch er ook maar iets over te zeggen kregen. Dat gronden en gebouwen, evenals overal elders, van de Kerk waren en bleven. En zooals hun menschen niet nalieten onze menschen afkeurend over het onze te spreken, zoo op hun beurt onze menschen ook niet omgekeerd. Ze mochten er zelfs bij vertellen dat ik – als ik – het gezegd had.

Maar o, die concurrentie. Natuurlijk zat ook daar wel weer iets goeds in: het was – als al het menschelijke – niet geheel slecht of duivels. Maar toch. Nauwelijks begonnen wij iets of daar hoorde men het alweer: “Meneer, de Pastoor is er ook mee begonnen”. Aangezien wij geen patent op onze vindingen konden nemen, was er ook geen verhaal op.

Voor het bestrijden van bouwkosten hebben wij een fonds gesticht, zoodat het toch hun eigen geld bleef, dus ons beginsel gehandhaafd bleef, maar de kosten over langer tijd verdeeld bijna ongemerkt bijeenkwamen. Elke gemeente kon uit het bouwfonds leenen, doch vooral in het begin slechts tot een zeker bedrag. Misschien is Lémoh wel de eerste geweest, die daarvan genoot. Nu begonnen de menschen daar natuurlijk tegen de Roomschen te pochen, dat zij ook geholpen werden door hun Pendéta. Het gevolg? Dat van den anderen kant men ook dadelijk moest beginnen met herstel van hun schoolkerk en nog meer hulp kregen. Mocht het hun geld kosten, ons kostte het geen man en geen cent.

De negory die het rumoerigste op dat gebied was, was toen Koha. Nooit heb ik begrepen hoe dat kon. Misschien omdat de menschen daar in alles fel en luidruchtig waren? De menschen daar waren even arbeidzaam als die van Woloan, terwijl Koha veel lager lag, dus veel warmer was. Ook waren zij welvarender: men zag de menschen van jaar tot jaar vooruitgaan in welvaart. Het lag niet als Woloan opgesloten en voor weinig was de grond daar te koop. Ik hield van de menschen daar, omdat er fut in zat. Kinderachtig van ze was dat tuk zijn op presentjes van den Pastoor. Ook dat is toch zoo dikwijls tegen mij uitgespeeld, zelfs door onze eigen Voorgangers. Die waren dus niet wijzer of hielden zich maar zoo of zij wilden mij tot dezelfde methode drijven, om het succes. Nu, dat hebben ze daarmee bij mij nooit gehad. Ook trachtte men mij altijd naijverig te maken. Nu was het wel opvallend hoe de Pastoor mij altijd een dag of iets meer vooruit was en te Koha soms iets langer bleef. Rome had daar verder in dat ressort geen menschen, dus was vooruitgaan onnoodig. Strijk en zet kon ik dan ook te Koha bij aankomst verwachten: “Meneer, de Pastoor is er al en heeft weer een ossenkar vol koekjes, tabak, enz. medegebracht”. Als het plan soms was om mij daar mede te plagen, dan heeft men altijd snip gevangen: de negory was groot genoeg. Meestal maakte ik mij er met een grap vanaf: “Ik heb gemerkt dat meneer de Pastoor mij voor was”. “Heeft u dat gemerkt? Waaraan?” “Wel, er lag een pas omgevallen boom en die was opzij geschoven, dus hoefde ik niet eens uit te stappen”. En van die koekjes, tabak enz.

hield ik op allerlei manieren vol: “Ik zou mij schamen die voor onze menschen mee te brengen: ze kunnen alles zelf betalen, de onzen zijn niet zoo arm”. Ik lachte, zij lachten en wij bemoeiden ons weer met onze eigen zaken, dat was vruchtbaarder en ook aangenamer.

Zoo stonden de zaken over het algemeen te Koha, toen wij daar noodig het schoolkerkgebouw moesten vergrooten. Ook daar was door Rome scherpe propaganda gemaakt met hun nieuwe gratis kerkgebouw. Ook daar had het ons – voor mijn tijd – menschen gekost. Wij moesten dus heel omzichtig en voorzichtig zijn, wilde nu niet hetzelfde gebeurden. Doch na veel en lang praten lukte het ons de menschen mede te krijgen en zonder verlies kregen wij het gebouw met een vierde vergroot. Ook werd het geheel opnieuw gewit.

Toen – als te Taratara – duurde het niet lang of ook het gebouw der Roomschen was klaar en zou luisterrijk ingewijd worden. Dat werd voor ons weer oppassen, want bij zoo’n gelegenheid werd er erger dan ooit onder onze menschen gewerkt. Maar zooals toen was het toch nog niet geweest.

Op de eerstvolgende groote vergadering kreeg ik vandaar te hooren: “Meneer, de Roomsche Goeroe van Koha is bij onze menschen te Tatéli geweest om onze zang- en fluitvereniging uit te noodigen deel te nemen aan de inwijding van hun nieuwe kerk”. Nu waren er te Tatéli in het geheel geen Roomschen en men moet het toch al heel ruim nemen bij Rome om pure Protestantsche vereenigingen uit te noodigen ter opluistering van en deelname aan hun kerkinwijding. Van verzetten of tegenwerken moest ik weinig hebben, liever ging ik mede of gebruikte hun middelen voor ons doel. Maar hoe zouden wij dit hier kunnen bereiken? Het gekste was dat dezelfde berichten ook van een verder gelegen negory kwamen, en wel van Mokoe-pa, waar wij ongeveer even sterk waren als Rome. Doch nog ontmoedigender was het bericht dat onze menschen er zin in hadden, daar werkelijk voor te vinden waren. Dat was minstens rebellie tegen hun Voorgangers niet alleen, doch in hen ook tegen hun leiders der zang en het fluitorkest. En dat waren toen een keurig stel menschen, daar juist op hun plaats. De Inl. leeraar te Koha mag hier met roem en dus ook wel bij name genoemd worden, het was toen Penolong Dién.⁸⁸ Hij heeft zich werkelijke opgeofferd voor zijn werk, heeft zich – tegen al mijn waarschuwingen in – daar doodgewerkt. Wat door mij met veel spijt en leed, doch ook met eere bij zijn begrafenis is vermeld. Dat kwam niet omdat hij heftig was, integendeel, hij was de kalmte zelf, doch zijn drie gemeenten vergden te veel van hem. Uitbreiding van Inl. leeraars was onmogelijk en men moest er liever niet aan beginnen, ook al was het middels overleg mogelijk om een eenigszins andere verdeeling te krijgen. Ik deed het eenmaal toch, doch de Inl. leeraar, die daardoor meer werk kreeg, heeft het mij nooit vergeven. Hij heeft – natuurlijk om een andere reden – medegeholpen aan mijn eindelijke overplaatsing uit de Minahassa. De twee Goeroes, die Penolong Dién bijstonden of soms vervingen, waren beiden ook puike menschen, mannen in de beste beteekenis van het woord. Ik had dus alle

hulp aan hen en kon gewoonlijk de zaken beter aan hen overlaten dan ze zelf doen. De twee Goeroes waren zelfs soms te heftig, zoodat ik remmen moest. Maar bij die kerkinwijding te Koha wist de Goeroe daar zelfs geen raad, hoewel hij gewoonlijk in alles de eerste was. Er werd gepraat en gepraat, doch wij kwamen niet veel verder, alleen kwam daardoor voor mij het wroeten van Rome steeds helderder aan den dag. Nu had ik meestal de veiligste stelling ten opzichte van onze Voorgangers, doch tegenover Batavia stond Rome veiliger: hun heele organisatie, ook ten opzichte van de Regeering, is zooveel voordeeliger en hun vertegenwoordigers zijn zooveel aanzienlijker dan de onze. Het was daarom voor ons zaak zoo voorzichtig mogelijk te zijn, ook om geen kwaad met kwaad te vergelden, ons niet te laten verleiden hun manier van doen – die wij afkeurden – over te nemen. Daardoor is Rome uiterlijk en oogenblikkelijk op ons vooruit, maar dat is dan ook alleen uiterlijk en oogenblikkelijk, dus schijn op den duur en eeuwig.

Dat onze jonge menschen niet wijzer waren kon ik mij tenslotte wel begrijpen en – tuk op feest als zij waren en tegelijk feesten-arm – kwam voor mij ook hier weer aan den dag: het gebrek aan ontspanning. Doch het malste was nu dat het middel voor behoorlijke Christelijke ontspanning, dat nu onze muziek en zang zoo stonden misbruikt te worden: aangewend tegen ons. Dat was te gek.

Eindelijk kwamen wij op het voor de hand liggende middel om dat misbruik te keeren: het zelf voor eigen doeleinden aan te wenden. Wij zouden ook feest geven, maken, want ook onze kerk was vergroot en vernieuwd, en dat met onze eigen menschen. Om nu tegen te gaan dat zij toch aan de inwijding der Roomsche kerk zouden deelnemen en (of) om tegen te gaan de gedachte aan wraak of tegenwerking, ook om niet nog meer werkdagen tot feestdagen te maken – iets waarover men ons toen al begon aan te vallen – werd uiteindelijk en na ampele bespreking met algemeene stemmen besloten het op een en denzelfden dag te doen. Ziezoo, daar zaten zij: ze hadden het uitgelokt en hadden nu hun zin ons te hebben opgejaagd. Hoe dikwijls maakte het niet den indruk op mij van flauwe plagerij, van tarten? Nu hadden zij ons aan den gang.

Voor zoo'n feest hadden wij – en dat was maar goed ook, dat zou in dit geval bijzonder uitkomen – de toestemming van het Bestuur noodig. Deze werd altijd door mij aangevraagd en ook in dit geval geredelijk gegeven. Wij waren dus geheel klaar en volkomen gedekt. Als er iets gebeurde kon men het ons niet verwijten.

De dag, officieel vastgesteld, was al in het zicht toen ik bericht kreeg dat die voor de Roomschen was uitgesteld. Wat nu? Het stuitte mij vreeselijk tegen den borst zoo aan het lijntje gehouden te worden en voelde mij gesard. Toch stelde ik voor: ook uitstellen voor de Protestanten. Gek, doch dat herhaalde zich zoo dikwijls, dat het belachelijk en doorzichtig begon te worden. Onze menschen kregen schik in het spelletje, het werd zooiets als van kat en muis. Ook waren er lui die daar niet tegen konden en het Rome kwalijk gingen nemen. Wij, de leiders, bleven kalm en wachtten af.

Eindelijk kwam de dag. Ik was, omdat het niet noodig was en ook onmogelijk gemaakt door het herhaaldelijke uitstellen en in verband met den afstand, niet

aanwezig. Eigenlijk gezegd vond ik er ook weinig aan. Op den avond van dien dag ontmoette ik onzen Hoekoem kedoea, die mij vertelde dien dag te Koha te zijn geweest. Belangstellend en lachend vroeg ik naar het verloop, doch de Hoekoem kedoea antwoordde zeer verstoord en was zoo opgewonden als ik hem nooit gezien had. Het bleek, dat onze menschen zich in alles gedragen hadden naar wat van de andere zijde gedaan was. Daar was men in optocht – dus een soort processie – uit de kerk de negory rondgegaan. Ik wist in het geheel niet dat men dat van plan was. Ook de Protestanten hadden hetzelfde, ook met muziek en zang, gedaan en midden in de negory waren die partijen elkander tegengekomen en dreigden er moeilijkheden. Later gebeurde mij hetzelfde te Saumlakki, doch om moeilijkheden te voorkomen – de gemoederen zijn dan zeer opgewonden – heb ik toen onze menschen maar aan den kant van den weg laten gaan, zeer tegen mijn en onze menschen hun zin in. Te Koha had de Hoekoem kedoea ingegrepen en beide optochten naar hun gebouwen doen teruggaan en verdere optochten verboden.

Er volgde een officiële aanklacht van den reizenden Hulp priester tegen den Hulp prediker. Daar had ik slechts al dien tijd op gewacht. Nu was het eindelijk mijn dag. Ik kon met getuigen staven dat hij begonnen was met onze menschen erin te halen en zoo al mijn ondervonden grieven van al die jaren. Waar tegenover wij wel genoodzaakt waren onze maatregelen te nemen, daar wij anders onze plicht verzaakten. En ik tartte hen ook maar één feit te noemen, eenigszins overeenkomstig het door hen uitgelokte te Koha.

Officiëel hoorde ik nooit meer iets van deze zaak – het beste wat wij konden verwachten – doch van buiten af vernamen wij wel zooveel, dat die zaak ons, ook in dat opzicht, goed en hun kwaad gedaan heeft.

Een beroep op Abraham

Er kunnen zich in zoo'n onontwikkelde maatschappij toch eigenaardige conflicten voordoen. Het gold weer een adatkwestie.

Eens dat ik in het hooge Noorden op dienstreis was, zaten wij na het avondeten op de voorgalerij van den Goeroe een beetje te praten. Het was al vrij laat, zoals meestal na een drukken avonddienst, toen er nog hoog bezoek kwam: de Hoekoem toea en de Njora, zijn vrouw. Of de Goeroe niet ingelicht was of dat hij zich liever niet met dit zaakje inliet – hij was niet een van de besten en geen Minahasser, die al iets verder waren – kortom, ik wist van de bedoeling van dit bezoek niets af. Ik wist niet beter of het was uit beleefdheid.

Het was in een nederzetting van lui uit Sangir en Siau, dus waren het Hoofd en zijn vrouw ook vandaar. Dat maakte het praten voor mij niet makkelijker. Over het geheel waren zij van de geaardheid van de Ratahanners en Bantickers, aangezien zij volgens de overlevering ook van Ambon of Saparoea gekomen waren. Hun kroezig haar en rechte neus wezen daar wel op. In ontwikkeling stonden zij tusschen die van Ratahan en Bantik in. Hun eilanden, waar hun adat toch weer verschillend was met die in de Minahassa, ook met de hun verwante stammen, waren mij onbekend, ik was er nooit geweest, en dat maakt het spreken altijd

moeilijk. In hoofdzaak moest ik dus weer het woord voeren, want al hadden zij een bepaald doel – wat ik onder het praten door begon te vermoeden – dan kostte het toch tijd eer zij daarmee voor den dag wilden komen. Allerlei trucjes door mij ooit geprobeerd om de zaak te bespoedigen waren altijd tevergeefs aangewend. Ik praatte dus maar, al wachtende, dat het hen zou believen met het eigenlijke doel voor den dag te komen. Toen ik eindelijk niets meer wist om over te praten en ik ook genoeg mijn best had gedaan, ontstond een beteekenisvolle stilte: nu zou het komen. Of zij namen afscheid of zij kwamen met hun verzoek.

Het laatste gebeurde ook hier. Wat moet het toch vreeselijk zijn voor iemand, die gauw moe is of behoefte heeft aan veel slaap en dus zijn oogen niet open en zijn mond van geeuwen niet dicht kan houden of – en dat is ook een kwelling – met zulke menschen niet praten kan. Eindelijk na schuiven en kuchen en elkander aankijken en teekens geven met wenkbrauwen – die zij voor dat doel beter weten te gebruiken dan wij – stak de Hoekoem toea van wal: “Als u het goedvindt, meneer, dan hebben wij een verzoek aan u te doen, en mijn vrouw en ik hopen zeer dat u zoo welwillend zal zijn om ons verzoek ook in te willigen”. Een stilte en mimiek.

Zij hadden mijn aandacht op zich gevestigd, dus was ik gerechtigd hen eens nauwkeuriger op te nemen. Eigenaardig, zij deden mij denken aan een oud plaatje van turfdragers op z'n Zondags: keurig netjes, doch klein, gebogen, gedrukt en groezelig van gezicht en handen. Maar in-goedig, hoewel stumperig ook. Het scheen wel moeilijk, misschien dat de menschen er omheen hinderden. Een geheim! Want dat is voor ons het gekke: overal en altijd zijn er menschen bij, die er – volgens onze opvatting – niets mede te maken hebben. Kijkt men dan, dan wijken zij even terug, doch verdwijnen niet.

Met een zucht ging de Hoekoem toea eindelijk verder: “Meneer, mijn vrouw en ik zijn nu reeds meer dan acht jaar getrouwd en tot nu toe hebben wij geen kinderen”. Onder het luisteren gingen mijn gedachten razendsnel verder, ook om klaar te zijn straks met een goed antwoord. Ik moest dezen man bewonderen. Want, het moge nu van menigen man kunnen worden gezegd dat hij niet bewust naar het vaderschap verlangt, zoo scherp als de tegenstelling haast in ieder boek daarover handelende gemaakt wordt – als zou alleen de vrouw bewust naar het moederschap verlangen – zoo scherp is die tegenstelling in geen geval. Uit den aard der zaak – om de smart en de moeite en het doodsgevaar, die er voor den man niet aan verbonden zijn voor zichzelf – kan de man gemakkelijker naar het vaderschap verlangen dan de vrouw naar het moederschap. Dat zij er meer lichamelijk op waagt, dat is zeker, doch ook wat anders. En misschien worden er in een primitieve maatschappij meer en betere vaders dan moeders gevonden.

Ook toen weer hoorde ik dat schrijnend en schreiend verlangen van dien man. Verlaten wilde hij haar niet, hoewel de adat het hem toestond, daarvoor hield hij te veel van zijn vrouw. Na een en ander uiteengezet te hebben, vervolgde hij: “En nu zijn mijn vrouw en ik overeengekomen om net te doen zooals meneer over

Abraham verteld heeft”.⁸⁹ Dat was een beleefde vergissing van hem, ik heb het nooit over die geschiedenis in die omgeving gehad, ik zou wel wijzer zijn. Misschien had hij er met den Goeroe over gesproken of had die het daarover gehad, net wat voor hem. De Hoekoem toea was inmiddels verder gegaan: “En nu zijn mijn vrouw en ik overeengekomen om ook zoo’n meisje in huis te nemen, misschien dat die ons dan een kind kan geven”. Daar werd toch wel een eigenaardige en voor mij geheel nieuwe toepassing op een mogelijke preek gemaakt en ik daardoor voor een heel moeilijk antwoord gezet. O, met een kluitje in het riet zenden kon en deed ik ook wel, maar dan moest de opzet niet zoo ernstig zijn. Hier ging het om ik weet niet hoeveel ernstige vraagstukken. En die had ik niet volgens de adat van vroeger, doch volgens de Christelijke moraal op te lossen. Doch dan ook Christelijk en moreel. “En nu hebben wij”, zoo was hij langzaam en bedachtzaam voortgegaan, “reeds een jongedochter gevonden, die zich daarvoor gaarne leenen wil. Ben jij daar?” Zij werd geroepen en verscheen. Zij had evenals Sara weleer, toen de Engel met Abraham sprak over de geboorte van Izak, achter het voorhangsel der deuropening staan luisteren.⁹⁰ Niets hoefde dus herhaald of uitgelegd te worden. De jongedochter zei niets, knikte alleen toestemmend. Ach, was het maar mogelijk dat tooneeltje naar waarheid te schetsen. Het zou dan mogelijk zijn om mijn ontroering te schetsen niet alleen, doch die ook te doen gevoelen.

Lieve, eenvoudige, hartelijke zielen. Het zou mij zeker minder geroerd hebben, indien er ook maar eenige kans geweest was op inwilliging van mijn kant. Er zat toch iets in die menschen, wat ook in dien jongen te Moeambi wat uitgekomen: een diep geestelijk gevoel. Want wat zij mij zoo ongekunsteld en vriendelijk kwamen verzoeken, dat deden anderen en wel op andere wijze heel geraffineerd en niet uit behoefte of verlangen naar nakomelingen of erfopvolging. Hoe dikwijls heb ik niet – voor het zuiver houden der gemeente-boeken – uit de doopboeken bijvoorbeeld de namen der vaders moeten schrappen van hun onechte kinderen. Hoe moesten wij niet aldoor weer strengere maatregelen treffen om bedriegerijen op dat gebied tegen te gaan. Die eenmaal op Inlandsch-Christelijke manier getrouwd was, had zich daarvan te onthouden. Recht was recht en wet was wet, daarmee uit. Hoe anders waren deze menschen dan die Jan van Séndoek en zijn bijvrouw en de geheele gemeente misschien en in ieder geval de Voorgangers erbij. Dit wordt niet gezegd om te schenden, doch om het verschil aan te toonen en daardoor ook mijn meelij te doen uitkomen voor deze simpele drie menschjes.

Toen heb ik wel sterk het gemis gevoeld aan overgangsbepalingen, die op burgerlijk gebied van wetgeving – en ik kan het huwelijk, als Nederlander en Protestant beide, niet anders zien dan als een burgerlijke en geen kerkelijke of godsdienstige kwestie.

Het was wel zielig voor die menschen dat ik hen niet helpen kon: wettelijk, en niet helpen wilde: onwettelijk. Ook al had het gevaar bestaan van Rome, waar in het

89 Gen. 16: 1-6.

90 Gen. 18: 10.

Noorden heelemaal geen sprake van was, dan nog had ik niet gewefeld om Wet wet te laten. Trouwens, zoo ver mij heugt heeft ons dat in mijn tijd nooit menschen gekost, als hun maar duidelijk gemaakt werd waarom wij ons wél aan de Wet hielden. Wel hebben de Inl. leeraars mij er dikwijls tegen gewaarschuid met de woorden: “Doe het niet” of “doe het maar wel, meneer, want de Pastoor vraagt nergens naar en doet maar raak”. Ach dat kwaad doen van een ander met een beroep op dien ander ... En men deed er de menschen kwaad mee, want met een wettig huwelijk [– – –]⁹¹

“De doode hand”

Wat mochten zij toch graag probeeren de Hulppriester tegen den Hulpprediker uit te spelen. Dat was een soort sport en Hollanders die daar ondervinding van hadden en erover klaagden, heb ik dikwijls voorgehouden dat zij geen andere sport hadden dan voor en met hun mond. Enkelen hadden het iets verder gebracht en deden aan rekesten – aanklachten – schrijven en indienen. Zoo gaat het ook met kinderen, als men niet voor nuttige bezigheden zorgt dan bedrijven zij kattenkwaad.

In het begin kreeg ik herhaaldelijk en van overal klachten over “meneer Pastoor”. Hoe dan ook, dat verminderde. Wat voorloopig niet ophield: het pochen op Rome, tegen ons. Van wie zij dat hadden was wel heel duidelijk. En kinderachtig was het zwenken telkens: Vandaag waren de Pastoors zoo rijk, o zoo rijk. Als wij ook eens zoo rijk waren. En na de boodschap van mij terug aan de afzenders, dat ik mij een heel oud spreekwoord uit de Kerkgeschiedenis herinnerde, dat “toen de kerken waren van hout, de priesters waren van goud” en omgekeerd, was morgen het blaadje omgekeerd, want dan leefden de Pastoors weer zoo sober en eenvoudig en leefden wij natuurlijk zoo rijk.

Later kwam de Inl. leeraar zelf met de vernielende boodschap dat de priesters net zoo als Petrus waren. Men onderscheidde niet heel juist of de zaak was opzettelijk opgeblazen. Daar lag nu de arme Hulpprediker, daar konden wij toch maar niet tegenop. Ik herinnerde den Inl. leeraar eraan, dat Petrus wel getrouwd was geweest en er zelfs een schoonmoeder op na gehouden had. Kort daarna kwam men mij zeggen – als antwoord misschien? – dat de Priesters als de Heer zelf leefden. Daarna ben ik op die gekheid ook al niet ingegaan: het was te bespottelijk. Daar had ik niet van terug.

Doch het zou ernstiger worden. Men zou te Woloan de zaak uitbreiden, dat wist ik. Want, hoe kloosterachtig ook daar het leven was, wij hoorden toch wel eens wat. Op een goeden dag moest ik het meewarig verhaal aanhooren hoe iedereen maar zoo een huis van den Pastoor kreeg: de onderwijzer, de koster en wie al niet? Daar konden wij toch maar niet tegenop, wat een goedheid en weldadigheid en royaliteit. De verteller likkebaardde ervan. Doch ik doorzag de zaak en voorzag de ellende, die over de bevolking daar komen zou: noodwendig. Maar het was voorloopig nog

91 Vanaf hier ontbreekt een stuk van onbekende lengte van het oorspronkelijke manuscript. Waarschijnlijk gaat het om niet meer dan enkele woorden of hooguit een zin.

aan een doovenmansoor geklopt. Men geloofde mij eenvoudig niet, toen ik daarna te Woloan zelf de zaak uiteenzette van het ons zoo bekende: goederen in de doode hand. Zeker, de Pastoor had zijn menschen geld gegeven om huizen en erven te kopen. Wie zou hij er anders voor gebruikt hebben om er zoo goedkoop aan te komen? Doch daarna waren die huizen en erven als vanzelf eigendom van de Kerk. En dat durfde men te prijzen en uit te spelen tegen ons en onze Kerk. Twee dingen voorzag ik: Er zou in het te kleine Woloan, dat zoo prachtig voor uitbreiding gevochten had en daarna was bedrogen, een dag komen dat er geen huizen en erven genoeg waren en dan had men de keus Roomsche te worden om een huis te krijgen of men kon er uit trekken. Men lachte, maar ik lachte niet.

Gek, ook dat zal wel overgebriefd zijn en toch kwam de dag dat Rome mij gelijk gaf. Het verontrustende bericht kwam, dat iemand een huis wilde hebben. Hij kon het wel krijgen: als hij Rooms werd.

Toen was er de schrik in. Het liep wel over jaren, doch men herinnerde zich te laat mijn waarschuwing. Nu waren er leege huizen, die wel werden onderhouden en de erven erbij, doch niemand woonde erin. Misschien dat er bij de “keur” menschen tijdelijk aanwezig waren, anders stonden ze leeg.

Nu kwam men bij mij en pochte niet meer doch klaagde. Of ik niet helpen kon? Ik wist niet hoe. Of ik geen rekest wilde indienen, want de nood werd groot: zes paren wachtten al met trouwen, omdat er geen huis voor ze was en ze niet Roomsche wilden worden. Ik antwoordde dat het geen kerkelijke zaken waren, dus dat ik mij daarmee niet mocht bemoeien. Of ik dan wilde dat zij Roomsche werden? Natuurlijk niet, dan had ik ze voor jaren niet gewaarschuwd. Wat ik dan wel voor hen kon doen? Een rekest van de bevolking met gunstig advies van mij doorzenden. Wat daar dan in moest staan? Precies zooals de zaken stonden. Ook mochten zij mijn woorden gebruiken, doch niet mijn naam; dat zou hun verzoek verzwakken en verdacht maken.

Men heeft daarmee zoo lang mogelijk gewacht en inmiddels nog getracht te doen wat men kon. Het eenig gunstige resultaat van die stille actie was dat er niets gebeurde. Ook de Protestanten verkochten geen huis en erven meer. Toch moest men oppassen, want de menschen naast de Kweekschool werden om beurten gepaaid en geplaagd en tenslotte – misschien omdat wij een Roomschen Controleur hadden – bedreigd dat zij hun huis zouden uitgezet worden, indien zij het niet tijdig wilden verkoopen. Persoonlijk ben ik nooit bij die menschen of in dat huis geweest, doch het werd mij in een gewone bijeenkomst medegedeeld. Toch heb ik mij nooit aan een persoonlijk optreden gewaagd. Er bestond altijd kans dat men mij alleen zou laten staan. Dat kende ik.

Eindelijk was men toch het wachten moe en bracht men mij een verzoekschrift. Dat zat goed in elkander en gebruikte ook den geijkten term vertaald: “tangan mati, doode hand”. Dat was voor mij een heele overwinning. Hadden zij – om welke reden dan ook – mijn voorganger tegengewerkt, nu mocht ik hen helpen. Met het noodige van mij erbij – hadden zij mij den weg niet gewezen? – ging het stuk middels onzen Voorzitter naar den Resident. Dan ging het natuurlijk in afschrift

naar den betrokken Controleur en zoo naar de missie. Men probeerde er mij in te betrekken, de aanklacht tegen mij uit te spelen naar aanleiding van dien term. Het mocht niet baten, want ik ontkende mijn aandeel niet, net zoo min als onze Voorzitter zijn aandeel behoefde te ontkennen. Alles was volgens den officiëelen weg gegaan. Later hoorde ik van een collega, dat de statie zich van Woloan naar Tomohon had verplaatst, uit gebrek aan ruimte. De manier waarop dit bericht werd overgebracht was onjuist en zoo kon de rest ook wel onjuist zijn. Als wij eenmaal uit een ressort waren overgeplaatst hielden wij liever geen briefwisseling meer met de achtergeblevenen. Meestal gaf het maar hartzeer.

Procureur bamboe

Wat is de volksmond toch dikwijls heerlijk scherp en juist en eenig in zijn scheldnaam-geven. Letterlijk te vertalen is ook deze naam niet. Men duidde er een onbetrouwbaren zaakwaarnemer mede aan, een advocaat van vuile zaakjes. Behalve op Tanimbar-Babar heb ik ze overal op mijn terrein aangetroffen. Er waren heel gladder vogels onder. Doch als de meeste vogels bleven zij trekkende van hier naar daar én arm. Af en toe hebben zij voor een zekeren tijd een vaste standplaats met bijbehorend jachtterrein. Jammer genoeg – misschien ook wel gelukkig – heb ik nooit persoonlijk met een van de heeren kennism gemaakt. Zij kennen hun wereld en er is veel van hen te leeren. Ik geloof dat zij ons expres uit den weg bleven, doch van hun werkzaamheden hoorde ik wel eens.

Zoo hoorde ik te Koha het volgende: Daar was een erf- misschien wel tevens een erfeniskwestie. Als vogels hadden de procureurs bamboe een scherp reuk of een scherp gezicht. Het duurde niet lang of beide partijen kregen bezoek van zulke heeren. Een blanco formulier op zegel hadden zij altijd bij zich en altijd waren zij overtuigd van het goede recht van den klager, wie en wat hij ook mocht zijn. Altijd waren zij dus klaar om den verdrukte bij te staan. Heel bereidwillig en bereidvaardig om den verdrukte aan zijn recht te helpen. Wat wil men meer? Is dat geen troost? Doet dat geen goed? Is dat niet vriendelijk? De menschen vliegen er dan ook meestal in. Want die gladder vinken kunnen zelf hun netten zetten en ook zelf voor lokvink spelen. Alleen het vragen om het gebruikelijke voorschotje, noodig om den boel op gang te brengen, en de “wang médja”, een soort statiegeld om de zaak aanhangig te maken, stoorden het blij gevoel van den getrooste wel iets, koelde de warmte van de vriendschap wat af. Doch nietwaar? En omdat men zoo goed als zeker was het te winnen en omdat het zegeltje al op tafel lag te wachten om de klacht op te nemen en de vulpen reeds gereed om te schrijven en misschien de tegenstander eerder een aanklacht in zou dienen en men dan toch de hulp van zoo iemand noodig zou hebben en het dan misschien reeds te laat zou zijn of meer geld nog zou kosten: het geld kwam op tafel en de aanklacht op papier. Men kon gerust zijn, zou er wel nader van hooren. Inmiddels werd een handlanger naar den aangeklaagde gezonden, met hetzelfde succes. Dan begonnen de instanties van kleine en groote kosten. Natuurlijk kwam eindelijk de uitspraak en was een de ongelukkige verliezer. Doch geen nood, de procureur bamboe van de winnende

partij ging nu naar den verliezende. Die verweet hij dan zoo stom te zijn geweest dien anderen procureur te hebben genomen. Hij had hem moeten hebben. Had hij het niet gewonnen? Maar nog was het niet te laat, er kon appel aangeteekend worden en dat wilde hij voor hem doen, omdat hij toch eigenlijk in zijn recht was. Kosten? Hij zou alles terugkrijgen als hij het won en dat was zeker. De glimpieper ... Werkelijk sprak de aartsleugenaar de waarheid: den tweeden keer liet hij den eersten verliezer winnen.

Of het nu bij dien keer was of een andere maal, doch eens wist die procureur bamboe zich voor een klappertuin van ruim f 300.- als algeheele plaatsvervanger te doen aanstellen: kosten naar verhouding. Hij won het proces maar wilde toen den tuin niet afstaan.

Later hoorde ik iets van de werkzaamheden van die heeren te Séndoek en Koemoe. Te Séndoek werden de menschen bang gemaakt met het praatje dat het Gouvernement alle gronden en vijvers voor domein wilde verklaren als men geen eigendomsbewijs kon toonen. De waarheid was juist omgekeerd: de gelegenheid om domeingrond in erfpacht te krijgen was iets verruimd.

Ieder die zich bang had laten maken, liet nu een stukje opmaken, waarbij de procureur bamboe als eigenaar werd genoemd. De bedoeling was: grond zoo goedkoop mogelijk te krijgen en dien aan een onderneming te verkoopen. Dat men van ons niets hebben moest, en dat waren toch werkelijk niet alleen de procureurs bamboe, is wel te begrijpen: wij waren leelijke pottenkijkers. Ik viel niemand aan, doch waakte mee voor den goeden naam van ons Bestuur, dus onzen naam als Hollanders. Toen ik de zaak daar uiteengezet had, was men gerust en begreep dat men reeds – een paar of bijna allemaal – het slachtoffer van een truc geworden was. Te Koemoe werkten dezelfde “vaderlandslievenden”. Doch daar op een eenigszins andere wijze, gedeeltelijk zooals toen in Bantik, met hetzelfde gevolg: tot op drie kilometer van de negory was de grond verkocht of in bespreking. Daar had men de menschen weer op een andere manier beet gehad.

Tusschen Koemoe, Sondaken en Séndoek lag in een driehoek een groot stuk bosch. Gedeeltelijk domein. Dat domeinverklaren vroeger was noodig geweest: men ontboschte maar raak op niemandsland. Ook daar werkten die procureurs. Een publiek geheim was dat zij ook zaakgelastigden van die nieuwe onderneming waren. Nu waren de lui van Sondaken afkomstig van Séndoek. Op hun weg naar de kust hadden zij hier en daar gerust. Nu was het maar zaak om dat als vestiging of inbezitname erkend te zien, dan was dat althans geen domein meer. Dat waren alleen van oudsher ongebruikte bosschen. Middenin lag nog een pleisterplaatsje of kort bewoond stukje grond. Volgens zeggen werden daar allerlei stukken van oude kapotte borden heen gebracht, om die vestiging te bekrachtigen.

Hoe het mogelijk is, dat zulke lui voor het gerecht nog worden toegelaten? Dat vroeg ik eens aan een President-Landraad toen wij het over hun streken gehad hadden. Meneer kreeg ineens hoofdpijn en ging naar zijn kamer.

“Meneer Mozes, verbied hun toch”

Er zijn van die dingen die ons niet loslaten. Nu is het wel onprettig om over onprettige dingen te schrijven of te spreken, doch soms is het dat, of alsof men zwicht voor een hógere noodzakelijkheid: “Het kan zijn nut hebben”, bijvoorbeeld. Ik kan en mag niet zeggen dat Woloan mij ook maar één oogenblik last gegeven heeft. Dat wil dan zeggen: de Christelijke gemeente en last opgevat als: onnoodige moeite. Integendeel, ik hield van de menschen en zooveel dat mogelijk is geloof ik dat de menschen ook van mij hielden. De aller-, allergrootste hartelijkheid ondervond ik van een Javasche vrouw. Zij was getrouwd met een – toen – gepasporteerde militair. Wat wel bijzonder was: ieder jaar zoowat mocht ik een kindje van hen doopen. Anders zijn die huwelijken dikwijls onvruchtbaar en niet ieder huwelijk was zoo rijk gezegend. Dat “gezegend” in de waarachtige beteekenis van het woord. Hem herinner ik mij niet, doch haar zie ik nog voor mij. Zij leed er niet onder en het was alsof zij ieder jaar mooier en jonger werd. Stralend en gelukkig kon zij zoo heel spontaan na den dienst op mij afkomen, en – alsof zij een diefstal pleegde – mijn hand pakken en die drukken. Een zangerig: “Tabik, Toean” en “terima kasih” was geloof ik al wat zij zei. Even snel als zij gekomen was, was zij ook weer weg. Hartelijke ziel. Misschien omdat wij beiden daar als vreemden waren? Want dat bleven wij toch altijd voelen.

Dat Woloan toen nog wel eens lastig zijn kon, zou de Inl. leeraar ondervinden. Zijn komst viel ongeveer met de mijne samen. Hij kwam uit een gemoedelijke omgeving, uit een ander ressort. Het was een lange reis. Hij kwam per bendi gemakkelijker en sneller voort en dus eerder aan. Zoo kwam hij in een leeg huis en gebruikte voor zich eenige dingen uit de school-kerk: een lamp, een stoel en een tafeltje, geloof ik. Nu was er al heel wat ellende geweest over het leenen van dingen uit de kerk: de stukken – zooals men dat typeerend zegt – kon men dan later, dikwijls stuk, terug laten halen. Om daaraan een einde te maken, hebben wij dan ook een algemeen gebod daartegen moeten uitvaardigen. Natuurlijk na algemeen overleg en goedvinden.

Wij zelf leenden stelselmatig nooit iets van of aan iemand. Kwam men toch om iets – dat was zoo je aandeel in een bruiloftsfeest bijvoorbeeld – dan gaven wij geld naar verhouding om het te koopen, dan waren wij van alles af.

Het werd den nieuwen Penolong zeer kwalijk genomen dat hij dingen uit de kerk, zonder den kerkeraad daarin te kennen geloof ik, had gebruikt. En dat heele geval zette zich vast, als een verkoudheid dat kan doen, en werd een slepende ziekte, met uiteindelijke verandering van standplaats tot slot. Wel heeft het jaren geduurd, doch was tenslotte, na wederzijds overleg, de eenige oplossing.

Een tweede fout beging hij, toen een jongmensch, buiten hem om, in de gemeente begon te werken. Dat liep heel hoog, zoodat ik er aan te pas moest komen.

Op een keer komt dat jongemensch bij mij op kantoor. Ik kende hem heelemaal niet en naam en woonplaats zeiden mij niet veel. Na niet te lang praten kwam hij met zijn klacht: de Penolong sprak kwaad van hem, omdat hij 's Zondags-namiddag, als de oudelui hun vergaderingen hadden, met de jongelui ook vergaderde. Ze

zongen dan godsdienstige liederen, bespraken de preek of zoo en dan hadden zij een soort spaar- en leenbank onderling.

Dat was wel een aardig systeem en had ook ik ingevoerd onder het kerkelijk personeel. Eeuwig en altijd waren er mensen, die in de voorschot zaten. Dat gaf onder andere telkens aanleiding tot onaangenaamheden. Om daar een einde aan te maken, hebben wij toen zoo'n onderlinge opgericht. Van onszelf ging daar iedere maand f 25.- in, de anderen gaven f 10,- of f 5.- en de kweekelingen later tot f 2.50 per maand. Dat gaf soms tot f 130.- per keer. Wie in aanmerking kwam kon leenen. Wie meer ingelegd had – en die waren er behalve wijzelf toch meermalen – dan op een keer binnenkwam, moest dan betaald worden. Geld werd er nooit bewaard, zoo was het binnen en zoo weer weg, rente werd niet geheven. Zoo deed nu ook die jongelieden-vereeniging en zoo werden vele boeken verkocht. Wat kon de Penolong er dus op tegen hebben?

Hij kwam ook daarover praten en zijn bezwaar was dat de leider pas in de gevangenis had gezeten. Waarvoor wist hij niet, en dat men hem gepasseerd had.

Ook mijn vriend van Woloan kwam. Hij bevestigde alles van beide kanten en deelde ook mede, dat een poging – op mijn aanraden – door dien leider ondernomen om alsnog in overleg met den Penolong te treden, op diens onwil was afgestuit.

Daarna kwam ik zelf te Woloan en preekte voor die gelegenheid over den ijver van Jozua: “Mijnheer Mozes, verbied hun”. En het heerlijke antwoord van Mozes daarop: “Och, of al het volk ... profeten waren”.⁹²

Het heeft niet mogen baten. De Inl. leeraar ging op zijn eigen wijs verder en verknoeide het zoo heelemaal voor zichzelf. Ook hij wist mooie teksten te vinden om zijn standpunt te handhaven. Zelfs was hij zoo dom daarover in zijn bijgemeente te spreken. Zelfs daar veroordeelde men dat en natuurlijk werd het weer overgebriefd.

De toestand werd erg gespannen en mijn vriend van Woloan kwam – om erger te voorkomen – de overplaatsing verzoeken. Toen kon ook ik eens een hartig woordje spreken. Ik waarschuwde dat zij een slechten naam zouden krijgen als zij geen geduld hadden en de zaak niet in vrede zou eindigen. Wilden zij dat doen, dan was er kans dat ik nog een goeden Inl. leeraar voor hen kon krijgen, doch dat zij daarop ook zuinig moesten wezen.

Merkwaardig: alles is in onderling overleg en in alle vriendschap geëindigd.

Zelf zou ik kort daarop te Taratara iets dergelijks ondervinden en kon ik tegen mijzelf nog eens die mooie preek herhalen.

Mijn ideaal was altijd zelfstandigheid geweest, al was het maar alleen om het ongestoord voortbestaan van het werk in de gemeenten, ook bij vacaturen. Doch ik bleef voor onderling overleg, al was het maar uit gewone burgerlijke beleefdheid.

Op een keer hoorde ik tot mijn verbazing ineens spreken over twee zangverenigingen, “Hoog en Laag”. Dit, omdat de negory helde. Alles was keurig netjes geregeld, met leiders en alles, doch ik wist er niets van en zelfs de gekozen leiders waren zeker niet op de gedachte gekomen om mij daarin te kennen. Ik heb het bestaande en beschikte kalmweg aanvaard en de gezamenlijke zangers altijd 's Zaterdagavond bij elkander kunnen houden. Zoo kwam er geen breuk en concurrentie: tusschen hen onderling niet en ook niet met de gemeente.

Onderling overleg

Dat was lang voor mij al een brandende kwestie. Nu dacht ik in mijn onnoozelheid dat met daaraan tegemoet te komen of daarvan gebruik te maken veel ontevredenheid zou verdwijnen of te voorkomen zou zijn. Doch het was eigenaardig hoe zij dat stelsel wilden toegepast zien of het zonder meer toepasten. Wij moesten onmiddellijk en onveranderd liefst al hun voorstellen uitvoeren. En dat betrof dikwijls zaken die hen eigenlijk niet aangingen of die zij zonder ons niet konden doen. Dat waren meestal geldzaken, omdat wij het beheer daarover hadden. Toch kwam het voor dat zij zonder toestemming of ook maar overleg tot te groote uitgaven besloten. Als het even kon, liet men ons buiten de zaken. En hoe dikwijls is het ook niet gebeurd, dat ik hun een zaak mededeelde, waar overleg niet eens noodig was en zij met bezwaren kwamen. Soms werden zaken, die wij best alleen afkonden, na overleg tegengewerkt en onmogelijk gemaakt. Tenslotte laat men het ideaal niet los, doch handelt wel naar omstandigheden. Dit over het algemeen: er waren naar beide zijden uitzonderingen. Het pijnlijkste was misschien wel, dat wij uitvoerden wat na onderling overleg was besloten en dat daarna – de kerkeraad bijvoorbeeld – heel eenvoudig heette te liegen dat het zoo afgesproken was.

Te Taratara hebben wij het nooit zoover kunnen brengen, dat ik persoonlijk met den kerkeraad kon vergaderen. Wel pleegden wij overleg, doch altijd middels den Inl. leeraar, hun plaatselijken Voorzitter. Toch gingen wij met alle leden persoonlijk vriendschappelijk om. Misschien dat bij langer verblijf ook het vergaderen wel mogelijk was geworden.

Zoo ongeveer stonden de zaken toen wij eens bezoek kregen van een kweekeling Inl. leeraar, wiens vader lid van den kerkeraad was en werkelijk ons aller achting verdiende, doch ook zoo'n zonderlinge opvatting bleek te hebben van onderling overleg. Dat tenminste beluisterde ik uit het lesje dat mij zijn zoon gaf. Hij sprak zeer bescheiden in het meervoud, dus schakelde zich, als aanstaand Inl. leeraar, niet uit. Dat tenminste kon ik waardeeren. Maar met al mijn voorzichtig waarschuwen uit ondervinding, zou hij toch het slachtoffer worden van dat systeem. Ik waarschuwde hem dat die eisen gedaan werden naar boven toe: eenzijdig. Zoo eischten de Inl. leeraars dat bijvoorbeeld ik alles met hen overleggen zou, zelfs de dingen waarvoor zij geen verantwoordelijkheid droegen, niet aansprakelijk voor waren. Men wilde wel het recht hebben onze conferenties bij te wonen, doch ons niet het recht geven om hun vergaderingen te bezoeken. Zoo vergden sommige kerkeraden in alles overleg van den Inl. leeraars, doch zij handelden op eigen houtje. En dan

kon men hem ook nog in den steek laten als er verantwoordelijkheid bij te pas kwam. Jammer voor hem, maar hij wilde niet luisteren. Gek, doch ik hoorde in dezen aanstaanden Inl. leeraar aldoor het kerkeraadslid, zijn vader, spreken.

Overtuigd van eigen beter kunnen was hij ook. Feitelijk kwam alles hieruit voort en hierop neer, dat zij zich verbeeldden alles beter te kunnen dan wij, of anders gezegd: wat wij deden deugde meestal niet, werd vrij geregeld veroordeeld. En of ik nu al waarschuwde dat wat ons bijvoorbeeld nu de Inl. leeraars deden, zij dat later zouden ondervinden van hun kerkeraden en zoo naar beneden, als een besmettelijke ziekte. Want ik wist van wie het kwaad zaaien uitging en wie die ontevredenheid wekten. Het mocht niet baten.

Toch kan er wel iets goeds in zitten: het tot het uiterste inspannen van eigen krachten. Zoo kregen wij toch eens een negory-feestje, waarbij onze zangers zouden medewerken. Toen vroeg die aanstaande Inl. leeraar de leiding te mogen hebben. Hij kreeg die gewillig en het was een lust hem te hooren en te zien. Zoo had ik tegen mijn zangers nooit durven optreden. Het was prachtig en ik gunde het hun allemaal, ook den leider. Hij kon nu zelfs eens voelen de moeilijkheden, waarvoor wij – en dan nog van het begin af aan – gestaan hadden. De dag kwam en ... het was waarlijk een groot succes. Doch toen had men hem moeten zien. Hij was klein en tenger, mager. Doch toen leek hij grooter en flinker en hij keek den boel rond alsof hij zeggen wou: wat zeggen jullui daar wel van? Doch tegelijk toch ook met iets als verbazing over de verbazing van de hoorders, alsof hij wilde zeggen: hadden jullui dan iets minder van ons verwacht?

Het was heerlijk en wij genoten dubbel: het was om te kieken. Daarna kwam hij – namens de zangers, die mij elken Zaterdag ontmoetten – erover klagen, dat ik mij niet aan mijn belofte gehouden had, dat zij op den duur in den gewonen kerkdienst zouden mogen zingen. Eerst dacht ik: hebben zij jou daarvoor noodig? En: moet dat nu weer met verwijten gaan en veroordeelen en ontevredenheid? Gelukkig kon ik mijzelf beheerschen en aanvaardde dankbaar het aanbod. Echter onder twee voorwaarden: dat zij niet moesten denken dat dit een middel van mij was om hen geregeld in de kerk te krijgen, en toch ook, dat het geen spelletje was, dat door hun wegblijven zou misloopen, zooals zoo vele nieuwicheden, als het nieuwtje er af was. Meteen wist ik, dat hét kerkeraadslid er niet tegen was. Van toen af zongen zij geregeld bij onze diensten. Soms was het ontroerend mooi en lief. Al de oude en reeds bekende nieuwe zangen werden 's Zaterdagavond gerepeteerd en 's Zondags gezongen. Begeleiding was er nooit, ook niet bij den gemeentezang. Slechts gaf de voorganger den toon aan en hield den zang op toon en maat. Verder ging alles vanzelf. Tenslotte zong iedereen mee, die wilde en het kon, waarbij vooral de sopraan van een jonge, getrouwde vrouw uitkwam, doch nooit het koor overheerschte. Het was heerlijk. En dat zij ook gingen voelen wat de woorden beteekenden, werd mij eens pijnlijk duidelijk en zou bijna de eenige mislukking zijn geworden. Het ging over het hooren van een Stem in de stilte en daarvan liet ik ook zingen. Toen braken de stemmen bijna en moest ik – van de preekstoel af

– dapper volhouden. Ik ontroerde van hun – onverwachte – ontroering en was voortaan voorzichtiger.

Die kweekeling deed niet lang daarna met goed gevolg examen en werd in mijn ressort geplaatst. Op mijn dringend verzoek kreeg hij niet een verzameling kleine gemeenten, meestal ongezond, wjl aan het strand, maar een der beste en gezondste en grootste gemeenten, met slechts een bijgemeente.⁹³ Hij bofte dus erg, ook omdat hij een onzer aller- allerbeste pleegdochters vroeg en kreeg. Hij was dus onze aanstaande schoon-pleegzoon. Doch hij was het ook, die onze heg en afscheiding gedeeltelijk drukte.

Hij kreeg ook een kerkeraad die ons nooit last veroorzaakt had. Daarop kon hij dus zijn mooie theorieën toepassen. Mislukten die en dus meteen dáár, dan was mijn waarschuwing wel heel noodig geweest: hij had alles om te slagen.

Wij zaten daar met een kerk vlak aan den weg. Het verkeer langs dien hoofdweg nam hals over kop toe, ook al met auto's. Door bemiddeling hadden wij een ander behoorlijk erf kunnen krijgen voor niet te veel geld. Verder schenen zij of hij mijn bemiddeling niet noodig te hebben en pleegden zij geen overleg naar boven. Dat moest misloopen, doch ik wachtte maar af.

Op een goeden dag hoorde ik dat het mis was. Hij had wel overleg gepleegd, doch de uitvoering had de kerkeraad aan hem overgelaten. Er kwam strubbeling, het Bestuur kwam eraan te pas en bij het onderzoek of het verhoor logende de heele kerkeraad de afspraak en liet men hem alleen staan. Of hij toen ook aan mijn woorden van waarschuwing gedacht heeft? Het kan haast niet anders. Of het ook geholpen heeft? Na een jaar, geloof ik, was hij overgeplaatst.

Een gewaagde proef

Dat was het eigenlijk met onzen schoon-pleegzoon ook al geweest en die jammer genoeg jammerlijk met hem mislukte.

Overall zijn van die oude en vastgeroeste gewoonten, natuurlijk rustende op dito idem overwegingen. Wij, de jongeren, probeerden liever ook wel eens iets nieuws. Het was bijna strijk en zet, dat jonge of candidaat Inl. leeraars – wat men noemde – slechte standplaatsen kregen. Zoo begonnen zij dan onder allerlei slechte omstandigheden. Mijn collega van de School tot Opleiding van Inlandsche Leeraars te Tomohon toen en mijn oud-collega⁹⁴ van “Schooneberg” vroeger nam het erg voor zijn oud-kweekelingen op. Zijn “jongens” moesten een betere kans hebben in het begin, dan zouden zij – met de steun van een goeden kerkeraad – een betere na-opleiding en een beter begin doormaken.

Zoo dacht en sprak de Directeur van de Stovil erover, doch wij, die dan toch die proef in onze ressorten moesten nemen, waren wel wat huiverig. Toch voelde ik er

93 Namelijk Woloan. Zie verderop.

94 M. de Koning. Hij was belast zowel met de leiding van die kweekschool als met het toezicht op het ressort Tomohon (vier gemeenten: Tomohon, Waelan, Kakaskassen en Sarongsong) van de Indische Kerk.

veel voor en dus zou bij mij de eerste proef genomen worden: het was toch altijd te proberen.

Het had op een volgende conferentie⁹⁵ toch nog heel wat voeten in de aarde voor wij onzen zin kregen. Toen hing nog aldoor de kwestie Woloan. Doch wij waren reeds zoover, dat met algemeen overleg en goedvinden de Inl. leeraar vandaar zou worden overgeplaatst en dan een nieuwe candidaat in zijn plaats zou gezocht worden, als tenminste de conferentie geen bezwaren had.

Het ging, het ging boven verwachting. Mijn, ons voorstel werd aangenomen. Want ook had ik overleg gepleegd met den Hulpprediker-opleider of Directeur der Stovil. Hij had een mannetje voor mij. Enfin, het moest een beste kerel zijn. Laat mij maar dadelijk eerlijk erkennen dat hij zich schitterend gedragen heeft. Wel geen nummer een op het examen – die zijn meestal geen nummer een in de practijk – maar dat was hij wel.

Wat hij ook voorhad: zijn uiterlijk en postuur. Hij was rijzig en vrij forsich gebouwd. Hoe men daar voor voelde? Er was een kerkeraadslid van een gemeente daar vlakbij, dien wij “laki-laki forsche” noemden, omdat die uitdrukking in zijn mond bestorven lag. Laki-laki is man, dus forsche man.

Ook lag het er veel aan hoe zoo iemand begon. Dat benieuwde mij van dezen nieuwelings ook, want Woloan stond nu eenmaal voor moeilijk bekend. Hij kon zoo wel eens iets in zijn hoofd halen, wat een zijner collega's vroeger eens toegepast had.

Die ging ook naar een plaats, waar zij het telkens den Inl. leeraar onmogelijk maakten. Hij was niet van plan zich dat te laten welgevalen. Hij dacht en vond een middel en het moet gezegd worden dat het, al was het dan geen alledaags middel, probaat bleek, omdat hij het kwaad in zijn wortel aangetast had. Hij ging, voor er nog iets van zijn plaatsing bekend was, als een gewoon jongmensch eens naar die negory. Daar gekomen vond hij de jongelingschap op de gewone plaats vereenigd: op de brug. Nu was ook hij een pootige kerel en bracht het zoover, dat de jongelui uit zijn toekomstige standplaats vriendschappelijk een robbertje met hem gingen vechten. Hij stond hen man voor man. Toen hij zoo zegevierend uit dien strijd was gekomen, meldde hij zich aan als hun nieuwe Penolong en zei erbij dat zij een proefje van zijn kracht hadden gehad en dat zij dus wisten wat zij aan hem hadden. En het moge voor ons alles heel vreemd zijn, doch daarmee had hij van tevoren alle verzet gebroken. Hij hield het daar wel uit.

Niet dat ik geloofde aan zooiets van onzen nieuwen Inl. leeraar, doch nieuwsgierig was ik wel.

Wat erg voor hem pleitte was zijn optreden tegenover mij. Zoo zonder drukte of poeha, zoo doodgewoontjes en bijna zwijgend kwam hij zijn eerste opwachting maken. Zoo echt als iemand die de kat eerst eens uit den boom kijkt. Ook was of deed hij niet onderdanig nederig, doch beleefd en vriendelijk.

95 *I.e.* de conferentie van hulppredikers.

Ik zei hem natuurlijk wat hem te wachten stond. Lichtte hem in over al de grieven en grieffjes tegen zijn voorganger. Ook de bijzondere moeilijkheden met Rome, waarvan wij toen pas weer een proefje gehad hadden. Of hij het misschien al gehoord had? Hij kon het niet zeggen. Nu, dat na het laatste eindexamen⁹⁶ de Pastoor zijn pas geslaagden bij de Protestanten naar een vrouw heeft laten zoeken? Hij lachte daar eens om: het beste wat hij doen kon, want het was inderdaad bespottelijk. Of hij zelf al een meisje had? Nog niet. Dat hij dan een prachtkans had te Woloan. Waarop hij glunderde. Wat een verschil met zijn collega, waarmee het zoo misliep. Het zou met hem wel gaan, dacht hij.

Toen hij zijn intrede deed zat ik, zooals gewoonlijk als gewoon bezoeker, achter tusschen de menschen. Niemand wist dat ik komen zou en de meesten wisten ook niet eens dat ik er was. Met opzets was ik zoo laat mogelijk gekomen.

De dienst had het gewone verloop. Van zijn tekst herinner ik mij niets meer, alleen de inleiding tot zijn preek is mij bijgebleven. Die kwam hierop neer dat ook te Woloan nog de gewoonte bestond om ieder jaar, voor het aanleggen der tuinen, een vergadering te houden met belanghebbenden. Dan werd door een der Oudsten van de negory uitgemaakt waar voor dat jaar de tuinen aangelegd zouden worden en hoe groot ieders deel naar verhouding zou zijn. Enfin, zonder voor die menschen in onnoodige bijzonderheden te vervallen, hij ging uit van het gegevene, het bestaande, bekende, geijkte en gewone. Ook was het voor een kind wel duidelijk waar hij het van het begin af op toelagde: op regel, orde, toegekende macht, rechten en plichten. Op samenwerking, gehoorzaamheid zonder dwang of drang van buiten. Toch ook op de noodzakelijkheid dat ieder voor zich zoo goed en hard mogelijk werkte, dat ieders belang tevens het algemeen belang was. Dat weinig zorg voor eigen tuin het onkruid ook op de tuinen van anderen zou brengen. Doch ook dat ieder die goed voor zijn eigen deel zorgde, tegelijk mede voor anderen zorgde. En dat tenslotte ieder voor zich zou oogsten wat hij gezaaid had.

Ook hij was geen redenaar volgens de algemeene opvatting. Hij was noch vuurwerkmaker noch complimentmaker. Maar het eigenlijk weinige dat hij zeide – hij sprak heel kalm en duidelijk – was met ieder woord weer raak. Ook wist hij op tijd “amen” te zeggen.

Als een gewoon bezoeker was ik gekomen en zoo ging ik ook weer weg, zonder iemand persoonlijk te ontmoeten. Dit was wel duidelijk voor mij: hij had mij niet noodig en zou toch altijd overleg pleegen, ook naar boven.

Wij hebben ons daarin niet vergist. In een van de grootste en oudste en moeilijkste gemeenten heeft deze jonge en geheel nieuwe kracht het gebolwerkt. Hij is er met een meisje uit zijn gemeente getrouwd en ook die keus was prijzenswaardig. De gewaagde proef bleek hier niet gewaagd, hij was eindelijk de rechte man op de rechte plaats. Hij heeft Woloan aan zich verbonden, want ook dat is als een soort huwelijk, doch ook Woloan hem aan zich.

96 Van de Roomse Kweekschool voor Onderwijzers en Geestelijke Voorgangers te Woloan. Zie Inleiding.

Huwelijk van een Hollander met een Minahassische

Hij en zij beiden zijn het waard hier door mij – hoewel dan niet met name en hij ook niet altijd met eere – genoemd te worden. Hoever hij ook van onze standplaats woonde, wij zijn hem en haar veel verplicht.

Ik wist niets van zijn bestaan af en kon ook geen enkel vermoeden hebben dat in dat betrekkelijk kleine en afgelegen negorytje een Hollander zou zitten. Het lag in de bergen en altijd was het voor ons: mijzelf, mijn jongen en paard, een heele hijsch daarheen. Een paar uur klimmen langs den hoofdweg en dan nog het laatste eindje een sterk stijgende zijweg. En dan moest het geregend hebben ... Dan huppelden wij allemaal, tot de bendi toe, over klei-knobbels en groote rolstenen of brijige modderpoelen. Soms zelfs niet zonder levensgevaar. Vooral den volgenden dag niet, als de paarden flink gevoed en dan bijna niet te houden waren. Dan die dikwijls modderig gladden weg en helling af, was dikwijls halsbrekend.

Van de gemeente zelf is niet veel te vertellen, noch goed noch kwaad. Ook daar werkte Rome, doch met evenveel genoeg en resultaat als wij: het bleef bij het oude. Ik moet er ook – nu ik mij weer alles goed voor den geest haal – al meermaalen geweest zijn, voor ik er onzen vriend ontmoette.

Eens zat ik daar na den middag een beetje uit te rusten na den gewonen middagslaap. Misschien een beetje sufferig en doezelig nog, toen ik ineens opschrikte door de verschijning van een keurig net persoon. Dadelijk was in hem een oud-militair te herkennen: stram in de houding, op behoorlijken afstand bleef hij staan. Salueerde eerst, nam toen zijn hoed af en begroette mij met name. Dat is allemaal zoo Hollandsch eigen, maar in zoo'n vogelnest in de bergen van de Minahassa daarom juist zoo vreemd, zoo onverwacht. Nu heb ik altijd een zwak gehad voor militairen, maar met onze gestrande mannen in de Minahassa had ik bepaald medelijden, ook al hielden zij zich of al hadden zij het nog zoo goed. Toch was ik ook altijd een beetje huiverig voor nauwere aanraking, bang mee af te zakken naar het peil van de kampoeng. Want hij moge wezen wie hij wil, iemand die niet ambtelijk of uit hoofde van zijn werk zijn leven moet slijten in de kampoeng wordt onherroepelijk en onvoorwaardelijk een kampoengman. Dat overkwam vrouwen nooit in Indië, omdat die er niet zijn. Ja toch, getrouwd hebben wij – voor ons – zoo'n onttakeld, afgezakt stel menschen gekend. Dit huwelijk van een Hollander met een Minahassische was nog wel te Soerabaia gesloten en daarbij nog een oud-collega ook.

Zoo maakte ik kennis met Van Haarlem. Laat ik hem zoo maar noemen, want daar kwam hij vandaan of had hij in ieder geval familie. Een broer, een zakenman en ouderling. In ons verlof woonden wij te Haarlem en bracht ik groeten en bericht uit Indië over.

Wat een nette kerel was Van Haarlem gebleven. Wat wist hij in-gezellig en goed uit dienst en uit zijn leven hier te vertellen. Wel was jammer dat hij van zijn woonplaats zoo weinig goeds kon zeggen: naijver, afgunst, wangunst en al dat moois had hij al ondervonden. Getrouwd was hij niet, maar om hun goed samenleven sprak ik van haar altijd als zijn vrouw en toen ik met haar kennismaakte sprak ik haar ook aan met mevrouw. Zijn vrouw was in die negory geboren en had er

tuinen. Hij was begonnen – en daar moeten wij onze hoeden voor afnemen, gezien het klimaat en de ongewoonte en het daar ook vernederende – hij was begonnen met tuinbouw en zocht en vond afzetgebied op de hoofdplaats. Het was hem heel eenvoudig onmogelijk gemaakt. De Hoekoem toea daar was een vent van niets, dat had ook ik ondervonden met school-kerkbouw. Doch tegenwerken kon hij best. Een paar keer verlegde hij den weg en zoo sloot hij ook zoo goed als den weg af voor Van Haarlem om in zijn tuinen te komen of althans met genoeg bezig te zijn. Het herhaaldelijk naar den Controleur loopen, zoo'n veertig kilometer heen en terug, valt niet mee en ook brieven schrijven vermoeit.

Toen ik zijn uitnoodiging aannam om na het avondeten nog even bij hem aan te komen, ontving hij mij in zijn winkeltje. Dat was nu zijn bezigheid geworden.

Zij was een rijzige, nog ranke en knappe vrouw. Vriendelijk, goed en in-proper. Zij was voor een landsvrouw groot. Pas als zij naast hem stond kon men zien dat zij toch niet grooter dan hij was. Toen ik door hem, voor de aardigheid, met haar jongere zuster kennismaakte schrok ik bepaald. Zij was een reuzin onder de inlandsche vrouwen, struisch, doch harmonisch gevormd en zeer knap.

Toen wij zoo temidden van snoepgoed en kleine artikelen hadden plaatsgenomen, vroeg hij wat ik zou gebruiken. Veel keus was er natuurlijk niet, het ging tusschen een biertje en een borrel. Daar had je het al. Wat zouden mijn menschen zeggen: bij hen wilde ik van beide niet weten. In principe was ik voor geheelonthouding, vooral in de Inlandsche omgeving, daar hield ik mij dan aan niet gegiste, zoete palmwijn en een principiële geheelonthouder was ik niet. Mijn houding had ik reeds bepaald: ik kwam daar niet voor mijzelf, maar voor een fatsoendelijk en net landgenoot. Ook wist ik van tevoren dat veel van mijn houding zou afhangen, wilde ik iets voor hem zijn. Van den Goeroe wist ik zelfs dat hij bij tijden misbruik maakte. Doch wat kon ik anders verwachten dan dat een Hollander in zoo'n gat zich een roes en vergetelheid bezorgde op oud-Hollandse wijze? Genoeg. Mijn besluit stond van tevoren vast. Ik zou dezen gebruiker een gebruiker zijn, al zou de heele wereld, en ikzelf daarbij, mij veroordeelen. En zou ik anders bereikt hebben wat toch nog bereikt is?

Om tegenover mij van "Catrien" te spreken als hij het over de moeder van zijn kind had, hield al gauw op. Zij wilde bescheiden wegruipen. Ik haalde en hield haar in ons gezelschap. Zij verstond het Hollandsch voldoende, maar durfde het niet geregeld te gebruiken in haar antwoorden. Ook daar was niets aan te doen. Wij spraken over allerlei, het meest was hij met zijn gedachten in Holland. Wij hadden er "eentje" gedronken en dronken ook een tweede. Toen hij feestelijk en hartelijk wilde doorgaan, zag ik haar gezicht verstrakken. Doch verder wilde ik niet gaan, aan de beleefdheid had ik volgens volle eischen voldaan. Lang na middernacht en doodstil – zelfs het gewone publiek had het opgegeven – ging ik naar mijn logies. Voldaan was ik over mijzelf allerminst en toch had ik geen spijt. En had ik wel anders kunnen doen? Hoe had hij vaag en naar twee kanten verontschuldigend over mijn voorganger gesproken. Had die dan ook maar iets bereikt met geheel het tegenovergestelde te doen dan ik? De tijd zou het leeren.

Een volgenden keer met doopen was zijn zoontje erbij. Ook hij kwam bij het dooponderzoek, wat mij niet weinig sterkte tegenover velen die zich daartegen nog verzetten, en mij van en om hem goed deed. Hij was ook bij den doopdienst. Het avondprogramma was als de eerste maal.

Hoe dikwijls heeft zich dat niet herhaald? Ook werd het een vaste gewoonte, dat hij mij 's morgens voor dag en voor dauw een zakje lekkers voor onze kinderen liet brengen. Wat konden wij daar tegen of tegenover doen? Hier hielpen onze altijd trouwe ijsbonbons niets.

Hoe leefde hij mee met de zangwedstrijden en hoe verrukt kon hij daarvan vertellen. Eenmaal kwam hij met zijn gezin mee naar Woloan, doch van door ons getraceerd te worden op een maaltijd wilde hij niets weten.

Ik meen dat hij toen reeds wettelijk getrouwd was ook. Daarover ben ik nooit rechtstreeks met hem begonnen. Alleen zij, die iets van zoo'n huwelijk weten, kennen ook de bezwaren daaraan verbonden. Hij is zoo niet geheel dan toch zoo goed als geheel verloren voor de Hollandsche maatschappij in Indië. Van haar kunnen wij bijna hetzelfde zeggen ten opzichte van de Inlandsche maatschappij. Zelfs haar onroerende bezittingen komen opeens onder een heel ander recht te vallen. En dan de kinderen? Twee van zulke stumpers, en dan nog slechts "gelijkgestelden", dus van kinderen van het land, die zich op verzoek onder Nederlandsch recht geplaatst hadden, kwamen hierover bij mij klagen. Zij verzochten mijn hulp om weer Inlander te worden. De ouders waren beiden overleden en nu hadden die twee kinderen, van ongeveer zestien en zeventien jaren, geen middel van bestaan meer in de Inlandsche maatschappij. En zoo dringend is die kwestie of zoo dwingend die nood, dat – naar ik toen hoorde – daarin door ons Gouvernement voorzien is en men weer in het genot van Inlander-zijn kan gesteld worden. Men moet zoiets zelf gezien en gehoord hebben, eigenlijk van dichtbij meegemaakt hebben, om daarvan het schreiende en schrijnende te kunnen begrijpen. Daarom is er in Holland zoo moeilijk over te praten: men kent de Indische maatschappij niet of niet voldoende. Maar als men er genoeg van gezien heeft, heeft men er ook genoeg van zoo'n huwelijk te bevorderen of aan te raden. Trouwens, het huwelijk op zichzelf is al te veel in discredit gebracht door het te misbruiken als een soort toevluchtsoord voor maatschappelijke dakloozen. En juist omdat de "wettigheid" of het wettigen van een huwelijk, zooals dat hier het geval was, de gehuwden beiden en hun kind of kinderen inkluis in een puur Inlandse omgeving juist buiten de maatschappelijke wetten of rechten zou plaatsen, heb ik mij meer waarschuwend dan aanmoedigend daarover uitgelaten tegen Van Haarlem. Het zou dan toch ook niets stichten, doch slechts het wettigen zijn van een bestaanden toestand. Volgens de adat was het een gewoon Inlandsch huwelijk.

Toen ik het dan ook inzegende wist ik geen ander Woord te gebruiken dan "aldus bestaat het ons alle gerechtigheid te vervullen".⁹⁷ Want op hun huischelijk leven was niets aan te merken. Het feestje daarna was werkelijk aardig en netjes.

Van Haarlem is daarna zeker een vurig voorstander van het wettige huwelijk geworden, want heel wat collega's van hem volgden achter elkander zijn voorbeeld. In een Hollandsche omgeving was hij – onder goede leiding – zeker een groote kracht in de gemeente geworden. Maar in de Inlandsche Christengemeente was geen plaats voor hem, noch minder werk.

Nog een zoo'n huwelijksfeest heb ik meegemaakt, in een andere negorij, maar hoever staken Van Haarlem en zijn vrouw en hun feestje daar bovenuit. Daar was de roes het eenige bedoelen. Jammer genoeg is onze laatste herinnering aan hem ook niet brandschoon.

“Winnend vertrouwen”

Waarlijk dacht ik reeds met mijn werk klaar te zijn, toen ik mij herinnerde dat ik over geboorten eigenlijk nog niets geschreven had. Één hoofdstuk moest er voor de volledigheid bij, hoewel dit voor vele menschen wel taboe of poso zal zijn. Doch als men nagaat dat het geboren worden en daar-bij-zijn voor kinderen in misschien geheel ons Indië een van de doodgewoonste zaken is, als tenminste de gelegenheid zich zoo voordoet, dan behoeft het toch voor ons geen verboden terrein te zijn.

Toch was het te Taratara ook een van de laatste dingen, waarvoor men mij riep. Hoewel, dan kan ook wel een andere oorzaak hebben: daar waren Gouvernementsvroedvrouwen voor en men wist, dat wat ziekenbehandeling betrof ik mij streng aan de noodzaak hield en het anders gaarne aan bevoegden overliet.

Te Ratahan werden wij al spoedig bij een kraamvrouw geroepen. Het was de zuster van George P.⁹⁸ Natuurlijk infectie en koorts. Wat is het dan toch heerlijk te kunnen en mogen helpen. Dat was in hoofdzaak een werkje voor mijn vrouw en ik moest helpen.

Te Maoemi heeft men ons daarvoor nooit geroepen, misschien omdat daar wel een vroedvrouw was.

Te Taratara wist men natuurlijk, dat ik vijf van onze zes eigen kinderen had helpen geboren worden. Een vroedvrouw heeft meestal te veel te doen om – zooals onze dokter voor onzen oudste nu – een geheelen nacht te blijven wachten en helpen. Zij kwam als het noodig was en geroepen werd. Bij ons was het voornaamste dan al gebeurd. Twee van de onzen werden te Taratara zelf geboren en daar was in het geheel geen bidan bij geweest, ook omdat die heelemaal van Tomohon moest komen. Een onzer pleegdochter was zoo bij, dat zij onder onze leiding – voor ons – een bijna volmaakte pleegzuster was en dat terwijl wij heel lastig waren op dit gebied. Doch, misschien uit overdreven kiesheid van mij of ons, werd zij pas geroepen als het voornaamste gebeurd was.

Natuurlijk wist men dat in de negory: men leeft in zulke streken met open huis en open hof. En aangezien er nog al eens geboorteoffers of -slachtoffers vielen, heeft

98 Voor het verhaal over George P., zie boven p. 4-7.

het ons meer dan eens verbaasd en voor de menschen gespeten ook, dat men zoo weinig onze hulp in deze dingen inriep.

De eerste die te Taratara het goede voorbeeld gaf – het zij tot haar eere gezegd – was onze Hoekoem kedoeasche. Ook daar bleef de bidan zoo lang weg. Toch kwam zij nog vroeg genoeg om ons voor het voornaamste te vervangen. Wij trokken ons dus tijdig terug, aangezien het haar werk en ook broodwinning was. Behalve haar tractement van het Gouvernement trok zij ook een zeker bedrag uit iedere bevalling. Het minste was empat ringgit, vier rijksdaalders en – geld bij de visch – bij vooruitbetaling. Zij kende haar Pappenheimers. Dat was nu eens geen adatkwestie en toch zeer moeilijk. Wij konden haar toch het brood niet uit den mond stooten – want er werd door haar algemeen veel geklaagd over het te kleine salaris – en toch moesten wij wel opkomen tegen de vele sterfgevallen op dit gebied.

Of er dan zoo weinig hulp was? Naar verhouding zeker. Doch ook dat had zijn oorzaken. Ook hier was een noodlottige wisselwerking: de vroedvrouwen waren, geloof ik, allemaal getrouwd en dat zal wel de reden van het druk-hebben geweest zijn. Dan klaagden zij niet over te weinig inkomen, dat kon over het geheel niet, doch over te weinig salaris. Dan het voor den kleinen man vrij hooge bedrag van *f* 10.-, hoe het ook afliep. Hierdoor bleef het doekoen-, op dit gebied het Inlandsche uitgebreide bakerwezen in gebruik en in stand. Dit ging goed zoolang het vanzelf goed ging, verder moet het knoeien en verknoeien geweest zijn. En dan nog – zoowel van hoog, in het bijzonder, als van laag – de onderschatting en soms geringschatting van “het leekenwerk” of de dusgenaamde “leekenpraktijk”.

Hoe het op dit gebied mijn voorganger te Roti verging is reeds vermeld,⁹⁹ nog niet wat mijzelf te Taratara wedervoer.

Op alle klachten en rekestes kwam – nadat al heel wat kundige militaire artsen geweest waren voor onderzoek en voorziening – eindelijk ook eens een “Zoon van het Land” en die zou het nu wel voor eens en voorgoed in orde brengen. Volgens de ridders van de penhouders dan. Nu, hij kwam, zag, bleef heel lang en verdween. Zoo kwam hij ook te Taratara, officiëel begeleid door den Hoekoem kedoea. Doch zooals hij dien durfde behandelen, hem, man van stand en ouden adel daar, dat ging alle perken te buiten. Er werd en wordt nog door vooruitstrevend “Indië” wel gesproken van gelijkberechtigdheid en van de mogelijkheid, zoo niet noodzakelijkheid dat zijzelf in eigen land tot in de hoogste ambten moeten benoemd worden. Dat dan de Europeanen, Hollanders, zullen moeten staan onder hen, zooals zij nu ambtelijk onder ons. Van hun kant is dat begrijpelijk, ook al weten zij beter of kunnen het beter weten. Doch dat zonen van ons eigen Volk het daarmee eens zijn, komt alleen omdat zijzelf de proef niet hebben te doorstaan en het niet weten of tegen beter weten in maar volhouden.

Wat dat beteekende voor hun menschen zelf merkte ik toen al gauw. Wat ons zou kunnen overkomen hield ik dadelijk tegen.

99 J.E. de Vries. Zijn belevenissen op dit gebied worden in deze memoires niet vermeld.

Wij hadden al veel bezoek gehad, waaronder van hoog tot laag. Deze Weledelzeergeleerde Heer, zoon van het hoofd eener Inlandschen lagere school, zat op onze voorgalerij als studenten wel in hun soos zitten. Toen hij over de leekenpraktijk van de Zendelingen laatdunkend wilde gaan spreken, was ik zoo vrij hem, de geboren Minahasser, twee dingen te herinneren, waarvan hij er een niet wist: dat ik Hulpprediker en geen Zending was. Dat hij dus in dienst sprak met een ambtenaar. En wat die leekenpraktijk betrof, dat ik hoopte dat hij daar spoedig, zoo niet dadelijk, een einde aan zou helpen maken. Dat ik, bij al mijn andere werk, ook dit moest doen aangezien daarvoor niemand anders was. En, dat ik dit werk zoolang met liefde en uit liefde, dus zonder belooning, gedaan had en zoolang zou blijven doen, zoover en zoolang het noodzakelijk zou zijn. Dat ik intusschen dankbaar was, dat hij aan onze leekenpraktijk een einde kwam maken. Doch hij en ik wisten wel beter. Voor de noodzakelijkheid vertelde ik hem toen het volgende:

Het was toen nog maar kort geleden, dat ik bij een vrouw, een moeder van een gezin al, geroepen werd omdat zij weer bezig was moeder te worden.

Toen ik op het erf kwam, stonden er wat oude vrouwen die, wijzend op het huisje, veel beteekenend vies tegen mij grinnikten. Als ik toen al die ondervinding had gehad, zou ik uit de verdere afwezigheid van publiek het ernstige, doodelijke van het geval hebben kunnen opmaken: hier dreigde het ontstaan van een miskraam, dus pontianak. Mannen en kinderen waren verre. Slechts de eigen man en vader ontving mij en bracht mij bij de zieke. Daar lag zij: toonbeeld overigens van het gezonde moederschap. Flinke en zelfs voor een Inlandsche dikke vrouw. Ik vroeg natuurlijk eerst bijzonderheden. Het was nu al de derde dag dat het kind gedeeltelijk geboren was. Ik vroeg naar de bidan. Niet geroepen. Waarom niet? Die moest betaald worden. Hoeveel? Tien gulden. Of zij het niet konden betalen? Een schouderchokken en of meneer nu toch maar zoo goed wilde zijn ... Natuurlijk ging ik op die uitnoodiging in. Zij lag op een bamboeschen divan, veel kleeren hebben zij nooit aan, dus was onderzoek nogal makkelijk. Met een oogopslag was het ongeluk te zien, de kleine had verkeerd gelegen en zoo was het handje eerst gekomen. En het handje zag al blauw. Was het niet om te vloeken en te bidden tegelijk? Zoo'n vrouw? Zoo'n mollig handje? Natuurlijk al dood, drie dagen. Mijn hart schreide om zooveel noodeloos leed. Hoe dikwijls nu al had ik mijn eigen vrouw uit haar lijden kunnen en mogen helpen en dát was nooit mislukt?

Hier was alleen de moeder nog maar te redden, als dát ook niet reeds te laat was? Dit was mijn eerste geval bij een Inlandsche vrouw, daarom moest ik oppassen het niet voorgoed te verknoeien. Daar moest de bidan bijkomen. Mislukte mij dit, alleen, dan zou niemand meer moed hebben mij later te laten roepen.

Het geld kwam er en de bidan kwam. Zij had al een goeden naam en bewees haar roem ook nu. Dat was heel wat anders dan die oud-vaccinateur te Ratahan. Gek, ook zij gebruikte toen geen instrumenten, waar de menschen zoo bang

voor zijn. Doch evenals ik desinfecteerde zij haar handen grondig en zoo gingen wij aan het werk. Zij deed het precies zooals ik het gedaan zou hebben. Het lukte boven verwachting, zonder onnoodig bloedverlies.

Toch was het voor die moeder al te laat: zij stierf na een dag of twee aan bloedvergiftiging, wegens het doode kindje.

Na dit alles verteld te hebben sloeg onze dokter een heel anderen toon aan. In den grond van de zaak was het een beste kerel. Ik geloof zelfs dat zijn overgroote vriendelijkheid en royaliteit, buiten zijn ambt, hem in de Minahassa deden mislukken: alleen hem en het Gouvernement op schatten geld is komen te staan. Zelf strooide hij overal rond dat hij Vijf duizend gulden per maand maakte. Toen ik hierover mijn vriend te Menado sprak, antwoordde hij hierop schamper: “Ja, vijf mille schuld per maand”.

Geboorte van Johannes Wolanda

Door het omzetten van de Gouvernements Inlandsche lagere school in een Protestantsche kregen wij er een hulponderwijzer bij, die met zijn vrouw onze beste vrienden zijn geworden. Was zij niet ten kwade beïnvloed door haar zuster en schoonzuster, dan zou zij ons of mijn vrouw zoo goed als een eigen zuster geworden zijn. Van haar leerden wij veel, omdat zij niet zoo schuw en schuchter deed, ons, in het begin vooral, haar volle vertrouwen gaf. Lief, klein moedertje. Wij behoeven geen portret van haar te hebben, haar beeld dragen wij altijd en overal onzichtbaar met ons mee.

Wij worden of werden wel eens beklaagd. Ik heb de moeilijkheden niet verdoezeld, wel doen uitkomen. Maar als laatste toespraak was ook mijn laatste waarschuwing op dit gebied aan onze laatste kweekelingen, die te Ambon werden ingezegend en bevestigd tot Inlandsch-leeraar, dat “er niemand is die verlaten heeft ... om het Koninkrijk Gods, die niet zal veelvoudig wederontvangen in dezen tijd ... broeders en zusters, moeders en kinderen”.¹⁰⁰

Dat was kort samengevat onze ondervinding. Daarom is beklagen en zich laten beklagen zondig. Zoo was zij. Om hem te typeeren behoef ik slechts met het einde te beginnen. Bij ons vertrek voorgoed wilde ik van niemand hulp hebben – onbetaalde dan – want dat was volstrekt overbodig. Toch is hij na schooltijd al die dagen gekomen en hielp. En hij hielp ook werkelijk, anders doe ik de dingen liever zelf.

Zij was de dochter van onzen goeden, ouden Penolong, die het meest – ook uiterlijk – op haar vader leek, doch de occulte gave van haar moeder had.

Zij was het, die al gauw bij ons kwam, zoo heel gewoontjes en toch niet brutaal. Zij had onze kinderen wel op kunnen eten van heerlijkheid en ... verlangen. Wat had zij dan een hongerige oogen, klein, schraal vrouwtje.

100 Lucas 18: 29-30.

Zij klaagde ons haar nood over haar telkens mislukte moederschap. Zij was gewend zich tot mijn vrouw te richten, doch daarop gaf ik haar ten antwoord dat zij dan van haar kracht aan niemand meer ook maar iets mocht afstaan.

Wat zal haar dat een strijd, innerlijk en uiterlijk, gekost hebben. Zij, die toch niemand kon zien lijden. Dat zij het liet wisten wij, in hoeverre wilden wij niet controleren. Zij moest het zelf maar weten.

Zij kreeg ook weer een dochtertje, doch hoe knap ook, het was nog niet levenskrachtig genoeg. Daarbij kwam dat haar natuurlijke voeding niet deugde. Niet dat wij het ooit onderzocht hadden, maar aangezien wij dit bij ondervinding wisten, waren ons de verschijnselen al genoeg. En toen gebeurde er iets, wat ik voor niet mogelijk zou gehouden hebben: hij kocht, als wij gedaan hadden, een koe en is die gaan melken ook. Wij waren in de Minahassa wel niet de eersten, op Menado werd zelfs versche koemelk verkocht, doch in eigen omgeving waren wij wel de eenigen. Wat een last, wat een moeite. Hoe dikwijls heb ik niet – om toch het kleine beetje noodige melk te krijgen voor onzen nu oudste – tot 's avonds laat moeten probeeren te melken. Zelfs onze beste koe, en wij hebben er eenige gehad, gaf nooit meer dan even een liter per keer. De uier was meestal niet grooter dan mijn vuist en de tepels als twee leden van mijn pink. En dan nog het voer, versch en gekookt als pap. En wij hadden er onze jongens voor, doch hij heeft het voor al zijn kinderen vrijwel alleen of met een schooljongetje moeten doen.

Toch ging het eerste, in onzen tijd geborene, na anderhalf jaar dood. Als aan verval van krachten, ondanks alle zorg. Dat was erg jammer, ook al was een plaatsvervangertje weer op komst.

Mijn vrouw had ik sterk afgeraden naar de begrafenis te gaan, bang als ik was dat het haar te veel zou aanpakken. Zij toch had er den eersten tijd mede veel zorg voor gehad: door het klaarmaken der fleschjes. Toch ging zij en ... kwam zeer ontdaan thuis. Het ergste was dat door de naaste familie smalend over ons moedertje was gesproken, op de manier van: "Dat heb je er nu van als je je kind op z'n Hollandsch wil grootbrengen", iets wat hier in het geheel niet achter stak.

Het meest waren wij nog bezorgd voor het komende kind, doch gemakkelijk als altijd kwam het en is blijven leven. Nu scheen de moeder sterk genoeg. Het was een goed huwelijk en zij vruchtbaar genoeg, zoodat na bepaalden tijd er weer een kleine verwacht werd.

Wij dachten aan niets bijzonders, tot op een morgen de Goeroe mij kwam roepen: het was niet te best met de Njora. Alles was gauw genoeg klaar om mede te nemen en het was vlak bij. Toen wij aan het huis kwamen verbaasde ik mij: het leek wel een publieke vermakelijkheid. Oud en jong, man en vrouw was aanwezig. En niet alleen op het erf, doch als vliegen waren zij overal, tot om en in het kamertje waar de Njora was. Dat ging mij toch te ver en ik vroeg dus onzen ouden Penolong die menschen weg te sturen. Ik zie nog zijn wanhopig gezicht: wat moest hij daar nu tegen beginnen? Toch scheen men – om mij – wel te willen weggaan. Meer dan schijn was het niet.

Hier had men mij tijdig geroepen, niets te laat, ook niet te vroeg. Het dappere moedertje zat hier liggend op den grond, op een heele laag oude doeken, die straks mede zouden begraven worden. De plek had ik wel anders gewenscht, de houding was uitstekend. Ik vroeg haar het een en ander. Het was in zooverre goed, dat zij zich schaamde mijn hulp noodig te hebben. Anders was alles altijd zoo vanzelf gegaan. Bij het onderzoek bleek mij ook alles in orde te zijn, alleen voelde zij zich te zwak om veel mede te werken. Ik maakte maar eens een gekheidje: zij kon nog lachen. Inmiddels was het noodige klaargemaakt en stond ik gereed om den strijd tegen den dood te aanvaarden. Lang hebben wij niet meer hoeven te wachten, een kramp en het hoofdje was geboren. Nu ging het er verder om. Zou zij het halen? Leefde de kleine en zouden zij beiden in leven mogen blijven? Het waren een paar benauwde oogenblikken. Zij werd vaal, het kopje blauw. Toen was het ingrijpen. Toen ik met mijn slagershanden en -armen opstond stoven de omstanders achteruit: ieder had alles medegemaakt. Het was prachtig geweest. Nu zei ik maar niets meer. Wie van ons allen was hier de gelukkigste? Bijna zou ik zeggen: ikzelf. Wat een overwinning en in hoeveel opzichten.

De rest liet ik aan de vrouwen over en alles is verder vanzelf gegaan.

Toen het kind gedoopt moest worden, vroegen zij ons schuchter doch dringend de doopouders te willen zijn. Stelselmatig hebben wij dat altijd geweigerd. Wij, niet daar voorgoed, zouden nooit dát voor het kind kunnen zijn wat doopouders, familieleden, in nood wel zouden kunnen zijn. En dan – wij waren gewaarschuwd door onze voorgangers van het begin af aan – was het zoo'n gewoonte geworden. Kwam het zoo dikwijls voor dat de directe verplichtingen al haast niet na te komen waren. Hier was het echter zoo'n bijzonder geval, dat wij het erop durfden wagen doopouders te worden: zooveel zouden er niet door mij bij de geboorte geholpen worden. Het was ditmaal een jongen en hij kreeg de voornamen Johannes Wolanda. Dat zou men kunnen vertalen met: “naast God aan een Hollander te danken”. Het is nu al een heele kerel en schrijft ons geregeld Hollandsche brieven.

Het afscheid

Laten wij zeggen dat door een samenloop van noodlottige omstandigheden ons werk te Taratara moest worden losgelaten, hoe smartelijk ons dat om allerlei redenen ook was. Noodig was het evenmin als onze overplaatsing van Ratahan naar Maoemi. Nu gingen wij – en dat voorgoed – de Minahassa uit.

Ook Van Haarlem speet het ontzachelijk. Hij was heel boos op onzen Voorzitter en ik verdenk hem ervan dat hij dien dat ook wel zal hebben kenbaar gemaakt. Ik had hem verzocht zich, evenals wijzelf gedaan hadden, daarbij neer te leggen.

Wij gingen per auto, zoover was ook de toestand in de Minahassa al veranderd of verbeterd. Van Taratara hadden wij al van tevoren afscheid genomen. Wij hadden verzocht het ons niet moeilijker te maken dan het toch al was en men heeft ons daarin zooveel mogelijk geholpen. Gek, tot op het laatst bleek mij hoe weinig zij daar een grapje verstonden. Den laatsten avond zouden al de groote en kleine zangers nog eenmaal bij ons komen zingen. Zitplaatsen waren er genoeg, doch

lampen niet: die waren ingepakt en al verzonden. Ik had daarom gezegd dat zij maar zelf voor lampen moesten zorgen en daar kwamen zij dien avond allen met een lampoe-bottel, versierd nog wel. Ook had ik gezegd dat zij even goed als altijd hun geld moesten meebrengen, dit als een grapje. Doch bij het heengaan gaven zij mij werkelijk ieder wat. In allen ernst heb ik het ook dankbaar aangenomen, maar wat er mede te doen? Want ijsbonbons hadden zij dien avond voldoende gehad. Toen wij een foto van ons zessen lieten maken te Menado – want daar bleven wij een paar dagen voor afscheid en wachtende op de boot – hebben wij een grote foto in lijst gegeven voor de gezamenlijke zangers.

Ik had een vreselijke hekel eraan om onderweg te worden opgehouden. Doch dien keer ontkwamen wij er niet aan. Expres waren wij 's morgens nogal vroeg vertrokken, ook omdat dien dag al vroeg de vendutie van onzen boel beginnen zou. Doch te Woloan stonden zij al gereed ons te ontvangen en afscheid van ons te nemen. Jammer genoeg regende het een weinig en waren de stemmen schor, dus klonk het gezang niet zoo mooi. Aandoenlijk was het wel. Men hield ons gelukkig niet langer op dan noodig was en dankbaar voor hun vriendelijke wenschen op onzen verren tocht en hun mooie bloemen gingen wij verder. Wat hebben wij toch veel genoeg aan dat moeilijke Woloan beleefd.

Wij hadden te Menado ook nog gelegenheid om – en ook nu per auto – naar Maoembi te gaan. Ook om voor het laatst naar het gezamenlijke grafje van onze twee oudsten te gaan zien. Wij hadden dit – vanuit Taratara – laten metselen en mijn vrouw had het nog nooit gezien. Natuurlijk ons viertal ook niet, doch ikzelf wel. Liever had ik dien tocht zóó niet gemaakt: ik wist wat het voor de moeder zou zijn, ook om weer in die smoorhitte te komen. Maar het verlangen was te sterk. Nu, wij hebben het in meer dan een zin benauwd gehad.

Op den terugweg verkwikten ons én de koele zeewind én het bezit van onze drie jongens en een meidje.

Te Menado kwam ook Van Haarlem afscheid van ons nemen. Om hem was ik toen blij dat onze Voorzitter juist op dienstreis was. Jammer genoeg was hij in meer dan een opzicht “onder den indruk”. Hartelijk en keurig netjes was hij als immer. Was ik nu toch tekortgeschoten in mijn plicht tegenover hem en zijn gezin?

Ik sprak daarover met onzen Hotelier, ook gepensioeneerd onderofficier, doch die nooit, ook in dienst niet, iets genomen had, zelfs geen bier. Hij vertelde mij dat hij er al alles aan gedaan had om ook Van Haarlem zoover te krijgen, doch tot toen toe zonder zichtbaar succes.

De boot kwam en daarmee den dag van ons vertrek. De laatsten, die ons kwamen vaarwel zeggen – en er waren aardig wat menschen geweest – waren toch nog weer lui van Woloan. Twee van onze pleegdochters, die ons naar Menado hadden vergezeld en zoover noodig bediend, onze vriend Van Haarlem en zijn dochter, onze oud-pleegdochter, naast een buitengewoon goede bidan, de kraamvrouw-verpleegster oftewel pleegmoeder van onze vier kinderen.

Is het wonder dat wij – na nogmaals ruim tien jaren – met weemoed en toch indankbaar op onze ook ruim tien jaren in de Minahassa doorgebracht terugzien?

140

Doch ook hier geldt het oude gezegde: “Dankbaar, doch niet voldaan”.

Bennekom, 21 Juni 1931

Joh. H. Duyverman

Bijlage I: hulppredikers in de Minahassa en hun ressorten

In deze lijst zijn opgenomen de namen en diensttijden van die hulppredikers, die vanaf omstreeks 1874 tot 1942 in de Minahassa gestaan hebben. Indien geen functieaanduiding is gegeven, dan was de betrokkene hulpprediker (hp.). Nevenfuncties zijn niet vermeld. NZG-zendingen (zl.) zijn alleen opgenomen indien ze (vanaf 1874) de overstap naar het hulppredikerschap maakten en in de Minahassa bleven. Ter beschikking van de predikant-voorzitter te Tomohon gestelde hulppredikers en hulppredikers met een bijzondere functie, zoals die van hoofd van de Stovil, zijn niet vermeld, evenmin als het overige personeel van kerk en zending.¹⁰¹

Akkerman, W.	Maoembi	1920-1922
	Tomohon	1931-1933
Alphen, R. van	Tondano	1933-1938
Birkhoff, M.	Sonder	1908-1910
Boddé, J.	Koemelemboeai	1881-1890
Bode, W.A.	Airmadidi	1922-1926
Brouwer, M.	Langowan, zl.	1870-1875
	Langowan	1875-1912
Bunte, D.F.	Taratara	1925-1927
Cate, H.J. ten	Maoembi	1912-1916
	Koemelemboeai	1916-1921
Duyverman, J.H.	Ratahan	1909-1910
	Maoembi	1910-1911
	Taratara	1911-1919
Geissler, G.A.W.	Airmadidi	1902-1908
	Maoembi	1918-1919
	Tondano	1922-1927
	Tomohon	1929

101 De bijlagen I en II zijn samengesteld aan de hand van de *Regeringsalmanakken*, Van Troostenburg de Bruin, *Biographisch Woordenboek*, Coolsma's *Zendingseeuw*, Van Alphen's *Nieuw Kerkelijk Handboek*, de *Maandberichten van het Nederlandsche Zendingenootschap* en het *Handboek ten dienste van de Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië*.

	Tondano	1929-1931
Graafland, E.W.G.	Koemelemboeai	1888
	Tanawangko	1889-1898
	Amoerang	1898-na 1917
Grand, G.J.H. le	Airmadidi	1908-1913
Groot, J.	Airmadidi	1930-1937
Groothuis, H.	Langowan	1916-1920
	Tomohon	1920-1924
Haan, J.G. de	Sonder, zl.	1903-1904
	Taratara	1904-1911
	Ratahan	1918-1925
	Langowan	1925-1928
Hasselhoff, F.L.O.	Ratahan	1925-1928
	Langowan (tevens wnd hp. Ratahan)	1928-1930
Heerden, A. van	Airmadidi	1938
Hove, J. ten	Tanawangko	1883-1888
	Maoembi	1888-1910
Huisingh, S.	Ratahan	1896-ca 1900
Kansil, W.K.	Tomohon	1942
Koning, M. de	Taratara	1911
	Maoembi	1911-1912
	Tomohon	1912-1920
	Airmadidi	1921-1922
Land, G.	Ratahan	1910-1913
	Tondano	1913-1915
	Airmadidi	1919-1920
	Langowan	1920-1925
Langeveld, J.M.	Langowan	1940-1942
Langevoort, H.L.	Ratahan	1901-1905
	Tondano	1905-1912

	Sonder	1915-1916
	Tondano	1916-1920
	Menado, wnd. pr.	1920-1922
Liefde, C.J. van de	Amoerang, zl.	1861-1879
	Amoerang	1879-1898
Linden, A. van der	Langowan	1916
	Sonder	1916-1917
Loeff, H.A.	Sonder, zl.	1906-1908
	Koemelemboeai	1908-1912
	Langowan	1912-1915
Louwerier, J.	Tomohon, zl.	1868-1878
	Tomohon	1879-1910
Lumanouw, F.W.	Menado	1931-1934
Meyer, J.A.	Koemelemboeai	1912-1913
	Airmadidi	1913-1915
Moendoeng, B.	Sonder	1930-1935
	Koemelemboeai	1936-1939
Moens, J.L.	Ratahan	1895-1896
	Tomohon	1899-1900
Mulligen, D. van	Maoembi/Menado	1922-1942
Rijks, J.	Sonder	1911-1915
	Airmadidi	1915-1919
	Airmadidi	1920-1921
Rinnooij, N.	Ratahan	1887-1895
Rooker, H.	Tondano, zl.	1854-1875
	Tondano	1875-1905
Schippers, M.H.	Tanawangko	1880-1882
	Maoembi	1883-1888
Schoch, S.	Sonder	1903-1908

	Tomohon	1909-1912
Schröder, G.F.	Ratahan	1914-1915
	Langowan	1915-1916
	Sonder	1917-1924
	Tomohon	1924
Schwarz, J.A.F.	Sonder, zl.	1861-1879
	Sonder	1879-1898
Sluyk, C.J.I.	Tanawangko	1898-1904
Tendeloo, H.J.	Amoerang, zl.	1857-1861
	Airmadidi, zl.	1861-1874
	Airmadidi	1875-1892
Tengker, E.S., inl. leraar	Ratahan, tijd. wnd. hp. ¹⁰²	1938
Thiede, H.W.J.	Langowan	1939
Thiel, H.G.	Taratara	1922
	Koemelemboeai	1922-1928
	Amoerang + Koemelemboeai	1930-1936
	Amoerang	1937-1939
Tumbelaka, S.	Sonder	1935-1942
Vellekoop, P.N.	Tomohon	1931
Vermeulen, A.A.	Langowan	1930-1936
Vries, J.E. de	Ratahan	1905-1909
Vries, J.S. de	Tanawangko	1888
	Koemelemboeai	1888-1907
Waardenburg, A.W.F.	Koemelemboeai	1913-1916
Wallen, B. van der	Tondano	1938-1942
Wenas, A.Z.R.	Koemelemboeai	1921-1923
	Airmadidi	1926-1928
	Tondano	1928-1929
Wetering, F.H. van de	Tomohon	1927-1928

102 Ratahan was vacant sinds 1930.

Wiersma, J.N.	Ratahan, zl.	1862-1881
	Ratahan	1881-1884

Bijlage II: ressorten in de Minahassa met hun hulppredikers

Indien geen functieaanduiding is gegeven, dan hulpprediker; zl. = zending.

Airmadidi	Tendeloo, H.J., zl.	1861-1874
	Tendeloo, H.J.	1875-1892
	Geissler, G.A.W.	1902-1908
	Grand, G.J.H. le	1908-1913
	Meyer, J.A.	1913-1915
	Rijks, J.	1915-1919
	Land, G.	1919-1920
	Rijks, J.	1920-1921
	Koning, M. de	1921-1922
	Bode, W.A.	1922-1926
	Wenas, A.Z.R.	1926-1928
	Groot, J.	1930-1937
	Heerden, A. van	1938
Amoerang	Tendeloo, H.J., zl.	1857-1861
	Liefde, C.J. van de, zl.	1861-1879
	Liefde, C.J. van de	1879-1898
	Graafland, E.W.G.	1898-na 1917
	Thiel, H.G. (gecomb. met Koemelemboeai)	1930-1936
	Thiel, H.G.	1937-1939
Koemelemboeai	Boddé, J.	1881-1890
	Graafland, E.W.G.	1888
	Vries, J.S. de	1888-1907
	Loeff, H.A.	1908-1912
	Meyer, J.A.	1912-1913
	Waardenburg, A.W.F.	1913-1916
	Cate, H.J. ten	1916-1921
	Wenas, A.Z.R.	1921-1923
	Thiel, H.G.	1922-1928

	Thiel, H.G. (gecomb. met Amoe-rang)	1930-1936
	Moendoeng, B.	1936-1939
Langowan	Brouwer, M., zl.	1870-1875
	Brouwer, M.	1875-1912
	Loeff, H.A.	1912-1915
	Schröder, G.F.	1915-1916
	Linden, A. van der	1916
	Groothuis, H.	1916-1920
	Land, G.	1920-1925
	Haan, J.G. de	1925-1928
	Hasselhoff, F.L.O. (tevens wnd hp. Ratahan)	1928-1930
	Vermeulen, A.A.	1930-1936
	Thiede, H.W.J.	1939
	Langeveld, J.M.	1940-1942
Maoembi/Menado ¹⁰³	Schippers, M.H.	1883-1888
	Hove, J. ten	1888-1910
	Duyverman, J.H.	1910-1911
	Koning, M. de	1911-1912
	Cate, H.J. ten	1912-1916
	Geissler, G.A.W.	1918-1919
	Akkerman, W.	1920-1922
	Mulligen, D. van	1922-1942
	Lumanouw, F.W.	1931-1934
Ratahan	Wiersma, J.N., zl.	1862-1881
	Wiersma, J.N.	1881-1884
	Rinnooy, N.	1887-1895
	Moens, J.L.	1895-1896
	Huisingh, S.	1896-ca 1900

103 Soms stonden de hulppredikers van Maoembi in Menado.

	Langevoort, H.L.	1901-1905
	Vries, J.E. de	1905-1909
	Duyverman, J.H.	1909-1910
	Land, G.	1910-1913
	Schröder, G.F.	1914-1915
	Haan, J.G. de	1918-1925
	Hasselhoff, F.L.O.	1925-1928
	Hasselhoff, F.L.O. (te Langowan, tevens wnd hp. Ratahan)	1828-1830
	Tengker, E.S. (incl. leraar, tijd. wnd. hp.)	1938
Sonder	Schwarz, J.A.F., zl.	1861-1879
	Schwarz, J.A.F.	1879-1898
	Schoch, S.	1903-1908
	Haan, J.G. de, zl.	1903-1904
	Loeff, H.A., zl.	1906-1908
	Birkhoff, M.	1908-1910
	Rijks, J.	1911-1915
	Langevoort, H.L.	1915-1916
	Linden, A. van der	1916-1917
	Schröder, G.F.	1917-1924
	Moendoeng, B.	1930-1935
	Tumbelaka, S.	1935-1942
Tanawangko	Schippers, M.H.	1880-1882
	Hove, J. ten	1883-1888
	Vries, J.S. de	1888
	Graafland, E.W.G.	1889-1898
	Sluyk, C.J.I.	1898-1904
Taratara	Haan, J.G. de	1904-1911
	Koning, M. de	1911
	Duyverman, J.H.	1911-1919

	Thiel, H.G.	1922
	Bunte, D.F.	1925-1927
Tomohon	Louwerier, J., zl.	1868-1878
	Moens, J.L.	1899-1900
	Louwerier, J.	1879-1909
	Schoch, S.	1909-1912
	Koning, M. de	1912-1920
	Groothuis, H.	1920-1924
	Schröder, G.F.	1924
	Wetering, F.H. van de	1927-1928
	Geissler, G.A.W.	1929
	Vellekoop, P.N.	1931
	Akkerman, W.	1931-1933
	Kansil, W.K.	1942
Tondano	Rooker, H., zl.	1854-1875
	Rooker, H.	1875-1905
	Langevoort, H.L.	1905-1912
	Land, G.	1913-1915
	Geissler, G.A.W.	1922-1927
	Wenas, A.Z.R.	1928-1929
	Geissler, G.A.W.	1929-1931
	Alphen, R. van	1933-1938
	Wallen, B. van der	1938-1942

Glossarium

adat	gewoonterecht
air panas	warm water
alang-alang	tot een ruim meter hoog groeiende grassoort (<i>Imperata arundinacea</i> Cyrill., var. <i>Koenigii</i> Benth., fam. <i>Gramineae</i>)
anak piara	in huis genomen kind
arak	brandewijn (gestookt van rijst of sap van de areka-palm)
arwah	ziel
atoeran	orde(ning), inrichting, schikking, opstelling; regel, reglement, bepaling, systeem, gebruiks-aanwijzing, voorschrift
31 Augustus	verjaardag van koningin Wilhelmina (1880-1962, koningin 1898-1948)
bapa(k)	vader; meneer (aanspreektitel); oudere man; u, uw
baroe	nieuw
bendi	sjees, tweewielig rijtuigje
bibit	zaad
bidan	vroedvrouw
bini	vrouw
burung	vogel
dapoer, dapur	keuken
djagoeng (= miloe)	maïs, Turkse tarwe
djalan	weg, straat
doejoeng	zeekoe (<i>Halicora dugong</i>)
doekoen	traditionele heelmeester, medicijnman of -vrouw
empat	vier
goemoetoe, gemoetoe	arenpalm, “sagueersboom” (<i>arenga pinnata</i>)
hantoe	spook
herendienst	behoorde met de negorijdiensten, de hulp aan de hoekoem toea, de wachtdiensten en het leveren van o.m. hout (tegen betaling) tot de (afkoopbare) verplichte diensten, die de inlandse bevolking had te verrichten voor haar hoofden en het koloniaal bestuur. Graafland, <i>De Minahassa</i> , II, 175-179.
hoekoem besar	lett.: grote rechter; inlands districtshoofd

hoekoem kedoea	lett.: tweede rechter; inlands onderdistricts- hoofd
hoekoem toea	lett.: oude rechter; inlands dorpshoofd
'ilmoe	geheime wetenschap, esoterische kennis
itoe	die, dat; de, het
kabaja, kabajen	baadje
kasihan	uitroep: wat zielig, wat jammer, wat sneu
keboen	tuin
kepala batoe	hoofd van steen, stenen hoofd
kerkbestuur	Het bestuur van de Indische Kerk te Batavia
keur	jaarlijkse inspectiereis van een bestuurs- ambtenaar
koentji	sluiten; sleutel
laki-laki	man
lalang	zie alang-alang
lampoe-bottel	met behulp van een fles gemaakte lamp
mandiën	baden door zich met water te overgieten
mandoer	oppasser, opzichter
medja	tafel
meradjoek	mopperen, pruilen; kibbelen; ontevreden
miloe (= djagoeng)	maïs, Turkse tarwe
moeroeng	droefgeestig, neerslachtig, treurig
negorijdienst	zie: herendienst
njora	echtgenote (spec. van dorpshoofd en school- meester)
obat	medicijn
orang blanda	Nederlander
padi	rijst (als gewas); rijstplant
pajoeng	parasol, zonnescherm; teken van waardig- heid, dat sinds 1859 aan hogere en lagere hoofden werd gegeven. Deze zonneschermen hadden de kleuren van de Nederlandse vlag en een gouden knop en rand. Graafland, <i>De Minahassa</i> , I, 63.
pakaian	kleding
pantjaran	fontein; waterleiding
pasanggrahan	zie persinggahan
passar	markt
penatoea	ouderling
pendeta	predikant; hulpprediker
penolong (indjil)	lett.: helper; inlands leraar
perbiasakan	gewinnen aan; gewend raken aan

perkara	zaak, kwestie, affaire; onderwerp, punt, geval; rechtszaak, rechtsgeding, proces
persinggahan	tijdelijke verblijfplaats, herberg, pleisterplaats voor reizende ambtenaren
pikoel koffie	58 kg
pinang	arecapalm, <i>Areca Catechu L.</i> ; de arecanoot werd gebruikt bij het <i>sirih</i> -kauwen. Zie ook <i>sirih</i>
pintar	knap, slim; intelligent; (iets) goed kunnen, de kunst verstaan van
pontianak	wellicht de meest gevreesde geest in Zuid-oost-Azië; geest van een vrouw die in het kraambed is overleden en op wraak uit is, zie Van Schmid, "Aanteekeningen", 528-530.
poso	taboe
prahoe	prauw, boot
rano	water, rivier; meer
ritja	kleine Spaanse peper
roda	kar
sagoweer	palmwijn
saroeng	rok
saudara	broeder of zuster; mijheer
sinjo (van Port.: senhor)	oorspr.: mannelijke afstammelingen Europeanen en inlanders; later alg.: mannelijk kind van Europese of Indo-Europese afkomst, jongeheer
sirih	gemaakt van het blad van de Sirih- of Betelplant (<i>Piper Betle L./Chavica Betle Miq.</i>). Voor gasten lagen hiertoe in de meeste woningen in een houten of koperen schaal betelblad, tabak, kalk, gambir en pinang-noot gereed. Zie ook pinang
soesah	moeilijk; moeite
tabik, toean	dag meneer
tahoen	jaar
takdir Allah	voorbeschikking, besluit Gods; lot, bestemming
tangsi	kazerne
tempat	plaats, oord; plaats (om iets in, op te doen), bak, vat, pot enz.;(persoon) bij wie, (plaats) waar; positie
terima kasih	hartelijk dank, dank u wel
teteroesan	aanvoerder in oorlogstijd

tifa	grote trom
Turksche tarwe (miloe)	mais
wang	geld
wangko	groot
waringin	<i>Ficus benjamina</i>
Wolanda	Holland; Hollander

Afkortingen

ARvdZ	Archief van de Raad voor de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk
Best.	Bestuur
DZOK	<i>Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken</i>
GKN	Gereformeerde Kerken in Nederland
hp.	hulpprediker
JC	Java-Comité
K.P.M.	Koninklijke Paketvaart Maatschappij
<i>Maandberichten</i>	<i>Maandberichten van het Nederlandsche Zendelinggenootschap</i> , div. jaargangen
Min.	Minahassa
MMK	Memories van overgave van ambtenaren van het Binnenlands Bestuur in Nederlands-Indië 1849-1962. Collecties van het Ministerie van Koloniën
M.-Mol.	Midden-Molukken (Ambon, Uliassers)
MNZ	<i>Mededeelingen van wege het Nederlandsch Zendelinggenootschap. Tijdschrift voor Zendingswetenschap</i>
NBG	Nederlands Bijbelgenootschap
NZV	Nederlandse Zendingsvereniging
pr.	predikant
Stovil	School Tot Opleiding Van Inlandse Leraars (Tomohon)
Stovio	School Tot Opleiding van Inlandse Onderwijzers en Gemeente-voorgangers (= Kweekschool voor Inlandse Onderwijzers en Gemeente-voorgangers te Koeranga/Tomohon)
t.b.v.	ter beschikking van
tijd.	tijdelijk
TNI	<i>Tijdschrift voor Neêrland's Indië</i>
VOC	Verenigde Oost-Indische Compagnie
wnd.	waarnemend

Literatuur

Adatrechtbundels bezorgd door de Commissie voor het Adatrecht en uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. XXII: Gemengd. Den Haag: M. Nijhoff, 1923.

Algemeen verslag der Protestantsche Kerken in Nederlandsch-Indië over 1903. Batavia: Landsdrukkerij, 1905.

Algemeen verslag der Protestantsche Kerken in Nederlandsch-Indië over 1905. Batavia: Albrecht & Co, 1910.

[N. Adriani], "De Minahasische talen", in deel III van: *Verzamelde geschriften van Dr. N. Adriani.* (3 Delen. Haarlem, 1932) 132-166.

N. Adriani, "Minahassische talen", *Encyclopaedie van Nederlands-Indië*, (2^e dr.; Leiden: Brill; 's-Gravenhage: Nijhoff, 1918) II, 37-38.

Van Alphen's Nieuw Kerkelijk Handboek, div. jaargangen

T.W. Bigalke, *A social history of "Tana Toraja" 1870-1965.* University of Wisconsin-Madison, 1981.

C.W.Th van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, *De Protestantse Kerk in Nederlandsch-Indië. Haar ontwikkeling van 1620-1939.* Den Haag: Nijhoff, 1947
S. Coolsma, *De Zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië.* Utrecht: C.H.E. Breijer, 1901

A.M. Domsdorff, "De Minahasische dorpsgemeenschap in haar genetisch verband (1928)", in: *Adatrechtbundels bezorgd door de commissie voor het adatrecht en uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.* XXXIX: Gemengd. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1937) 344-359.

"Een paar mededeelingen van Br. S. Schoch te Sonder", in: *Maandberichten van het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, jrg. 110 (1908) 25-26

Th. van den End, "Tweehonderd jaar Nederlandse zending: een overzicht", in: *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997. Twaalf opstellen.* Onder redactie van Th. van den End, Chr.G.F. de Jong, A.Th. Boone, P.N. Holtrop. (Zoetermeer: Boekencentrum, 1997) 1-24

Th. van den End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java 1858-1963. Een bronnenpublicatie.* S.l., 1991

I.H. Enklaar, "Wawelaar en Van Davelaar", in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, deel 129/4 (1973) 493-494

William Ferguson, *Scotland 1689 to the Present.* Deel IV van *The Edinburgh History of Scotland.* Edinburgh: Mercat Press, 1987

Ch.F. van Fraassen en P. Jobse, bew., *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1900-1942.* 4 dln. Den Haag: ING, 1997.

N. Graafland, *De Minahassa. Haar verleden en haar tegenwoordige toestand.* 2 delen; Haarlem: Bohn, 1898.

Handboek ten dienste van de Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië. Voorloopige uitgave, April 1939.

- “Het Ziekenhuis te Sonder (Minahasa)”, in: *ibidem*, jrg. 117 (1915) 91-92.
- Chr. G.F. de Jong, “Een verloren generatie zendelingen in de Molukken in de negentiende eeuw: de ‘vijftigers’”, *Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*, jrg. 7, nr 1 (2000) 24-46.
- A.C. Kruyt, *Het Animisme in den Indischen Archipel*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1906
- A.C. Kruyt, “De werkkring Pendolo in 1912”, *MNZ*, jrg. 57 (1913) 113-121
- G.P.H. Locher, *De kerkorde der Protestantse Kerk in Indonesië. Bijdrage tot de kennis van haar historie en beginselen*. Amsterdam, 1948.
- J. Louwerier, “De meisjesschool te Tomohon”, in: *Mededeelingen vanwege het Nederlandsch Zendelinggenootschap*, (1895) 270-280
- J. Mooij, *Atlas der Protestantische Kerk in Nederlandsch Oost-Indië*. Weltevreden: Topografische Inrichting, 1925
- J. Noorduyn, *A critical survey of studies on the languages of Sulawesi* (Leiden: KITLV Press, 1991) hfdst. ii
- D.Th. Notten, “Verslag ambachtschool te Kakas, Minahassa”, *Mededeelingen vanwege het Nederlandsch Zendelinggenootschap* (1909) 328-330; (1910) 198-200; (1911) 308-310
- B. Plaisier, *Over bruggen en grenzen. De communicatie van het Evangelie in het Torajagebied (1913-1942)*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1993
- S.C. Graaf van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending. Oegstgeest 1897-1942*. 2 dln; Den Haag: Boekencentrum, 1981
- J.M.J. Schepper, “Om artikel 177 I.S”., in: *Tijdschrift voor Zendingwetenschap “Mededeelingen”*, 83ste deel, 2de stuk (1939) 56-62
- W.J.M. van Schmid, “Aanteekeningen nopens de zeden, gewoonten en gebruiken, benevens de vooroordeelen en bijgeloovigheden der bevolking van de eilanden Saporoea, Haroekoe, Noessa Laut, en van een gedeelte van de zuid-kust van Ceram, in vroegeren en lateren tijd”, *TNI*, jrg 5, II (1843) 491-530, 583-622, 678.
- M. Schouten, *Minahasan metamorphoses. Leadership and social mobility in a Southeast Asian Society, c. 1680-1983*. Diss.; Amsterdam: VU, 1993.
- P. Schuyt, “Het ressort Koekoe in 1911”, *MNZ*, jrg. 56 (1912) 96-104.
- K. Steenbrink, *Catholics in Indonesia. A documented history. 1808-1942. I. A modest Recovery 1808-1903*. Leiden: KITLV Press, 2003
- J.L. Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor. Anderhalve eeuw bijbelvertaling en taalkunde in de Indonesische talen*. 2 dln; Amsterdam/Haarlem: NBG, 1974.
- C.A.L. van Troostenburg de Bruin, *Biographisch Woordenboek van Oost-Indische predikanten*. Nijmegen: P.J. Milborn, 1893
- A. van Velsen, “Minahasa; Woloan”, *Claverbond*, jrg. 18, nr 1 (1906) 41-49
- Verzameling der voorschriften betreffende de Protestantische Kerken in Nederlandsch-Indië vervaardigd onder toezicht van het Bestuur over de Protestantische Kerken in Nederlandsch-Indië*. Batavia: Landsdrukkerij, 1912
- Verzameling van Bescheiden en Voorschriften betreffende de Protestantische Kerk in Nederlandsch-Indië. Herzien en opnieuw uitgegeven onder toezicht van het*

Bestuur over de Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië. Batavia: Landsdrukkerij, 1931

Register